

Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах

Друкується з березня 1998 року

Засновники:
Дніпропетровський національний університет, Центр соціально-політичних досліджень

Свідоцтво ДП № 637 від 13.04.99

Редакція не завжди поділяє думки авторів та не відповідає за фактичні помилки, яких вони припустилися.

Передрук — тільки з дозволу редакції.

ІСТОРІЯ

Іваненко В.В. Соціально-політичні та національні аспекти голодного лихоліття в Україні міжвоєнної доби	3
Бородін Є.І. Історія створення державного молодіжного відомства в Україні (1990-1992 рр.)	9
Прокопенко Л.Л. Розвиток освіти на Катеринославщині наприкінці XVIII — на початку XIX ст.	14
Кривчик Г.Г., Щербаківа О.В. Дніпропетровськ у 1946-1950 рр.: звитяга відбудови і негаразди громадського життя	21
Архирейський Д.В. Марш на Захід (останній рейд Нестора Махна)	29
Зборець С.В. Сучасна українська історіографія ліквідації УКП (боротьбистів) у 1920 році	34
Васильчук В.М. Історичні шляхи німецької еміграції до України (XI - XVIII ст.)	40
Олексієвець Т.І. Місто Табор	45
Усенко О.А. Причини еміграції галицького селянства у II пол. XIX - початку XX ст. в публіцистиці І.Франка	48
Мучник А.М. Політика радянської влади в роки НЕПу щодо єврейської сільськогосподарської кооперації	52
Васильчук Г.М. Фінансове забезпечення українізації вищих органів державної влади УСРР (20-ті рр. XX ст.)	57
Козерод О.В. Історіографія другої половини XX століття про історію євреїв в Україні	60
Марченко Р.В. Зародження Придніпровської парадигми в історіографії Вітчизняного конституційного процесу кінця XX ст.	63

ФІЛОСОФІЯ

Харьковщенко Є.А. Принцип софійності в проекті універсальної унії митрополита Петра Могили	68
Семчук Ю.И. Філософія свободи Григорія Сковороди	72
Корх О.М. Індивідуалістичні інтенції філософії С.Кіркегора	77
Романенко М.І. Ідея гуманістичної освіти в сучасній філософсько-освітній парадигмі	79
Логачёв Д.А. Японская модель воспитания: содружество традиции и прогресса	83

СОЦІОЛОГІЯ

Борисова Ю.В. Молодь в освітньо-професійному просторі: історико-соціологічний аналіз	88
Лобанова А.С. Мімікрійний синдром громадської думки електорату	92
Барматова С.П. Концепт политической коммуникации: попытки его интерпретации в различных научных теориях	97
Белова Л.А. Особенности воспитательной работы в условиях реализации принципов непрерывного образования	102
Агарков О.А. Інтелектуальний капітал державного управління України: структура і перспективи розвитку	106

ПОЛІТОЛОГІЯ

Кальян С.Є. Проблеми політичних відносин єврейської громади України на сучасному етапі	113
Чемшит А.А. Политические идеи Сократа и Платона: опыт новой апологии	117
Сукачов В.В. Довіра як проблема політичної науки	124
Нарижный Д.Ю. Политические технологии и их роль в формировании общественного мнения	128

НА ГРАНІ

Стефанський М.В. Проблема заповідання геологічної спадщини Дніпропетровщини	135
--	-----

РЕЦЕНЗІЯ

Болебрux А.Г. Шлях у майбутнє пролягає через минуле (Рецензія на монографію В.В.Іваненка "Біль і звитяга: XX століття в українському вимірі")	138
--	-----

КНИЖКОВА КРАМНИЦЯ ВИДАВНИЦТВА «ГРАНІ»

142

АНОТАЦІЇ

145

**Scientific-Theoretical
and Social-Political
Almanac**

Established by
Dnipropetrovsk
National University and
Centre of Socio-Political
Research in 1998

**Centre of Socio-Political
Research**

Address: 14, Lenin Street,
Dnipropetrovsk, Ukraine,
49000

Tel.: (056)744-08-20, 744-62-78

Fax: (056)744-62-78

© «Grani», 2004

HISTORY

- Ivanenko V.V.** Sociopolitical and National Aspects of Hungry Heavy Time in Ukraine in the Period between Wars 3
- Borodin E.I.** The History of Creating of the State Young Department in Ukraine (1990-1992 Years) 9
- Prokopenko L.L.** The Development of Katerinoslav Region in the End of XVIII – Beginning XIX Centuries 14
- Krivchick G.G., Shcherbackova O.V.** Dnipropetrovsk in 1946-1950 Years: the Victory of the Building and the Difficulties of the Civil Living 21
- Archireisky D.V.** The March on the West (the Last Raid of Nestor Machno) 29
- Zborets' S.V.** The Modern Ukrainian Historiography of the Liquidation UKP (Fighters) in 1920th Years 34
- Vasilchuck V.M.** The Historical Ways of the German Emmigration in Ukraine (XI-XVIII Centuries) 40
- Oleksievets' T.I.** The Town Tabor 45
- Usenko O.A.** The Resons of Emmigration of the Galichina's Peasantry in the Second Half XIX – Beginning XX Centuries in the Publications of I.Franko 48
- Muchnick A.M.** The Soviet Government Policy to the Jewish Agricultural Cooperation in the NEP's Years 52
- Vasilchuck G.M.** The Financial Maintenance of Ukrainization of the supreme bodies of government USSR (20th years of 20th century) 57
- Kozerod O.V.** The Historiography in the Second Half XXth Century about the History of Jews in Ukraine 60
- Marchenko R.V.** The Origin of the Pridnieprovsky Paradigm in the Historiography of the Native Constitutional Process in the End of XX Century 63

PHILOSOPHY

- Har'kovshchenko E.A.** The Principle of the Sophieness in the Project of Universal Union by Petro Mogila 68
- Semchuck Yu.J.** Philosophy of Freedom by Grigory Skovoroda 72
- Korh O.M.** The Individual Intentions of the Philosophy of S.Kirkegaard 77
- Romanenko M.I.** The Idea of the Humanistic Education in the Modern Philosophical-Educational Paradigm 79
- Logachev D.A.** The Japanese Model of the Upbringing: The Concord of Tradition and Progress 83

SOCIOLOGY

- Borysova Y.V.** The Youth Educational and Professional Orientations: Historical-Sociological Analysis 88
- Lobanova A.S.** The Syndrome of Mimicry of the Civil Thought of Electorate 92
- Barmatova S.P.** Concept of the Political Communications: Attempts of Its Interpretation in the Various Scientific Theories 97
- Belova L.A.** The Peculiarities of the Upbringing Work in the Conditions of the Realisation of the Principles of the Continuous Education 102
- Agarkov O.A.** The Intellectual Capital of Ukrainian State Government: the Structure and Perspectives of Development 106

POLITICAL SCIENCES

- Kal'yan S.E.** The Problem of Political Relationships within Jewish Community Nowadays 113
- Chemshit A.A.** The Political Ideas of Socrates and Plato: The Experience of the New Apology 117
- Sukachev V.V.** The Trust as the Problem of Political Science 124
- Narizhny D.Yu.** The Political Technology and Their Role in the Forming of the Public Opinion 128

ON THE EDGE

- Stephansky V.L.** The Problem of the Will of the Geological Legacy 135

REVIEW

- Bolebruh A.G.** The Way in the Future Passes Through the Past (the Review on the Monograph by Ivanenko V.V. "Pain and Victory: XX Century in the Ukrainian Measuring) 138

**THE BOOK SHOP OF THE PUBLISHING
HOUSE «GRANI»**

142

ABSTRACTS

145

ІСТОРІЯ

В.В.ІВАНЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ГОЛОДНОГО ЛИХОЛІТТЯ В УКРАЇНІ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ

Іваненко Валентин Васильович — проректор з гуманітарних питань та виховної роботи, завідувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки

Пам'ятається, якось на зорі нашої незалежності один досить відомий історик, доктор наук, полемізуючи з колегами стосовно пріоритетів і перспектив дослідження української історії радянської доби, цілком серйозно заявив, що тут, мовляв, є лише дві важливі проблеми, якими мають перейматися науковці — це голодомори і репресії. Все інше нібито й не варте їхнього уваги.

Безперечно, в морально-етичному та психолого-політичному плані означені явища — чи не найтрагічніші сторінки нашого відносно недавнього минулого, а тому і дотепер надзвичайно гостро сприймаються у суспільній свідомості українців (як, власне, й інших народів колишнього СРСР), потребуючи всебічного осмислення та оприлюднення. І сьогодні можна з задоволенням констатувати, що на даному напрямку здійснено справжній прорив, завдяки чому маємо досить повне уявлення про причини, масштаби та соціально-демографічні наслідки усіх трьох «радянських» голодів (1921—1923, 1932—1933, 1946—1947 років) [1]. Показово: ще донедавна вважалося, що на відміну від голодомору 1932—1933 рр., який просто-напросто замовчувався офіційною радянською історіографією, голод початку 1920-х років в Україні — відома драматична віха вітчизняної історії. І дійсно, написано про нього чимало, створена досить численна література. Проте в умовах панування жорстких ідеологічних настанов і кліше правлячої партії, недоступності багатьох секретних архівів події того голодного лихоліття висвітлювалися у нас здебільшого однобоко, спотворено, в дусі приснозвісного міфологічного вислову.

Лише на початку 1990-х років були зроблені перші кроки на шляху подолання усталених стереотипів і відтворення об'єктивної, правдивої картини голоду 1921—1923 рр., про що свідчили публікації О.Мовчан, С.Кульчицького [2] та ін. Активно розробляли цю тему історики української діаспори в Канаді і США, зокрема Р.Сербин, який підготував фундаментальне документальне видан-

ня, випущене у 1992 р [3].

Все це створило необхідне підґрунтя для глибокого переосмислення причин, ходу та наслідків першого з трьох масових голодів у радянську добу, дозволило по-новому оцінити деякі важливі аспекти руху солідарності міжнародної громадськості з голодуючими України, в тому числі Катеринославщини.

Голод початку 1920-х років, що вразив величезну територію Росії і України з населенням до 40 мільйонів чоловік, був спричинений не тільки небаченою посухою 1921 р., крайнім виснаженням сільського господарства в період світової і громадянської воєн, як традиційно тлумачилось упродовж десятиліть, але й не в останню чергу відверто антигуманною політикою більшовиків з її жорстокою продрозкладкою, тобто примусовим вилученням у селян хліба та іншої продукції. Іншими словами, у відносинах із селянством політика «воєнного комунізму», особливо продовольча диктатура та її ключова складова — продрозкладка, не дали бажаного ефекту, підвівши країну, передусім її промислові центри, наприкінці громадянської війни до межі голодного чи напівголодного виживання. Увесь тягар такої політики Україна відчула вже у 1919—1920 рр., коли держава за допомогою продовольчих загонів і регулярних військових формувань викачала з неї до 82 млн. пудів зерна. Зрештою це призвело до різкого скорочення посівних площ, падіння обсягу сільськогосподарського виробництва, до селянських повстань і заворушень в армії, які набрали особливо широкого розмаху наприкінці 1920 — навесні 1921 р.

Щоб поставити сільське населення у цілковиту залежність від держави й примусити беззастережно виконувати її вимоги щодо поставок хліба, був піднятий на світ жупел так званого «політичного бандитизму», який нібито масово підтримує населення, а отже, потрібна нещадна боротьба з ним. Тим часом у більшості регіонів республіки, ні озброєних груп політичної орієнтації, ні масо-

вих виступів на селі, як про це свідчать документи партійних органів і надзвичайних комісій, не було. Невеличкі ж бандитські угруповання носили виключно кримінальний характер, грабуючи і вбиваючи в першу чергу тих же селян. Натомість власті розгорнули масштабну кампанію боротьби з «політичним бандитизмом». Створена була низка надзвичайних органів: постійні військові наради — від загальноукраїнської до повітових, польові штаби, революційні трибунали, «трійки» і т.ін. У директивних документах про їх діяльність визначалося широке коло обов'язків: боротьба з бандитизмом, виконання продрозкладки, організація і зміцнення комнезамів, органів радянської влади тощо [4].

Водночас, враховуючи реалії стрімко наростаючої соціальної напруженості у суспільстві і зросту втрати влади, більшовицьке керівництво на чолі з В.Леніним змушене було піти на перегляд своєї позиції щодо селянства й заміну продрозкладки продподатком, здійснену відповідно до рішень X з'їзду РКП (б) (березень 1921 р.). Так була започаткована нова економічна політика (неп), котра мала стати основою налагодження нормальних цивілізованих відносин між містом і селом.

Однак до її практичного втілення у життя, принаймні на теренах України, було ще далеко, оскільки фактично система формування державного хлібного фонду шляхом позаекономічного примусу (та ж сама розкладка) зберігалася тут до літа 1922 р. Більше того, Москва наполегливо вимагала від органів влади республіки не знижувати темпи хлібозаготівель, посилаючись нерідко на тяжке становище з продовольчим постачанням у «червоних столицях», голодному Поволжжю тощо. І це при тому, що голод уже щосили лютував на Півдні України, захопивши у свої смертельні обійми, за даними газети «Комуніст», до 7 мільйонів чоловік, з них близько мільйона — на Катеринославщині [5].

Навіть у піковий момент загальнонаціонального лиха в Україні (весна 1922 р.) центр не поспішав із зняттям «продоброку», а тим паче з організацією дійової допомоги голодуючим однієї з найбільших житниць країни, оцінюючи ситуацію в ній як «більш-менш задовільну». Насправді ж у той час вона була воістину катастрофічною, зважаючи майже на повну вичерпність продресурсів у республіці. Цікавий штрих: лише у червні 1922 р. її відкрили від обов'язкових продовольчих поставок Поволжжю.

В таких умовах вирішального значення набувала допомога міжнародної громадськості, котра здійснювалася через різні організації, як правило, щиросердно, безкорисливо, зближаючи народи двох полярних систем.

Вже восени 1921 р. після звернення В.Леніна до світового пролетаріату з метою налагодження цілеспрямованої підтримки голодуючих Росії

у Берліні під егідою Комінтерну була створена спеціальна організація — Міжнародна робітничача допомога (МРД), секції якої невдовзі виникли в багатьох країнах світу. Особливо широкого розмаху новий рух набрав у Німеччині, де протягом року було зібрано продовольства, речей, медикаментів на суму близько 40 млн. марок, а всього в рамках МРД — понад 6 млн. доларів [6]. Тільки на Катеринославщині влітку 1922 р. на ці кошти харчувалися більше 360 тис. чоловік, в основному дітей [7].

Проте ресурсів Міжробдопу для вирішення «голодної» проблеми в Росії і Україні виявилось недостатньо, внаслідок чого радянському уряду довелось запросити для участі в акції інші благодійницькі організації, передусім Американську адміністрацію допомоги (АРА) на чолі з майбутнім 31-м президентом США Г.Гувером і місією відомого полярного дослідника, лауреата Нобелівської премії норвежця Ф.Нансена.

Зауважимо, що тривалий час навколо них розпускалися найнеймовірніші чутки та плітки, насаджувалася завеса своєрідної таємничості, а їх плідна діяльність замовчувалася або принижувалася. Початок цьому поклав, певне, сам Ленін, який на перших порах взагалі не сприймав цієї допомоги з боку «буржуазних кіл», називаючи Гувера та його соратників «нахабами», «брехунами», «шпигунами». Відтоді така «лексика» щодо оцінок АРА і її лідерів стала домінуючою в радянських енциклопедичних виданнях і науковій літературі.

Між тим, безпристрасна статистика переконливо доводить, що саме ці організації внесли найвагомішу частку в боротьбу з голодом в Росії і Україні. Примітно, що до весни 1922 р. з метою зосередження допомоги виключно у напрямі Поволжжя їм чинили всілякі перепони на шляху в Україну, хоч голова Раднаркому Х.Раковський уклав відповідну угоду з місією Нансена ще в грудні 1921 р., а з АРА — у січні 1922 р. І лише з травня вони дістали можливість розпочати тут свою роботу, яка тривала до серпня 1923 р.

За короткий час на Катеринославщині місія Нансена, приміром, налагодила харчування 32 тис. чоловік, у Донбасі — 30 тисяч, Одесі та Миколаєві — по 10 тисяч. А загалом вона збрала й витратила 40 млн. швейцарських франків, врятувавши від смерті сотні тисяч голодуючих, переважно дітей. До речі, місія фінансувала й інші заходи, подавала економічну допомогу розореній Україні. Так, на виділені нею кошти у 1923 р. в селі Михайлівка сучасного Апостолівського району Дніпропетровської області була заснована зразково-показова комуна, котра до середини 50-х років носила ім'я Ф.Нансена [8].

Ще більш відчутною була допомога, надана по лінії АРА. Якщо Міжробдоп за весь час кампанії закупив надіслав для голодуючих України близько 400 тис. продовольчих пайків, місія Нансена —

12,2 млн., то АРА — майже 181 млн. [9]. «Завдяки величезним, цілком безкорисливим зусиллям АРА, — відзначав у липні 1923 р. заступник голови Раднаркому СРСР Л. Каменев, — мільйони людей різного віку були врятовані від смерті й цілі поселення і навіть міста уціліли від загрожуючої їм катастрофи». Висловивши далі глибоку вдячність цій організації та її керівникам, Каменев заявив, що трудящі СРСР «ніколи не забудуть поданої їм американським народом через АРА допомоги, вбачаючи в ній основу майбутньої дружби двох народів» [10]. На жаль, ці обіцянки, як і об'єктивна оцінка діяльності АРА та інших «буржуазних» об'єднань, невдовзі були забуті у вищих сферах радянської партноменклатури.

Ось чому сьогодні, по суті, заново доводиться відтворювати окремі важливі події того драматичного часу, процес виникнення, ходу та ліквідації голоду початку 20-х років у цілому. Безсумнівно, попереду ще серйозні дослідницькі пошуки на даному шляху, але головне вже зроблено — зруйновано один з найстаріших міфів про справжні причини голоду 1921—1923 рр. в Україні, його розміри, джерела подолання, людські втрати, що є неодмінною передумовою виходу на якісно новий ступінь наукового осмислення всього спектра складових розглянутої проблеми, їх правдивої, адекватної реконструкції, висвітлення та закріплення у суспільній свідомості наших співгромадян. Крім того, немає достатніх підстав, на наш погляд, розглядати цей голод вкупі з іншими як «голодомор», оскільки боротьба з ним велася все-таки на загальнодержавному рівні, із залученням усіх ланок владної ієрархії зверху донизу, підприємств, кооперативів, профспілок, молодіжних об'єднань, релігійних конфесій, армії, міжнародних організацій. Хоч, звісно, у ході кампанії мали місце й політичні прорахунки та перегиби, не завжди вивірені, адекватні обставинам рішення, безпорадність, а то й бездушність властей. Проте тлумачити його з позицій голодомору значить змішувати загальноприйнятні понятійні категорії, ігнорувати факти, фальсифікувати реальну історичну картину, штучно прив'язувати економічну політику Леніна до політики Сталіна. Таке «випрямлення» історичного процесу не має нічого спільного з правдою історії.

Інша справа — голод 1932—1933 рр., який теж спалахнув через посуху, однак його трагічні наслідки вже напряму впливали саме із злочинної аграрної політики сталінського керівництва, спрямованої на придушення селянського опору примусовій колективізації, хвилі «розкуркулення», непосильним хлібозаготівельним планам, коли, не зважаючи ні на що, у селян викачувалося все до останньої зернини. То справді був голодомор, своєрідна, але жорстока помста кремлівського владки та його оточення не українцям взагалі, а якраз селянству за відчайдушний спротив у здійсненні розбійницької колективізації.

Тож і не дивно, що цей голод, будучи однією з найбільших соціальних катастроф у світовій історії, й донині жагучим болем відгукується в історичній свідомості українського народу.

Відходять у небуття його очевидці, але не згасає народна пам'ять про жахливий злочин сталінського тоталітарного режиму. Завдання істориків — зберегти цю пам'ять. Як наголошує відомий дослідник В. Марочко, «маємо зробити це не лише задля відтворення історичної правди, а насамперед для нашого прозріння, розкріпачення суспільної свідомості, приспаної упродовж існування комуністичної пірвани, зцілення сотень тисяч наших співвітчизників від страшного шоку, заподіяного масовими репресіями, покаятись у такий спосіб за доготривале замовчування злочину» [11].

Голодне лихоліття в Україні 1932—1933 років не є лише історичною минувиною, а являє собою недостатньо досліджену в соціально-економічному та морально-правовому відношенні подію. І хоча українські історики, особливо в останні роки, чимало зробили для з'ясування питань, пов'язаних з голодомором, потребують додаткового вивчення деякі важливі сюжети проблеми, головним чином морально-психологічного характеру. В цьому ж ряду і національний аспект голоду, тобто його перебіг та руйнівні наслідки у національних районах УРСР. Адже від нього, як і від суцільної колективізації, хлібозаготівель, розкуркулення та масових репресій постраждали, зазнавши великих людських і матеріальних втрат, не тільки українські селяни, але й представники інших народів, що обрали у різні часи Україну для постійного помешкання. Як відомо, вона була багатонаціональною республікою. За переписом 1926 р., у ній проживали 6 млн. представників різних національних меншин, або п'ята частина населення.

Поруч з росіянами, поляками, євреями та іншими жертвами свавілля і голоду на початку 30-х років стали також німці-переселенці, яких напередодні масової колективізації в Україні нараховувалося 394 тисячі, з них 340 тисяч — у сільських районах Півдня України [12]. Переважна більшість німців мешкала тут колоніями, які мали дещо замкнутий спосіб життя, шанували та оберігали свої традиції і звичаї. Як відзначає той же В. Марочко, німецькі господарства на теренах України «були зразковими, добре оснащеними, а працьовитість їхніх господарів у поєднанні з німецькою добросовісністю дозволили переселенцям швидко зажити поваги у тамтешніх жителів» [13]. Це підтверджується і свідченнями сучасників. Наприклад, у с. Молочанське (Гальбштейн) на Запоріжжі, за словами місцевої вчительки Ю. Писаревої, до 1928 р. ніхто з німців-колоністів «не мав менше 30 десятин землі», на яких вони створили зразкові господарства [14].

На початок 1932 р. в Україні діяли 7 національних німецьких районів: Високопільський, Люксембурзький, Молочанський на Дніпропетров-

щині, Пулинський — Київської, Зельцький, Карлалібкнехтський та Спартаківський — Одеської області. Із 97 Рад, що функціонували у цих районах, 84 були сільськими, а решту становили містечкові. Всього в Україні було 258 сільських німецьких Рад. В Апостолівському районі Дніпропетровської області, приміром, Ново-Семенівська сільрада налічувала 1038 німців, а в Ємільчанському районі німці-селяни мешкали на території чотирьох сільських Рад. Повсюди економічно міцніші господарства німців-колоністів брали активну участь у виробничо-збутовій кооперації. За архівними даними, близько 65 відсотків німецьких господарств були охоплені різноманітними за формою кооперативами [15]. Участь у кооперації забезпечувала виробництво і активний збут продукції, сприяла зняттю бар'єрів недовір'я між німецькими і українськими селянами, обміну досвідом між ними. Зокрема, українці переймали у німецьких колоністів кращі зразки агрокультур, домашніх промислів тощо.

Тотальна колективізація, розпочата за сталінськими вказівками наприкінці 20-х років, не обминула і господарства німців-колоністів. За час від жовтня 1928 р. до травня 1929 р. кількість колгоспів у німецьких національних районах зроста майже вдвічі, а неуспільнених селянських господарств — утричі [16]. Причому в німецьких, як і в інших національних районах, темпи колективізації значно перевищували загальноукраїнські. Окремі німецькі райони завершили створення колгоспів ще у 1930 році. На місці самотніх селянських господарств, які відрізнялись від інших своєрідною культурою землеробства і тваринництва, з'явилося 629 уніфікованих колгоспів [17]. Серед започаткованих німцями-колоністами колгоспів були «Форвертс», ім. К.Маркса, «Ландман», «Гофнунг», «Дас нойе лебен» та багато інших. Загалом колективізація фактично знищила соціально-економічну самотність господарств німецьких колоністів, ліквідувала їх власність і права, позбавила багатьох історичних традицій.

Подібно до мільйонів українських селян німці ставали жертвами свавілля сталінських опричників і голоду. Сім'ї розкуркулених німців-колоністів поповнювали армію жебраків, а діти — юрби безпритульних, вони блукали і помирали по всій Україні. Лише у Люксембурзькому районі було розкуркулено 166 господарств, з них 52 — за «невиконання хлібозаготівельного плану» [18]. У них конфіскували 161 житловий будинок, 597 корів, близько 2 тис. десятин землі, багато фуражу та реманенту. Така ж картина спостерігалася і в інших німецьких національних районах. Як згадувала Ю.Писарева, в с. Молочанську «розкуркулення почалося з 1928 р., а далі прийшла суцільна колективізація, під час яких з села вивезено на Північ майже половину усіх німців. Решту — «добровільно» зігнали до 2-х колгоспів» [19].

Перші тривожні повідомлення про голод у на-

ціональних німецьких районах з'явилися навесні 1931 р. Саме тоді їх переважна більшість повністю завершила колективізацію. Так, у Люксембурзькому районі було колективізовано 95,5%, а у Високопільському — 86,2% селянських господарств. Із 20 тисяч мешканців Люксембурзького району колгоспниками стали 15 тисяч [20]. Самобутні німецькі господарства таким чином, по суті, припинили існування, а німці-колгоспники в артілях жили у злиднях. Сількор «Комуніста» П.Черних у грудні 1931 р. повідомляв редакцію газети про тяжкий стан німецького населення Октоберфельдської сільської Ради на Харківщині: «С.Німецький Хрещатик, в якому 117 німецьких сімейств, абсолютно поза керівництвом місцевої Радянської влади. До 1927 р., коли ще школи не було, діти ходили до релігійної школи, а тепер школа є, але діти не всі охоплені школою, бо багато з них хворих на трахому... Так само немає належного керівництва в колгоспі «Рози Люксембург», за відсутністю корму та через безгосподарність здихають коні, свині, корови, правда, це ще сталося й тому, що колгосп вивіз усе сіно за планом» [21].

Відомо, що від колективізації постраждало кожне селянське господарство в Україні: колгоспи стали «своєрідною формою масового вилучення зерна», а продрозкладка, введена у той час, фактично призвела до голоду. Як здійснювалися хлібозаготівлі згідно з розкладкою у німецькому колгоспі «Фріш ане Верк» на Одещині, певне уявлення дають сповнені болю повідомлення члена ВУЦВК О.Вельме, котрі вона неодноразово адресувала керівництву республіки у 1932 році. Вбачаючи у хлібозаготівлях головну причину голоду, автор писала, що цьому колгоспу тричі (!) призначався план хлібозаготівель. Після того, як «два рази ми виконали, на третій раз все було взято под метелки», розпочався голод, бо «у кого були гроші, тот купил себе (картоплю і макуху. — Авт.), но это не все могли, и как раз беднота наиболее страдает» [22]. Не можна без хвилювання читати й ті рядки повідомлень О.Вельме, в яких вона описує методи «викачування» хліба у колгоспників цієї артілі. «...Буксирная бригада, — вказувалося в інформації від 18 лютого 1932 р., — совместно с сельсоветом вызвала ночью середняков и бедняков, заставила председателя колхоза дать 10 подвод..., на которых они этих колхозников вывезли по морозу на поле, раздели голыми и оставили их в степи. А через (некоторое) время эти самые подводы привозили их обратно и мучили их вновь, душили их за горло, побили им морды, таскали женщин, посадили их раздетыми в холодное помещение. Такими методами они целую ночь мучили людей...» [23]. Коментарі тут, як кажуть, зайві.

Восени 1932 р. в Україну прибув особистий уповноважений Й.Сталіна В.Молотов, який очолив спеціальну комісію з хлібозаготівель. Відтоді розпочалася нова хвиля масової наруги над селян-

ством. Повне вилучення зерна призвело до жахливих картин голодомору і в німецьких національних районах. Так, у Високопільському, Люксембурзькому, Молочанському районах діти перестали відвідувати школи, лежали вдома пухлі [24]. Особливо постраждали від голоду селяни Високопільського району. З 15 тис. чоловік, що проживали в ньому навесні 1933 р., голодувало 87 родин [25]. Як повідомляв голову ДПУ УРСР В.Балицького Дніпропетровський відділ ДПУ у березні 1933 р., в цьому районі померло від голоду 106 чоловік, а 162 — були у безнадійному стані. Крім того, органи ДПУ виявили тут численні випадки канібалізму [26].

Сьогодні важко визначити загальну кількість померлих від голоду німецьких селян, але існує статистика смертності у містах і селах України за національним складом. Зрозуміло, вона не є статистикою жертв голодомору, проте, на нашу думку, дає змогу відтворити її окремі риси. Скажімо, у 1932—1933 роках смертність сільського населення значно перевищувала смертність міського, хоча за звичайних умов життя мало б бути навпаки. У 1933 р. в містах померло 1,7 тис. німців, в той час як на селі — 12 тис. чоловік. Немає сумніву, що така висока смертність сільського населення була обумовлена голодом.

Незважаючи на інформаційну блокаду, про голод в Україні знали керівники багатьох країн Західної Європи, США, Канади та інших держав. Щоправда, вони не завжди прислухалися до інформації своїх дипломатів, а більше (з політичних міркувань, напевно. — Авт.) «вірили» Сталіну, що в Україні голоду немає і не було. Зокрема, прем'єр-міністр Франції Е.Ерріо, який відвідав «дозволені» міста і райони України, запевняв своїх співвітчизників, що в Україні люди живуть у достатку. Водночас на противагу тим державам Заходу, котрі « повірили » сталінській пропаганді, уряд Німеччини дотримувався іншої позиції. Знаючи про голод в Україні від дипломатів, а також від військової розвідки, Гітлер не став заперечувати навіть проти матеріальної (грошової і продовольчої) допомоги голодуючим німцям України.

Перші грошові перекази з Німеччини почали надходити в Україну влітку 1933 року. Офіційно ця акція дістала назву «Гітлерівська допомога голодуючим німцям Півдня України» [27]. Та отримували її не лише німці, але й частина українських селян. У доповідній записці, підготовленій спеціальною комісією, що вивчала стан справ у німецьких районах України для обговорення на Політбюро ЦК КП (б)У у жовтні 1933 р., вказувалося: «Останнім часом широкого розповсюдження в німецьких колгоспах набула так звана «Гітлерівська допомога голодуючим німцям, яка йде не лише з Німеччини, але й з Америки, а останнім часом і від Ватикану. Так, у Люксембурзькому районі цією «допомогою» охоплено до 30% колгоспів і 10-20% колгоспників. У Молочанському районі

встановлено, що Марієнгеймський комсомольський осередок поштою отримує перекази від римського папи. У цьому ж районі «Гітлерівську допомогу» отримали члени партії» [28]. Про це ж згадувала і Ю.Писарева. «Німці-колгоспники з села Молочанське та інших німецьких колоній, — відзначала вона, — голодували, були пухлі, але масово не вмирали, бо всі вони виключно з німцями-комуністами одержували харчові пакунки з Німеччини, з добродійного товариства «Бриліант» [29]. Як бачимо, зазнавши утисків і поневірянь від одного диктатора — «батька народів», німці-колоністи (та й не лише вони) змушені були віддатися на ласку диктатора іншого, не менш зажерливого і жорстокого.

Цікаво, що допомога з Німеччини надавалася не лише населенню німецьких національних районів, але й мешканцям території німецьких сільських Рад так званих змішаних районів. Таку допомогу одержували, наприклад, німецька сільрада с.Рижове Барвенківського та Товажнянська сільрада Сахновщанського районів на Харківщині, німецькі селяни Цебриківського, Мелітопольського та інших районів Півдня України [30]. «Роботу «допомоги голодуючим», — наголошувалося у згаданій вище доповідній записці в Політбюро ЦК КП (б)У, — організовує спеціальна агентура і так звані «процентники», які постають адресами, складають листи, транспортують їх і за це отримують певний процент з одержуваного. В.С.Ейгенфельд великі суми отримує пастор, який розподіляє їх на власний розсуд» [31]. Неподинокими були і випадки, коли керівництво того чи іншого німецького колгоспу само зверталося за допомогою до німецького уряду [32].

Разом з тим, архівні джерела висвічують і протилежні факти, розповідаючи про відмову німецьких селян від грошової допомоги з Німеччини, про передачу ними одержаних грошей до каси Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР); були також і випадки колективних протестів проти «гітлерівської допомоги» тощо [33]. Сьогодні важко з'ясувати всі причини й обставини відмови німців-колоністів від допомоги з Фатерланду. Очевидно, більшість їх просто боялася переслідувань з боку каральних органів, що, власне, і підтверджують спогади очевидців. Та ж Ю.Писарева пригадувала, що «під час ежовщини 1937-38 років усіх німців із села Молочанське, які під час голоду 1933 року користувалися допомогою з «Бриліанту», вивезено цілими родинами. За одержання допомоги з-за кордону заарештували та заслали й мене з чоловіком. У тлумаченні НКВС одержання допомоги було злочинно-шпигунством на користь чужоземної держави» [34].

Надання Німеччиною та іншими західними країнами гуманітарної допомоги голодуючим Україні боляче сприймалося сталінською верхівкою. В численних документах вищих партійних і радянських органів тих років ця допомога (передусім

з Німеччини) кваліфікувалась як «активізація фашистської агітації», котра нібито сприяла зміцненню позицій «контрреволюційних куркульсько-попівських та націоналістичних елементів» [35]. Тому керівництво КП (б)У неодноразово звертало увагу низових парторганізацій на необхідність розгортання цілеспрямованої політико-виховної роботи серед населення республіки (і німців, і українців) щодо «усвідомлення» неприйняття зарубіжної допомоги.

У свою чергу, ці документи свідчили також і про відсутність з боку владних структур на місцях належного ставлення до німців-колоністів, нехтування їх інтересами, перш за все, мовними. «Антирадянській контрреволюційній роботі куркульсько-фашистських елементів, — говорилося в підготовчих матеріалах Політбюро ЦК КП (б)У, — сприяє слабкість партійно-масової роботи на рідній мові в німецьких районах і селах, фактичне ігнорування та викривлення національної політики, нечуйний і неправильний підхід до німців-колгоспників з боку окремих районних організацій, особливо у змішаних за національним складом районах... Навіть у німецьких районах (Високопільський) робота радянських організацій значною мірою здійснюється не на рідній мові. В 9-ти політвідділах МТС, які існують у німецьких районах, є лише 2-3 товариша, що володіють німецькою мовою» [36].

В цих же документах підкреслювалось, що в німецьких національних районах поруч з ігноруванням політичних і культурно-просвітницьких запитів населення існує чимало недоліків і в організації самих колгоспів, а саме: «свавілля уповно-

важених», «голе адміністрування і масові репресії», «відсутність масово-політичної роботи у колгоспах» тощо [37]. «Характерним прикладом командування і адміністрування замість активної допомоги керівному безпартійному активу, — зазначалося, зокрема, — може служити рішення кандидатської групи колгоспу Кіршвальд Люксембурзького району, ухвалене за підсумками доповіді голови колгоспу, польовода і бригадирів (усі вони безпартійні): «запропонувати голові колгоспу, польоводу і бригадиру в найближчі дні добитися рішучого перелому у хлібоздачі, збиранні і т.п. Попередити цих товаришів, що в разі невиконання вони будуть притягнуті до суворої відповідальності» [38].

Таким чином, голодне лихоліття, що тривало впродовж 1932—1933 років у національних районах України, засвідчує глобальний характер катастрофи, жертвами якої стали не лише етнічні українці, а й національні меншини, в т. ч. німці. Трагічні долі німців-колгоспників, занепад їхньої оригінальної культури господарювання, сотні й тисячі померлих від голоду — ось та ціна, яку заплатили німецькі селяни-колоністи за здійснення в Україні «всеосяжної колективізації». Безперечно, більш детальне вивчення вказаних та інших сюжетів ще попереду, але вже зараз ясно, що відкриття нових архівних матеріалів, їх наукова обробка, широкі публікації документів створюють сприятливі умови для успішного дослідження цієї складної та багатопланової проблеми, допомагає кожному з нас краще пізнати й усвідомити драматичні уроки минулого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Див.: Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947: Злочини проти народу. — К.; Нью-Йорк, 2000; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр./За ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала.—К., 2001 та ін.
2. Див.: Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921—1923 рр. Укр. іст. журн. 1989. — № 10. — С.77—84; Вона ж. Голод 1921—1923 рр. на Україні//Там само.-1992. — № 10. — С.38—45; № 12. — С.30—36; Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921—1923 рр. в Україні. — К., 1993.
3. Див.: Сербин Р. Голод 1921—1923 і українська преса в Канаді. — Торонто—Київ, 1992.
4. Див.: Свідчення з минушини: Мовою документів. — Дніпропетровськ, 2001. — С.52, 58—59 та ін.
5. Центральний державний архів вищих органів влади (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 166. — Оп.2. — Спр. 1746— Арк.43.
6. Див.: Іваненко В.В., Голуб А.І. Джерело народної дипломатії: Міжнародні зв'язки трудящих України в 20-30-і роки. — Д., 1993. — С.44.
7. Звезда (Екатеринослав). — 1922. — 8 авг.
8. Зоря (Дніпропетровськ). — 1988. — 30 квітня.
9. ЦДАВО України. — Ф.261. — Оп.1. — Спр.121. — Арк.18—18 зв.
10. Цит. за: Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки... — С.54—55.
11. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні... — С.6.
12. ЦДАВО України. — Ф.413.—Оп.1.— Спр.482— арк.47.
13. Марочко В. Хунгер — значить голод //Віче. — 1993. — № 8. — С.136.
14. Писарева Ю. Молочанський район Запорізької області //Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства. — Дніпропетровськ; Мюнхен, 1993. — С.114.
15. ЦДАВО України. — Ф.413.— Оп.1.— Спр.456.— Арк.81.

16. Там само.— Арк. 1—9.
17. Там само.— Спр.584.— Арк.206; Спр. 552.— арк.26—27.
18. Там само.— Ф.413.— Оп.1.— Спр.512.— Арк.137.
19. Писарева Ю. Молочанський район... — С.114.
20. Марочко В. Голод у національних районах України //Освіта: Спецвипуск-підручник. — 1993. — № 1. — С.9.
21. ЦДАВО України.—Ф.1.— Оп.8.— Спр.117.— Арк.189.
22. Там само.— Спр.110.— Арк.255.
23. Там же.—Спр.117.— Арк.371.
24. Марочко В. Голод у національних районах... — С.9.
25. Див.: Голод 1932-1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С.407.
26. Див.: Марочко В. Голод у національних районах... — С.9.
27. Там само.
28. Віче. — 1933. — № 8. — С.144.
29. Писарева Ю. Молочанський район... — С.114.
30. Віче. — 1993. — № 8. — С.144.
31. Там само.
32. Там само.
- 33 Там само. — С.145.
- 34 Писарева Ю. Молочанський район... — С.114.
- 35 Віче. 1993. — № 8. — С.144.
- 36 Там само. — С.145.
- 37 Там само.
- 38 Там само. — С.146; ЦДАВО України.—Ф.1.— Оп.7.— Спр.328.— Арк.123.

Є.І.БОРОДІН

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОГО МОЛОДІЖНОГО ВІДОМСТВА В УКРАЇНІ (1990-1992 рр.)

Бородін Євген Іванович — начальник управління освіти і науки Дніпропетровської облдержадміністрації, доцент кафедри Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, кандидат історичних наук

Розвиток державної молодіжної політики в Україні супроводжувався постійним пошуком відповідної форми центрального органу виконавчої влади, що розробляє та втілює у практику владну стратегію щодо соціального становлення та розвитку молоді. Міністерства та державні комітети, що відповідали за молодіжну політику у державі були важливим елементом у механізмі збереження прав і свобод молодих громадян України. Першим органом державної виконавчої влади з питань молодіжної політики було державне відомство у справах молоді та спорту, якому судилося стати важливим важелем у перетворенні партійно-комсомольської моделі державної молодіжної політики УРСР на правову модель молоді України держави.

В сучасних умовах, коли період реорганізації го-

ловного державного молодіжного відомства України ще триває, актуальним як з наукової, так і з практичної точки зору є дослідження історичного досвіду створення та діяльності загальнодержавної молодіжної владної структури. Головне завдання запропонованої статті полягає у відтворенні історії виникнення спочатку Державного комітету, а потім і Міністерства України у справах молоді і спорту. Перший крок у цьому напрямку було зроблено автором цієї роботи в контексті узагальненого досвіду, здобутків і невирішених проблем реалізації державної молодіжної політики в Україні. Тоді нам вдалося визначити лише деякі найголовніші віхи в процесі створення та розвитку державного молодіжного відомства України [19]. У цій статті автор ставить за мету висвітлення діяльності

Міністерства України у справах сім'ї та молоді, його роль у створенні нормативно-правової бази державної молодіжної політики, реалізацію ним молодіжних програм та заходів, його співпрацю з іншими суб'єктами та об'єктами зазначеної діяльності.

Питання про створення державної структури з питань молодіжної політики стало підніматися ще у радянський період української історії, зокрема в роки так званої перебудови. У той час роль молодіжного відомства виконував комсомол, точніше апарати комітетів комсомолу різного рівня. Поєднання рис громадської організації та державної установи було закріплено сьомими статтями Конституції СРСР та УРСР. Тому достатньо цікавою виглядає сьогодні спроба саме комсомольських активістів поставити питання про створення державного молодіжного відомства. Так, 21 листопада 1986 р. перший секретар ЦК ЛКСМУ В.І. Цибух підписав лист до ЦК ВЛКСМ, в якому керівному органу всесоюзного комсомолу пропонувалося «підготувати пропозиції в директивні органи держави про створення загальносоюзного та республіканського державних комітетів у справах молоді» [17]. Проте, окрім паростків нового у цій пропозиції, можна було побачити і деякі риси збереження тогочасного механізму державного управління. Справа в тому, що при існуванні галузевих міністерств та відомств Союзу РСР та Української РСР провідну роль відігравали відповідні відділи Центрального Комітету КППС та КПУ. Оскільки молодіжних підрозділів у складі партійних структур не було, то ЦК ВЛКСМ та ЦК ЛКСМУ могли виконувати у взаємодії з Державним комітетом у справах молоді роль, аналогічну до ролі підрозділу партійного комітету у відносинах з державним відомством.

Подальші демократичні процеси у суспільно-політичному розвитку СРСР привели до того, що комсомол став однією з багатьох (хоча єдиного у своєму роді) громадських організацій, а молодіжний Державний комітет сприймався вже як реальний владний орган. Так, у проекті Закону СРСР «Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР» (квітень 1990 р.) вже не було згадок про ВЛКСМ, але висвітлювалась роль відомства СРСР у справах як органу державного управління у сфері реалізації державної молодіжної політики [3].

В Україні питання про створення державного молодіжного органу у практичній площині постало після перших демократичних виборів до Верховної Ради УРСР, що відбулися у 1990 р. Тоді український парламент приступив до формування уряду республіки. 16 липня 1990 р. Голова постійної Комісії Верховної Ради Української РСР, перший секретар ЦК ЛКСМУ А.С. Матвієнко на пленарному засіданні парламенту заявив: «Ми виступаємо, підтримуємо і просимо підтримати нас у тому, що в структурі виконавчих органів повинен бути комітет з проблем молоді. Це пов'язано з тим, що в тій системі, яку ми зараз змінюємо, ці функції так чи інакше виконував комсомол... Ми пропонуємо

створити державний комітет у справах молоді...» [12]. Оскільки дискусії щодо нового уряду УРСР були досить гострі, прихильники створення молодіжного відомства мали запасний варіант. Його озвучив Матвієнко: «... на перших порах, як компроміс, враховуючи всі «за» і «проти», ми пропонуємо створити (і це є в останньому варіанті пропозицій, які вам роздані) Держкомітет з питань молоді та спорту на правах самостійної одиниці в Уряді. І дуже просив би зважити на те, щоб це був Комітет не при Раді Міністрів, інакше він позбавляється відповідного статусу, а просто самостійна структура і тільки так. Це буде на користь вирішення молодіжних проблем» [12]. 18 липня 1990 р. запропоновану структуру Ради Міністрів УРСР з Державним комітетом у справах молоді, фізичної культури і спорту у її складі було затверджено [16].

30 липня 1990 р. на парламентській сесії обговорювалася і кандидатура претендента на посаду Голови Державного комітету УРСР у справах молоді, фізичної культури і спорту. Ним став 40-річний заступник Голови Державного комітету УРСР з фізичної культури і спорту, відомий спортсмен, дворазовий чемпіон Олімпійських ігор 1972 р., кандидат педагогічних наук, член КППС з 1972 р. Валерій Пилипович Борзов [10]. Кандидат був не тільки досвідченим чиновником у спортивній галузі, але й мав семирічний досвід роботи в апараті ЦК ЛКСМ України. З лютого 1980 р. по грудень 1986 р. В.П. Борзов був секретарем ЦК комсомолу України, що робило його авторитет фахівця у галузі молодіжної політики міцним і беззаперечним [9]. Першим розділом його виступу перед депутатами були слова про проблеми молоді, наявність «тупикової ситуації, близької до небезпечної», необхідність різних заходів [13].

Під час обговорення кандидатури В.П. Борзова голова парламентської молодіжної комісії А.С. Матвієнко знов зупинився на питанні про необхідність існування спортивно-молодіжного Держкомітету: «Ми виходили з двох позицій... в Росії та Білорусі створено окреме Міністерство в справах молоді або Державний комітет в справах молоді. Але після розмови з Головою нашого Уряду ми все-таки погодились як на компромісний варіант, як на варіант, який буде на перехідний етап, про поєднання саме такого комітету – в справах молоді, фізичної культури та спорту. Виходимо з того, що це найбільш близькі, найбільш влучні поєднання. І в такому поєднанні Комітет може сьогодні працювати» [11].

В.П. Борзов висловив свої погляди на діяльність знов створюваної структури та шляхи зміцнення державної молодіжної політики. З метою вирішення проблем молоді пропонувалося забезпечити бюджетне фінансування молодіжних програм, створення та розвиток молодіжної індустрії, підприємств, включення у колективні договори підприємств пунктів про видатки на молодь. Він вважав, що молодь, а саме працююча молодь, звільнені з лав Радянської Армії юнаки першими відчують на собі

перехід до ринкової економіки, не знайде місця в системі ринкових відносин. «Для того, щоб знизити напруженість, яка буде існувати, я думаю, необхідно конкретно приступити к вирішення больових соціальних питань по молоді, які лежать на поверхні ми все про них знаємо. Створення Державного комітету по молоді, фізичній культурі і спорту як виконавчого органу, я думаю, дозволить створити деякі кроки у цьому напрямку. І я сподіваюсь, що спільними зусиллями з парламентськими комісіями, за вашої участі вдасться вирішити багато питань, котрі потребують нашої уваги та розгляду», – виголосив В.П. Борзов з трибуни сесійної зали Верховної Ради УРСР [14].

Підтримка з боку народних депутатів УРСР була надана в особі секретаря Комісії Верховної Ради УРСР з питань молоді А.В. Толстоухова та Голови цієї Комісії А.С. Матвієнка, члена Комісії В.Й. Пауля, представника Комісії з питань культури і духовного відродження парламенту Я.М. Кендзьора. За Голову нового Держкомітету проголосували 329, а проти – 25 членів вищого законодавчого органу республіки [15].

В серпні – вересні 1990 р. було проведено підготовчу роботу з перетворення спортивно-фізкультурного відомства України на молодіжно-спортивне. Наслідком стала Постанова Ради Міністрів УРСР № 251 від 13 вересня 1990 р. «Питання Державного комітету УРСР у справах молоді, фізичної культури і спорту». На нове, або оновлене державне утворення покладалося, зокрема, визначення напрямів державної політики у вирішенні проблем молоді, прогнозування та забезпечення комплексного розвитку галузі, проведення республіканських, всесоюзних і міжнародних фестивалів, конкурсів, пропаганда молодіжного руху, координація планів та кооперування коштів міністерств, відомств, підприємств, установ, громадських організацій на здійснення молодіжних програм, розвиток виробництва молодіжних товарів, будівництво і зміцнення матеріально-технічної бази молодіжних центрів, питання взаємодії з об'єктами, Київським та Севастопольським міськвиконкомом, громадськими молодіжними організаціями щодо практичного розв'язання актуальних проблем молодіжного руху. В структурі центрального апарату Державного комітету УРСР у справах молоді, фізичної культури і спорту першим серед 9 його підрозділів називалося головне управління у справах молоді. До кінця 1990 р. планувалося виділити додатково 60 тис. крб. на утримання розширеної структури відомства, вводилися нові посади тощо.

27 вересня 1990 р. Голова Держкоммолодьспорт В.П. Борзов підписав наказ «Про питання Державного комітету Української РСР у справах молоді, фізичної культури і спорту», яким довів до працівників відомства урядове рішення, затвердив комісію по розробці проекту положення про комітет [8]. Першим заступником голови Держкомітету було призначено В.В. Барабаша, який до цього

працював другим секретарем ЦК ЛКСМУ, а тоді став посадовцем, що опікувався серед інших питань державною молодіжною політикою.

27 грудня 1990 р. Держкоммолодьспорт прийняв рішення про укладення договору з Науково-дослідним центром проблем молоді ЦК ЛКСМУ (МДС) з метою підготовки пакета документів Концепції державної молодіжної політики [20]. Державне молодіжно-спортивне відомство мало статус Держкомітету до травня 1991 р. В якості основних завдань було заплановано здійснити заходи по створенню молодіжного законодавства, розробці Концепції державної молодіжної політики, створенню державно-громадської служби «Соціальна служба молоді», створення фондів соціального захисту, міжнародного молодіжного співробітництва тощо. За січень – червень 1991 р. головне управління у справах молоді мало намір розробити концепцію формування республіканського громадсько-державного фонду підтримки творчої молоді, вивчити спільно з депутатами та Міністерством праці УРСР питання про весняний призов до рядів Радянської Армії, трудову зайнятість молоді, взяти участь у створенні програм пошуку, виховання та навчання обдарованих дітей та молоді, «Освіта і молодь», «Національно-культурне відродження і молодь», провести роботу по реєстрації громадських об'єднань молоді, організувати «круглі столи» з питань державної молодіжної політики, розвитку дитячих та юнацьких організацій, розвитку молодіжного житлового будівництва, молодіжного туризму, підприємницької діяльності молоді, зустрічі з польськими та чехословацькими дипломатами з питань молодіжної проблематики, керівниками молодіжних госпрозрахункових підприємств, представниками молодіжних секцій творчих спілок республіки і т.ін.

У 1990-1991 рр. Державний комітет УРСР у справах молоді, фізичної культури і спорту забезпечив практичну роботу над розробкою концепції державної молодіжної політики, проекту Закону УРСР «Про молодіжну політику в УРСР», молодіжних програм «Профорієнтація і працевлаштування молоді», «Молода сім'я», «Молодіжний туризм», «Дозвілля молоді», заходів щодо підтримки і розвитку молодіжного та дитячого видавництва, преси, по створенню перших державно-громадських соціальних служб, Українського фонду міжнародного молодіжного співробітництва, Інституту молоді, з підтримки молодіжного та дитячого руху, по організації діяльності студентських трудових загонів, трудових об'єднань учнів. Розпочалася робота з укладання договорів із зарубіжними країнами про співпрацю в сфері молодіжної діяльності. Було налагоджено співпрацю з Комісією Верховної Ради УРСР у справах молоді, зокрема, у внесенні пропозицій у законопроекти, що мали відношення до молоді – «Про зайнятість населення», «Про податки з підприємств, об'єднань і організацій», «Про власність», «Про народну освіту», «Про альтерна-

тивну службу». Держкомітет надавав допомогу у створенні молодіжних та об'єднаних молодіжно-спортивних комітетів у складі облвиконкомів. Уже у лютому 1991 р. нові структури були засновані в 12 областях, у тому числі в 7 почали реально працювати. На порядку денному було створення міських та районних структур [21].

Молодіжний підрозділ Держкоммолодьспорту поступово заповнював вакансії. Серед перших працівників був, зокрема, колишній комсомольський працівник, а в подальшому - директор Державного центру соціальних служб для молоді І.О. Хохленков.

Факт появи державного відомства з питань молодіжної політики ліквідував фактичну монополію комсомолу на проведення державних молодіжних заходів, а згодом почав витісняти ЦК ЛКСМУ з цієї площини. Такими були умови тогочасного суспільно-політичного життя держави, оскільки 24 жовтня 1990 р. було виключено з Конституції УРСР положення про особливу роль комсомолу у політичній системі суспільства. Зрозуміло, що виникла певна напруга у відносинах між Держкомітетом та ЦК ЛКСМУ. Були, між тим, і спільні проекти цих структур. Серед них - питання про створення громадсько-державної служби молоді та Фонду соціального захисту молоді.

Державний комітет УРСР у справах молоді, фізичної культури і спорту ставив питання про урядове рішення щодо Республіканського молодіжного банку, вважаючи його одним з елементів державної системи підтримки молодого покоління. Йшлося про впровадження у республіці системи пільгового кредитування молодих сімей та молоді через існуючі банки [18].

13 травня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон, за яким було підвищено статус головного молодіжного відомства України. Відтепер створювалося Міністерство Української РСР у справах молоді і спорту, яке в документі у переліку 22 міністерств республіки стояло на 11 місці [1]. Вже 6 червня 1991 р. Верховна Рада УРСР призначила керівника підвищеного у статусі державного органу виконавчої влади В.П. Борзова [6].

Створення Міністерства у справах молоді і спорту на базі однойменного Держкомітету відбулося за умов важливих політичних подій літа 1991 р. 24 серпня 1991 р. було проголошено державну незалежність України. Тепер мова йшла не просто про підвищення статусу центрального органу виконавчої влади однієї з радянських республік у складі СРСР, а про утворення принципово нового владного утворення незалежної держави. Заради об'єктивності додамо, що в 1990-1991 рр. Українська РСР досить рішуче відстоювала свій суверенітет у складі СРСР. У створенні молодіжного державного відомства Україна випередила союзний центр майже на рік.

3 жовтня 1991 р. Кабінет Міністрів України прийняв Постанову № 242 «Питання Міністерства у справах молоді і спорту», якою затвердив положення про новий центральний орган державного управ-

ління України. Серед головних його завдань називалися розробка пропозицій про формування державної політики у вирішенні проблем молоді, керівництво та контроль за ходом реалізації цієї політики, проведення заходів щодо виходу молодіжних організацій на міжнародну арену, пропаганда молодіжного руху, координація планів, практичних заходів та кооперування коштів різних структур на здійснення молодіжних програм, розробка заходів щодо розвитку виробництва молодіжних товарів, у тому числі на спеціалізованих підприємствах, будівництво і зміцнення матеріально-технічної бази навчальних центрів. Як ми бачимо, більшість положень у відредагованому вигляді повторювали текст Постанови Кабінету Міністрів України № 251 від 13 вересня 1990 р. «Питання Державного комітету УРСР у справах молоді, фізичної культури і спорту». Разом з тим, при підвищенні статусу установи дещо зменшилися його повноваження у галузі державної молодіжної політики. Якщо у вересні 1990 р. мова йшла про «визначення напрямів державної політики у вирішенні проблем молоді», то в жовтні 1991 р. вже писалося про «розробку пропозицій про формування державної політики у вирішенні проблем молоді».

Положення про Міністерство України у справах молоді і спорту зазнало суттєвих змін 8 червня 1992 р., коли вийшло відповідне рішення Уряду держави. Відтепер міністерство стало називатися центральним органом державної виконавчої влади. В документі, зокрема, містилося таке положення: «Міністерство забезпечує реалізацію державної політики з питань молоді, фізичної культури та спорту, несе відповідальність за їх розвиток» [5]. По-новому виглядало формування завдань Мінмолодьспорту України: участь у формуванні й реалізації державної політики з питань молоді; здійснення державної політики у галузі міжнародного співробітництва з питань молоді; розробка концепцій, комплексних і цільових програм щодо проблем молоді; проведення фестивалів, конкурсів, заходів, спрямованих на забезпечення виходу молодіжних організацій на міжнародну арену; пропаганда молодіжного руху; координація планів, практичної роботи та кооперування коштів центральних органів державної виконавчої влади України, органів Республіки Крим, громадських об'єднань, підприємств, установ і організацій на здійснення молодіжних програм; розробка заходів щодо розвитку виробництва молодіжних товарів, в тому числі на спеціалізованих підприємствах; створення й зміцнення матеріально-технічної бази молодіжних центрів.

Для виконання основних завдань Мінмолодьспорту України, спрямованих на рішення завдань соціального становлення та розвитку молоді, державному відомству надавалися широкі повноваження та доручалося залучати молодіжні об'єднання, розробляти проекти законів і рішень Уряду України, координувати та контролювати виконання комплексних і цільових програм з проблем молоді, вживати

заходів по створенню соціальних служб для молоді, сприяти розвитку молодіжного підприємництва, творчих об'єднань, житлових молодіжних комплексів, асоціацій, інших господарських об'єднань молоді, здійснювати контроль за використанням державних фінансових і матеріальних ресурсів, що виділяються для реалізації молодіжних програм, надавати дотації та субсидії молодіжним і дитячим організаціям, фінансувати молодіжні заходи.

У першій половині 1990-х років в Україні відбувалися зміни у системі центральних органів виконавчої влади, під час яких керівництво держави вважало за доцільне зберегти Міністерство України у справах молоді і спорту. Так було 25 лютого 1992 р. А 13 листопада 1992 р. Президент України Л.М.Кравчук видав Указ, згідно з яким ліквідувалося 5 та створилося 3 нових міністерства. Відтепер міністерств стало 24, а молодіжно-спортивне стояло в президентському документі на двадцять другому місці [4].

Прийняті у 1992-1993 рр. базові ювенальні Закони України передбачали наявність державних органів виконавчої влади з питань державної молодіжної політики. У Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (15 грудня 1992 р.) серед складових механізму цієї діяльності держави називалася «діяльність в органах державної влади та управління всіх рівнів структурних підрозділів, що займаються проблемами молоді...» [7]. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (5 лютого 1993 р.) містив спеціальну четверту статтю «Державні і місцеві органи управління молодіжною

політикою». У ній зазначалось: «Проведення державної політики у питаннях соціального становлення та розвитку молоді здійснюється Міністерством України у справах молоді і спорту спільно з іншими міністерствами та центральними органами державної виконавчої влади, у складі яких діють структурні підрозділи по роботі з молоддю, а також шляхом взаємодії з молодіжним громадськими організаціями та їх всеукраїнськими об'єднаннями. Міністерство України у справах молоді і спорту разом з іншими органами державної влади розробляє... соціальні норми та нормативи щодо соціального становлення та розвитку молоді...» [2].

Отже, питання про державне молодіжне відомство з питань молодіжної політики постало в Україні ще в радянські часи. Внаслідок спільної діяльності законодавчої та виконавчої влади влітку 1990 р. було створено Державний комітет УРСР у справах молоді, фізичної культури і спорту. Саме ця структура заклала фундамент для створення Міністерства України у справах молоді і спорту, рішення про заснування якого було прийнято ще до проголошення незалежності України, а втілено у життя вже після цієї історичної події. У 1991-1992 рр. Кабінетом Міністрів України було створено нормативно-правову базу діяльності молодіжно-спортивного міністерства України, яку було розвинуто у наступні роки. Подальше вивчення історії становлення та розвитку державної молодіжної політики в Україні передбачає проведення дослідження, яке б висвітлило внесок Міністерства України у справах молоді і спорту у соціальне становлення та розвиток молодого покоління українських громадян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Про перелік міністерств та інші центральні органи державного управління Української РСР: Закон Української РСР від 13 травня 1991 р. //Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 26. — С. 681.
2. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 5 лютого 1993 р. //Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 16. — С. 410.
3. Проект Закона СССР «Об общих началах государственной молодежной политики в СССР» /XXI съезд ВЛКСМ. — М., 1990. — С. 12.
4. Про зміни в системі центральних органів державної виконавчої влади України: Указ Президента України від 13 листопада 1992 р. //Урядовий кур'єр. — 1992. — 20 листопада.
5. Положення про Міністерство України у справах молоді і спорту: Затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 8 червня 1992 р. № 312 //Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 10. — С. 22.
6. Про призначення Міністра у справах молоді і спорту Української РСР: Постанова Верховної Ради Української РСР від 6 червня 1991 р. //Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 28. — С. 732.
7. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні: Декларація від 15 грудня 1992 р. //Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 16. — С. 409.
8. Про питання Державного комітету Української РСР у справах молоді, фізичної культури і спорту: Наказ Держкомітету УРСР у справах молоді, фізичної культури і спорту № 43 від 27 вересня 1990 р. //Поточний архів Державного комітету України з питань фізичної культури і спорту (Далі — ПАДКУ). — Ф. 5090. — Оп. 2. — Спр. 2291. — Арк. 124-126.
9. Борзов Валерій Пилипович //Хто є хто в Україні. — К.: Видавництво «К.І.С.», 2000. — С. 49.
10. Бородін Є.І. Керівники державного молодіжного відомства України (1990-2003 рр.) //Бористен. — 2003. — № 12. — С. 18-19.
11. Виступ А.С. Матвієнка. Засідання вісімдесят четверте. 30 липня 1990 р. //Перша сесія Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання. — 1990. — Бюлетень № 84. — С. 12.
12. Виступ А.С. Матвієнка. Засідання шістдесят сьоме. 16 липня 1990 р. //Перша сесія Верховної Ради

- Української РСР дванадцятого скликання. — 1990. — Бюлетень № 67. — С. 66-67.
13. Виступ В.П. Борзова. Засідання вісімдесят четверте. 30 липня 1990 р. //Перша сесія Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання. — 1990. — Бюлетень № 84. — С. 4.
14. Засідання вісімдесят четверте. 30 липня 1990 р. //Перша сесія Верховної Ради Української РСР. — 1990. — Бюлетень № 84. — С. 8.
15. Там же. — С. 12.
16. Засідання сімдесяте. 18 липня 1990 р. //Перша сесія Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання. — 1990. — Бюлетень № 70. — С. 42.
17. Лист В.І. Цибуха до ЦК ВЛКСМУ. 21 листопада 1986 р. //Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 7. — Оп. 20. — Спр. 3712. — Арк. 55.
18. Лист В.П. Борзова до Ради Міністрів УРСР від 15 березня 1991 р. //ПАДКУ. — Ф. 5090. — Оп. 2. — Спр. 2134. — Арк. 39.
19. Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.). — К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. — С. 129-130.
20. О заключении договора с научно-исследовательским центром проблем молодежи ЦК ЛКСМУ (МДС) //ПАДКУ. — Ф. 5090. — Оп. 2. — Спр. 2291. — Арк. 157.
21. Про діяльність Держкомітету УРСР у справах молоді, фізичної культури і спорту. 26 лютого 1991 р. //ПАДКУ. — Ф. 5090. — Оп. 2. — Спр. 2434. — Арк. 26-27.

Л.Л.ПРОКОПЕНКО

РОЗВИТОК ОСВІТИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХУІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

Прокопенко Леонід Львович – завідувач кафедри права і європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, кандидат історичних наук

Сучасна Дніпропетровщина розташована в самому серці колишніх запорізьких земель. За часів Нової Січі (1734-1775), коли відбувався швидкий розвиток паланок, на її території налічувалось близько 400 населених пунктів і проживало майже 100 тис. чол. Спочатку паланок було п'ять, пізніше вісім. Більшість з них – Самарська, Орільська, Кодацька, Протовчанська, Інгульська паланки, знаходились на території нашої області. Найважливішими та найбагатшими паланками були Кодацька і Самарська. Перша йшла широкою смугою уздовж правого берега Дніпра від Мишуриноного Рогу до самої Січі, сягаючи на заході верхів'їв рік Домоткань, Самоткань та Саксагань. Центром паланки було місто Новий Кодак. Самарська паланка лежала у межиріччі Самари та Вовчої, а також на землях лівого берега Самари. Її центром спочатку було місто Стара Самара, яке знаходилося, за словами Д. І. Яворницького, «на шість верст вище впадіння річки Самари у Дніпро», а після побудови тут Новобогородицької фортеці центром паланки стало місто Нова Самара. Звичайно, життя на кордоні з Кримським хан-

ством було нелегким. Відомий історик запорізького козацтва А. О. Скальковський в «Історії Нової Січі» писав: «Важко було очікувати, щоб у безмежних степах нашого краю, на островах та порогах Дніпровських, по усамітнених зимівниках або навіть у Коші – столиці війська процвітала освіта й між такими людьми, котрі задля війни навіть землеробством не займалися». Але це було саме так і, як відповідав на закид Г. О. Потьомкіна у 1774 р. Антон Головатий: «У війську не без грамотних».

Дійсно, школи виникають уже на ранньому етапі існування козацтва. Вони поділялися на січові, монастирські і парафіяльні в паланках. З них виходили церковслужителі, вчителі, писарі, бо, як зазначав той же А. О. Скальковський, «будь-яке село мало хоч якогось писарика для ведення своїх земських рахунків». Перша згадка про відкриття школи у нашому краї відноситься до останньої чверті ХІV ст. За словами Д. І. Яворницького: «...запорізькі козаки, головним центром поселень яких було місто Стара Самарь, уже близько 1576 р. звернули увагу на віковичний праліс,

«дубову товщу» за 26 верст вище міста, і тут, на великому острові між рікою Самарою та її рукавом Самарчиком, влаштували першу у своїх вольностях і в теперішній Катеринославській губернії невелику дерев'яну церквичку св. Миколи «з шпиталем, дзвіницею і школою при ній». У 1602 р. тут було засновано військовий Пустино-Микільський монастир і школа продовжувала існувати при ньому. В ній «навчалися малі й дорослі хлопці та юнаки під керівництвом самарського ієромонаха; навчальними предметами були грамота, молитви, Закон Божий і письмо». Коли під час Визвольної війни татари напали на Самарський монастир і спалили його, то козаки у 1659 р. вирішили відбудувати святиню. Незабаром на місці спаленої з'явилась нова, велика і гарна церква, знову «з шпиталем, дзвіницею і школою». У 1672 р. її урочисто посвятили й почали богослужіння. Розпочала роботу й школа. Відомо, що у 1750 р. в ній навчалися 87 учнів при двох учителях. Як на ті часи, то це була значна школа.

Січова школа знаходилася при січовій Покровській церкві, яка вважалася центральною, головною. Є свідчення, що така школа була відкрита у 1659 р. на Чортотлицькій (Старій) Січі (1652-1709 рр.). Існувала вона і в Новій Січі. Головним учителем січової школи був ієромонах-уставник, який не тільки навчав, але й піклувався про своїх вихованців, детально доповідав кошовому отаману про перебіг подій у школі. Січові школярі, яких налічувалося до 30 дорослих козаків, що готувалися стати паламарями, дяками, дияконами, та до 50 підлітків, мали особливий, але схожий на все військо громадський устрій: обирали зі свого середовища двох отаманів – одного для дорослих, другого для дітей, і на власний розсуд або залишали їх на цих посадах, або скидали після закінчення навчального року. Вони мали спільні шкільні кошти, що зберігалися завжди у старшого. Прибутки школярі отримували частково від «наказних» батьків, частково за дзвоніння у дзвони й читання псалтиря по вмерлих козаках, за продаж ладану в січовій церкві, за колядку під вікнами січового товариства й привітання його у свята Різдва Христового, Нового Року й світлого Воскресіння Христового. Крім того, січові школярі отримували певну частку бойових припасів – свинцю й пороху, які щороку присилали зі столиці в Січ на все Запорізьке Військо низове, оскільки навчалися у школі не тільки грамоті, а й військовій справі. За висловом одного запорожця, «молодиків у школі й поза школою вчили Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниці гострозором стріляти та списом добре колоти». В цілому, за оцінкою дослідників, січова школа за змістом і характером навчання прирівнювалася до кращих тогочасних навчальних закладів. Бо, крім військової справи, учні вивчали пітику, риторіку, математику, географію, астрономію.

Предметами навчання в звичайних козацьких школах були рідна та старослов'янська мови, письмо і лічба, Закон Божий, співи, музика. Навчання, як правило, починалося з «граматки» – букваря, потім вивчали часослов і псалтир – дві основні богослужбові книги. Буквар вчили з указкою й учні мали вигукувати літери: Аз, Буки, Веді, Глаголь та ін. Навчальний процес певним чином унаочнювався. Це робилося наступним чином: взявши руки в боки дяк зображував «Ф» (ферть), піднявши обидві руки вгору – «Псі», піднявши одну руку вгору, а одну опустивши під укіс униз – «Х», опустивши руки і розставивши ноги «Л» і т. д. У процесі навчання використовувалися й тілесні покарання. Зберігся вірш XVIII ст., який досить добре змальовує подібну ситуацію:

*Казав мені бакаляр промовити: Аз, Аз,
А як же я не вимовив, він по пиці: раз, раз!
Крикнув же він у друге: А ну, кажи «Буки».
Ой це ж бо я не вимовив – попав в його руки.
Крикнув далі в третій раз, щоб вимовив:
«Виде»,
А вже ж його жвава рука по чуприні їде.
Ой як сказав учетверте: вимовляй: «Живите», -
Ну те ж, хлопці, зараз його на лавку кладите!
І просився, і молився, а ще більш злякався,
Бо задали таку хлосту, що світа цурався.*

Багато уваги в школах приділяли музичному вихованню. Навчання музики та співів у деяких з них займало настільки визначне місце, що їх називали школами «вокальної музики та церковного співу», з їх стін виходили добре підготовлені співаки і музики (сурмачі, скрипалі, кобзарі, цимбалісти тощо). Така школа у 1770 р. була переведена з Січі у с. Орлівщину, її керівником був улюбленець останнього кошового отамана П. Калнишевського, талановитий музикант і співак Михайло Казма (Жафизма). «Це зробили для того, – зазначав відомий дослідник історії нашої єпархії єпископ Феодосій (Макаревський), – щоб посеред Запоріжжя, як би у центрі сімейного козацтва, піднести...церковне читання і співи, щоб у школі практично привчити молодих козаків, хлопців, до церковного співу, створивши з них відмінних читців і співаків для всіх нововідкритих церков і парафій запорізького краю». З 1754 р. на Січі діяла відкрита кошовим отаманом Якимом Гнатовичем школа для підготовки полкової старшини, військових канцеляристів та різних адміністративних осіб для урядування в паланках, яка проіснувала 15 років, до початку російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Керував цією школою товариш Кушівського курія Андрій Іванович Крячок.

У 1766 р. на загальній військовій раді було ухвалено рішення завести парафіяльні школи майже при всіх церквах. Справа освіти на Січі здійснювалася, зазначали А.О.Скальковський та В.Б.Антонович, «коштом війська». За традицією запорожці при розподілі платні, провіанту, прибутків з шинків, крамниць, рибних і звіриних

ловів, навіть воєнної здобичі віддавали одну частку, «звичаєм узаконену», на церкву, а другу – на школу, що була при церкві. Як вказував єпископ Феодосій у своєму «Історичному огляді православної церкви Катеринославської єпархії»: «Церква з дзвіницею, з одного її боку – шпиталь, а з другого – школа становили необхідні належність будь-якої православної парафії у Запорізькому краї». Що стосується загальної кількості шкіл на території Вольностей Війська Запорозького, то думки дослідників розходяться, наводиться їх різна чисельність, навіть до двох тисяч. Але відомо, що на запорізьких землях, в усіх восьми паланках, діяло 44 церкви і далеко не при всіх були школи. Тому, враховуючи, що в 1775 р. на Запоріжжі існувало 14 парафій, слід погодитись з підрахунками О. О. Любара, який говорить про 18 шкіл. Тобто, з урахуванням того, що на запорізьких землях за часів Нової Січі мешкало близько 100 тис. чол., одна школа припадала на 6000 душ населення. Це не дуже багато у порівнянні з Гетьманщиною, де, скажімо, в Чернігівському полку згідно з Румянцевським описом 1768 р. одна школа припадала на 746 чол., і на Слобожанщині – на 2524.

На території сучасного Дніпропетровська знаходилось декілька козацьких поселень: Старий та Новий Кодаки, Половиця, Стара Самарь, Кам'янка, Діївка, Лоцкам'янка, Сухачівка. Церкви існували у всіх них, за винятком трьох останніх. Достеменно відомо, що школи діяли у Старому Кодаку і, звичайно, в центрі Кодацької паланки – містечку Новий Кодак. Джерела зафіксували наявність початкових шкіл також у слободах Новоселиця (суч. Новомосковськ), Макарівка, Нехворощанська. Викладав у школі, як його називали, «пан дяк». Дяком у той час міг бути будь-хто, необов'язково особа духовного звання. Оскільки спеціальних навчальних закладів для підготовки вчителів не було, то кожний, хто мав потяг до вчительства, навчався від інших досвідчених дяків, мандруючи від одного до іншого, поки не відчував себе здатним до навчання дітей. Такі «мандровані дяки» обиралися громадою за «добрий глас», за знання церковної служби, за вміння вести її «благочестиво и благочинно», за вміння викладати в школі.

Козацькі школи були одним з джерел відносно високого на той час рівня грамотності на Запоріжжі. Певне уявлення про нього дають наступні дані: в 1763 р. в одному з куренів Січі на 13 неписьменних було 15 грамотних. У 1779 р., вже після падіння Січі, коли запорожці склали присягу престолу, з 69 козаків, що присягали, 37 було грамотними.

Ліквідація Запорізької Січі у 1775 р. звичайно підірвала основу, яка забезпечувала існування цієї досить розгалуженої мережі шкіл. Тим більше, що на територію колишніх Вольностей Війська Запорізького розповсюджувалася за-

гальноімперська адміністративно-територіальна система, починається роздавання земель у приватну власність царських сановників, генералів і офіцерів російської армії, козацької старшини, відбувається закріпачення селянства. Запорізькі землі спочатку увійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній, а у 1783 р. замість них було створене Катеринославське намісництво, яким управляв генерал-губернатор Катеринославський, Саратовський та Астраханський кн. Г.О.Потьомкін. До складу намісництва входило 15 повітів, з них на території сучасної Дніпропетровщини знаходились Катеринославський, Новомосковський, Павлоградський та Олександрівський (Царичанський) повіти. Одразу після створення Азовської губернії була складена «Примірна карта Новоросійської та Азовської губерній», на якій у місці злиття рік Кільчені і Самари було обозначене губернське місто, а в 1776 р. затверджені плани і кошториси на його будівництво. У 1778 р. сюди за постановою Сенату з Белевської фортеці (сучасне м. Красноград Харківської обл.) переводиться губернське правління на чолі з азовським губернатором В.А.Чертковим.

Що стосується розвитку народної освіти, то перші кроки в цьому напрямку були зроблені урядом у 1764 р., після створення Новоросійської губернії замість ліквідованих Нової Сербії і Словолянської. Так, у затвердженому 22 березня 1764 р. Сенатом «Плані про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення», говорилося про необхідність створення чоловічих і жіночих шкіл. Зокрема, в його VIII главі «Про школи» передписувалося «до школи брати всіх малолітніх, навчати грамоті читати, писати, арифметиці, закону; а хто здібний, або сам побажає, тих іноземним мовам та іншим наукам; бідних і сиріт утримувати на казенному кошті; іншим же за утримання до казни сплачувати, а за науки ні з кого нічого не вимагати... Для жіночої статі такий же виховний будинок заснувати...».

У Катеринославі вже в 1777 р. починається будівництво шкільних приміщень. У 1780 р. у місті нараховувалося понад 2 тис. населення і існували два училища для дітей дворян і різночинців та для «різного звання сиріт», які навчалися в них російській граматиці, катехізису (від грец. Катехізис – усне повчання, настанова – виклад основ християнського віровчення, переважно у формі запитань і відповідей), німецькій, французькій і турецькій мовам, потім арифметиці, геометрії, історії, інструментальній та вокальній музиці. На думку О. І. Дружиніної, завданням училищ була підготовка місцевих чиновників і перекладачів.

Згідно з «Установленням про губернії» (1775 р.) та указу «Про заснування Приказів громадської опіки» того ж року саме на останні покладалися турботи про народну освіту. Їм «доручалося опікування й нагляд над заснуванням

і міцних підвалинах...народних шкіл», котрі вони «мали старатися заснувати...у всіх містах, а потім й багатолюдних селах, підсудних верхній розправі», тобто для міщан, державних, економічних, двірцевих селян та однодворців. У зв'язку з цим параграф 387 виключав з-під підпорядкування приказам громадської опіки дворянські й духовні станові, відомчі навчальні заклади, вищу школу. Навчання в школах мало бути добровільним, «без примусу», безоплатним для бідних і за «помірковану плату» для інших і полягати в навчанні грамоти, малювання, письма та арифметики. Вчителям заборонялося застосування тілесних покарань.

Прикази громадської опіки створювалися як станovo-колегіальні органи на чолі з губернатором. До їх складу входили по двоє засідателів від верхнього земського суду (дворяни), губернського магістрату (кущці й міщани) та верхньої розправи (державні селяни). Прикази були по суті першими спеціальними державними органами в Росії й Україні, на які покладалося питання заснування шкіл і нагляду за ними, забезпечення вчителями, підручниками тощо. Крім шкільної справи вони займалися також влаштуванням лікарень, сирітських будинків, богаділень, аптек, робітних будинків та ін. Вони виконували також і функції фінансово-кредитних установ: надавали позички, приймали грошові внески під проценти і т. ін. Але шкільна справа, передана в руки приказів громадської опіки, базувалась на живих себе благодійно-філантропічних засадах, проголошених урядом Катерини II в 60-х рр. XVIII ст. Архаїчні принципи організації шкільництва не відповідали новим вимогам. Урядом передбачалося, що приказам з казни буде виділено одноразово лише по 15 тис. крб. для їх становлення, а далі всі витрати на «статутну» діяльність, у тому числі й на школи, мають фінансуватися за рахунок благодійних коштів та місцевих бюджетів. Тому школи постійно знаходились в умовах хронічного недофінансування.

У 1787 р. Катеринослав переноситься на сучасне місце. За планом кн. Г. О. Потьомкіна тут – у південній столиці імперії – передбачалося спорудити другий в Росії після Московського, заснованого у 1755 р., «розкішний університет» з двома училищами при ньому – хірургічним та народним. Разом з університетом – академії музичну і художню. В указі імператриці від 4 вересня 1784 р. говорилося: «Изыскивая все средства, к просвещению народному служащие, повелеваем в губернском городе Екатеринославского наместничества основать университет, в котором не токмо науки, но и искусства преподаваемы быть должны...» Метою заснування університету було поширення освіти в краї. Він призначався для навчання не тільки підданих Росії, але й сусідніх країн «наипаче же единовенных с нами». Тобто, розвиток Північного Причорномор'я і

його столиці – Катеринослава, розглядався під кутом зору реалізації так званого «грецького проекту» – зовнішньополітичної програми російського уряду другої половини XVIII ст., яка передбачала витіснення Османської імперії до Азії, встановлення російського панування на Балканах і відродження Візантійської імперії на чолі з Костянтином, онуком Катерини II.

Згідно з указом 1786 р. на утримання університету разом з усіма його навчальними закладами щорічно асигнувалося близько 60 тис. крб. Величезна сума – понад 300 тис. крб. виділялася на його спорудження. Для цього була створена під безпосереднім веденням правителя намісництва І. М. Синельникова університетська будівельна експедиція, яка заготовляла у величезній кількості цеглу, камінь, вапно тощо. Щодо розташування майбутнього університету думки дослідників розходяться: Я. Д. Грахов та С. І. Верберюсов вважали, що він мав будуватися на Монастирському острові, а Д. І. Яворницький – неподалік від Преображенського собору в районі сучасної обласної лікарні ім. Мечникова, на Монастирському ж острові повинен був розташовуватися університетський ботанічний сад.

Університет забезпечувався одразу великим книжковим багатством: кн. Г. О. Потьомкін подарував йому бібліотеку з 1500 томів, придбану ним за 6000 крб. у місцевого Словено-Херсонського архієпископа Євгена Булгариса. Для викладання в ньому були запрошені історіограф Гюєн з жалуванням 1500 крб. на рік, при казенній квартирі і дровах, професор Гібал з жалуванням 800 крб., також при казенній квартирі і дровах, професори М. Ліванов, В. Прокопович з жалуванням по 600 крб. і теж з казенними квартирами і опаленням. Професор Ліванов, до речі, під час перебування в Катеринославі відкрив і дослідив родовища залізної руди на Криворіжжі. Директором музично-художньої академії був призначений друг Моцарта італієць Дж. Сарті. За керівництво академією, викладання у ній, а також створення музичних п'єс Потьомкін визначив йому жалування у розмірі 3500 крб. на рік. Викладачами академії мали стати – вихованець Петербурзької Академії мистецтв В. Неретін, Г. Захарченко, М. Бухаров з жалуванням кожному 120 крб. на рік та казенними квартирами з опаленням. Були запрошені також відомий скульптор Ф. Шубін, «перший скрипаль Росії» І. Хандошкін. 16 січня 1786 р. Сенат видав указ про те, що Катерина II дозволила на дарованій нею кн. Г. О. Потьомкіну землі «при Озерках» збудувати також приміщення грецької гімназії та інших шкіл, які мали належати до Катеринославського університету.

Однак, як відомо, початок у 1787 р. російсько-турецької війни, яка потребувала великих матеріальних і людських ресурсів, став на заваді реалізації цих замислів. Правда, від'їжджаючи на почат-

ку війни за викликом князя Г. О. Потьомкіна з Катеринослава, І. М. Синельников доручив віце-губернатору А. Воїнову: по-перше, турбуватися про добробут заведених училищ; по-друге, зберігати училищні суми 300 000 крб.; по-третє, відправляти до нього кожний місяць і кожну третину про те відомості. Але війна, а потім і смерть у 1791 р. головного ініціатора розбудови міста Г. О. Потьомкіна так і не дали змогу втілити ці плани в життя. З усіх задумів було реалізовано лише один – відкриття головного народного училища.

Виникнення даного типу навчальних закладів пов'язане з освітньою реформою 80-х рр. XVIII ст. Уряд, з одного боку, заборонивши у 1782 р. мандрування дяків-бакалаврів, які становили основну масу вчителів початкової школи, суттєво зменшив можливість поширення освіти. Тим більше, що значна частина дяків була забрана на військову службу, а інші після ревізії 1782 р. мусли обрати постійне місце проживання. А з другого, він розумів необхідність відкриття загальноосвітніх навчальних закладів, чого вимагали потреби розвитку державного апарату, торгівлі, промисловості. У зв'язку з цим у тому ж 1782 р. створюється відповідна комісія на чолі з сенатором П. В. Завадовським, на яку покладалося завдання розробки загальнодержавного шкільного статуту, навчальних планів шкіл, підготовки й видання підручників та посібників, а також підготовки вчителів. В основу реформи була покладена так звана Саганська система, яка з 1774 р. впроваджувалася в Австрії. За рекомендацією австрійського імператора Йосифа II до Росії було запрошено послідовника ідей Яна Амоса Коменського, директора народних училищ у Банаті, православного серба Ф. І. Янковича де Мирієво, який був причислений до Комісії по заснуванню народних училищ у Російській імперії.

Протягом 1782 – 1786 рр. комісією були розроблені засади нової освітньої системи, що знайшли закріплення у «Статуті народних училищам у Російській імперії», затвердженому Катериною II 5 серпня 1786 р., видано декілька десятків оригінальних та перекладних видань для забезпечення навчально-виховного процесу, організована підготовка вчителів, здатних працювати за новими програмами. Згідно статуту запроваджувалися народні училища двох типів: чотирикласні з п'ятирічним терміном навчання (четвертий клас був дворічним) головні народні училища, що наближалися за своїм курсом до середніх шкіл і які мали бути створені в усіх губернських містах, та двокласні малі народні училища, зміст навчання в яких відповідав першим двом рокам головних училищ, що створювалися у повітових містах. Якщо вчителів для головних училищ готувала вчительська семінарія у столиці, то підготовка їх для малих народних училищ покладалася в свою чергу на головні. Їх учні, вивчаючи тут новий спосіб навчання, за бажання могли скласти екзамен і з

відома приказу громадської опіки отримати свідоцтво вчителя. Такий екзамен перед учителями головного народного училища мали здавати всі, хто хотів працювати в школах губернії.

Відкриття головних і малих народних училищ у містах Катеринославського намісництва та Таврійської області з метою підготовки юнаків для вступу до Катеринославського університету передбачалося вже указом імператриці від 4 вересня 1784 р. Князь Г. О. Потьомкін, зосередивши головну увагу на відкритті університету, щодо народних училищ обмежився лише проханням до І. М. Синельникова повідомити його думку. Він писав: «Что принадлежит до народных училищ, то не оставите вы, по прилежном рассмотрении и соображении обстоятельств представить ко мне к скорейшему и удобнейшему сего учреждения произведению ваше мнение». В такому становищі питання про відкриття народних училищ залишалося до 1791 р., коли приказ громадської опіки, усвідомлюючи необхідність їх впровадження, але не маючи власних коштів для цього, звернувся через повітових предводителів дворянства з клопотанням до дворян про збирання грошових пожертвувань на відкриття у губернському місті головного, а в повітах – малих народних училищ.

Справа в тому, що хоча «Статутом народних училищ у Російській імперії» народна освіта визнавалася справою державною, але ні в одній з 113 його статей ні слова не було сказано про відпуск державних коштів на їх потреби. Дворянські зібрання, не поділяючи бажань уряду щодо розповсюдження освіти, або ухилилися, або обіцяли дати кошти і потім не виконали своїх обіцянок. Лише дворянство Новомосковського повіту пожертвувало 5027 крб., що належали їм від уряду за різні поставки для армії під час російсько-турецької війни по 25 коп. з карбованця, доручивши приказу отримати ці гроші від казни за умови, щоб на них виховувалися діти обох статей їх повіту. Предводителі дворянства трьох повітів нічого не відповіли приказу, а інші відхилили клопотання. Більше того, внаслідок височайшого указу гроші, пожертвовані дворянством трьох повітів на народні училища, пішли на поповнення казенного боргу, що рахувався за ними, і отримані приказом не були. Таким чином, перша спроба відкрити в нашому краї народні училища не досягла успіху.

12 травня 1792 р. послідувало височайше призначення І. В. Бебера директором народних училищ, які мали бути відкриті у Катеринославському намісництві. Головне народне училище у нашому місті було відкрито згідно з рескриптом Катерини II на ім'я правителя Катеринославського намісництва В. В. Нечуй-Коховського від 15 червня 1792 р. «Пане генерал-майор Катеринославський губернатор Коховський, – писала Катерина II, – повеліваємо вам відкрити народні училища в Катеринославському намісництві на основі видано-

го про них статуту, для чого і відправлений до вас з даною з комісії про училища настановою, надвірний радник Бебер, якому і сплачувати жалування по тисячі карбованців на рік, для кращого цієї справи успіху маєте докласти все залежне від вас сприяння, після заснування сих училищ має він відправитися для того ж в область Таврійську». 31 травня 1792 р. голова Комісії по заснуванню училищ П.В.Завадовський повідомив В.В.Коховського, що, виконуючи височайше повеління, він направляє до Катеринослава чотирьох вчителів з вказівкою які предмети хто з них буде викладати, надсилає височайше затверджений статут, в якому міститься все, що стосується заснування училищ, змісту їх, управління і розповсюдження, дає на руки навчальні книги колезькому асесору і кавалеру Беберу, який наймилостивіше обраний на посаду директора училищ Катеринославської губернії, давав деякі поради і пояснення. Зокрема, мова йшла про те, що «забезпечення книгами як Катеринославського головного училища, так і розплоджуваних від нього, в подальшому буде знаходитися на опікуванні Приказа Громадської Опіки, як про те зображено в статуті, у параграфі сто третьому. Приказ буде закуповувати за готівку в лавці книжній комісії по заснуванню училищ... Комісія, з свого боку, на підкріплення Приказу, при сих купівлях, буде робити поступку на користь училищ по 25 копійок з карбованця, якщо будуть купувати не менше ніж на сто карбованців, вважаючи цю поступку як на витрати на перевезення, так і для роздавання деяких книг безгрошово бідним учням».

Голова комісії передавав на розсуд губернатора можливість відкриття училища тимчасово в іншому місті, «буде в вашому по новості його столь малое число учеников окажется, что училища открытъ было бы некем». Дійсно, місто існувало на новому місці всього сьомий рік і дещо пізніше, за даними 1798 р., в ньому мешкало понад 2800 чол. Але В. В. Коховський прийняв рішення про відкриття училища в губернському центрі. Для цього все було заздалегідь приготовлено: орендовано приватний будинок у верхній частині міста, придбано в Петербурзі майже 5 тис. підручників та посібників – керівництва вчителям, географічні атласи, глобуси, ландкарти, архітектурні креслення, геометричні фігури тощо на суму 1493 крб. 85 коп. 14 квітня 1793 р. до Катеринослава прибув директор народних училищ І.В.Бебер разом з учителями і 17 квітня відбулось урочисте відкриття училища.

Воно дійсно було урочистим. О 10-й годині ранку, за попереднім повідомленням місцевої поліції, всі члени губернських присутствених місць і найбільш поважні дворяни зібралися в будинку губернатора, а від нього у супроводі обох статей дворянства, духовенства, купецтва, інших громадян міста процесією відправилися до собору на літургію і молебн. Звідділя – в нагорну частину

до приміщення училища, де їх зустрічали І.В.Бебер, члени приказу громадської опіки і жителі. Члени магістрату від лиця громадян вручили губернатору хліб-сіль. Після водоосвячення і окроплення будови, директором і вчителями були виголошені промови, потім директор відрекомендував губернатору дітей, які виявили бажання навчатися в училищі. Спочатку записалося у перші два класи 25 учнів, а через три дні, коли почалися заняття їх стало вже 36 (28 – у 1-му класі і 8 – у 2-му), потім їх кількість збільшилася до 65. Причому 50 учнів були дворянськими і офіцерськими дітьми і 15 – представниками інших станів.

Як було організовано навчальний процес? Треба сказати, що саме Ф.І.Янковичем були закладені ті його принципи, які добре знайомі нам і сьогодні: класно-урочна система, коли вчитель займається не з кожним учнем окремо, як це робилося до того, а з усім класом, запроваджені переклички перед уроками, встановлено правило – якщо хочеш щось спитати або відповісти, то підними руку. З XVIII ст. прийшли до нас також класна дошка з крейдою, класний журнал, обов'язкові екзамени і канікули. Навчання щодня починалося і закінчувалося молитвою. Тривалість уроку дорівнювала годині, вони взимку починалися о 8-й, а влітку – о 7-й годині ранку. Чотири дні на тиждень, крім середи й суботи, було по шість уроків з великою перервою після третього уроку, а по середах і суботах заняття відбувалися тільки зранку. Але вільними були лише учні першого класу, для інших уці дні замість відпочинку протягом двох годин викладалося малювання, а діти дворян навчалися танцям, «гречному поведженню», а також музиці і фехтуванню. Щоб учні звикли до порядку і «благонравія», в класі читалась книжка «Правила для учнів».

Навчальний план головного народного училища виглядав наступним чином:

ПРЕДМЕТИ	КІЛЬКІСТЬ ГОДИН НА ТИЖДЕНЬ У різних класах			
	I	II	III	IV
	Закон Божий	–	4	5
Російська мова	25	6	3	3
Арифметика	–	6	3	–
Механіка, фізика, геометрія, архітектура	–	–	–	7
Книга «О должностях человека и гражданина»	–	5	–	–
Географія	–	–	5	3
Історія	–	–	4	6
Природознавство	–	–	–	5
Латинська мова	2	3	4	3
Німецька або французька мова	3	6	6	3
Малювання	–	4	4	4
Усього	30	34	34	34

В першому класі учні вчилися читанню й письму, вивчали цифри церковні (тобто цифрові значення літер кирилиці) й «римские числа», скорочений катехізис та історію церкви, початкові правила російської граматики.

У другому вивчали докладний катехізис без доказів зі священного писання, першу частину арифметики, читали книгу «О должностях человека и гражданина». Крім цього належало повторювати священну історію, продовжувати вивчення граматичних правил і чистописання. З другого класу починали навчати і малюванню.

В третьому класі читали пояснення євангелій, вивчали докладний катехізис вже з доказами зі священного писання, другу частину арифметики, російську граматику з вправами у правописанні, початки загальної історії, загальної географії, російської географії і малювання.

В четвертому класі вивчалась російська і загальна географія, математична географія з завданнями на глобусі, російська і загальна історія, російська граMATика з вправами «в письменных в общежитии употребительных сочинениях, как-то: в письмах, счетах, расписках и т.п.», основи геометрії, механіки, фізики, природничої історії, цивільної архітектури (для вправ з неї вимагалось креслення планів) і малювання.

Латинську мову вивчали ті, хто збирався продовжувати навчання в гімназії або університеті. Що стосується нових мов, то статутом надавалось право на місцевому рівні вводити ті, які «по соседству каждого наместничества, где главное училище находится, «могут быть кориснішими» по употреблению... в общежитии». Скажімо, в Київській, Новоросійській та Азовській губерніях рекомендувалось вивчати грецьку мову. Але в Катеринославському головному народному училищі з 1 серпня 1796 р. було введено викладання французької і німецької мов і, так би мовити, в якості шкільного компонента – викладання фортифікації і артилерії. Крім цих предметів, деякі учні з дворян, як уже вказувалось, навчалися танцям, «гречному поведженню», музиці і фехтуванню під керівництвом француза С. Констанса з платою 1 крб. на місяць з учня.

В головних народних училищах за штатом мало бути шість викладачів. У нас навчання спочатку забезпечували чотири вчителі. С. Белецький викладав усі предмети в 1-му класі, а також малювання в усіх класах, І. Севастьянов викладав усі предмети 2-го класу, Д. Саєвський – географію, історію політичну та природничу в 3-му і 4-му класах, а В. Якібовський навчав арифметиці, геометрії, механіці, цивільній архітектурі, фізиці і мовам – латинській та російській учнів 3-го і 4-го класів. У 1796 р. з Сімферопольського головного народного училища до Катеринослава був переведений ще один вихованець Петербурзької вчительської семінарії – Ф. Одинець-Заставський для викладання французької та німецької мов, а

також фортифікації і артилерії. Пізніше, у 1802 р. до них додався Карл Обертень, який викладав французьку мову.

Вчитель 1-го класу мав навантаження 27 годин на тиждень, 2-го – 29, у вчителів 3-го і 4-го класів воно складало 23 години, вчителя іноземної мови – 18 годин і малювання – 4 години. Вчителі старших класів отримували 300–400 крб. жалування на рік, молодших класів – 150–250 крб. Більшим воно було у директора – 1000 крб. на рік. Крім того, весь педагогічний персонал користувався казенними квартирами з опаленням і освітленням. У малих народних училищах платня вчителів могла бути меншою – від 60 крб. в учителя малювання до 150 крб. на рік в учителя основних предметів. Матеріальне становище вчителів вважалось далеким від забезпеченості. Хоча, для порівняння рівня оплати праці вчителів, можна навести ціни на деякі продукти харчування, встановлені Катеринославською міською думою в жовтні 1794 р. Скажімо, фунт хліба з пшениці коштував 3 коп., а десяток яєць – 5,8 коп.

Але в цілому суспільне становище вчителя у XVIII ст. було невисоким, ця професія вважалась належністю непривілейованих станів. Дворянство вважало учительське звання, особливо в нижчій школі, несумісним з дворянською гідністю. Так, учитель молодших класів повинен був викладати 36, а старших – не менше 23 років, щоб вислужити чин колезького асесора (VIII клас), який надавав право на спадкове дворянство. Як наслідок, серед учителів розповсюдженим було бажання перейти на державну або іншу більш доходну службу. Тому уряд з метою забезпечення шкіл учительським персоналом застосовував обмеження переходу вчителів на іншу службу (укази 1791 та 1795 рр.) Особливо це стосувалось вчителів, які отримали освіту за казенний кошт. Вони взагалі позбавлялися такого права і в країні постійно вівся пошук «біглих учителів».

У цьому зв'язку треба відзначити досить високий рівень і керівництва, і вчителів Катеринославського головного училища. Так, І. В. Бебер до призначення на посаду директора народних училищ нашої губернії працював інспектором, тобто, говорячи сучасною мовою, заступником директора столичного артилерійського та інженерного шляхетського корпусу. Про досвід і далекоглядність І. В. Бебера свідчить те, що він у 1793 р. подав проект створення, фактично першого в Росії, педагогічного інституту, мотивуючи його відкриття необхідністю підготовки вчителів для народних училищ і взагалі для поширення освіти серед населення. Проект передбачав створення інституту на базі Катеринославського головного та Кременчуцького казенного училищ у складі чотирьох класів. У першому класі передбачалося вивчення шести предметів: основ релігії, арифметики, граматики, історії та географії, письма. В другому класі мало продовжуватися вивчення основ

релігії, вивчатися геометрія, тригонометрія й елементи алгебри, всесвітня історія, географія, читання. В третьому класі учні мали вивчати догми християнської моралі, механіку, цивільну архітектуру, артилерію і військову справу, давню історію Росії, основи фізики, природничу історію, технологію, основи статистики та основи стилю й композиції. Частина учнів на цьому закінчувала навчання, а інші переходили до вищого класу, де повинні були вивчати латинську мову, вищу математику й фізику, політичну історію, географію, статистику, технологію, природознавство, релігію, мораль, граматику і стиль російської та латинської мов, каліграфію. Протягом усіх чотирьох років вони мали вивчати й французьку мову, як найбільш поширену тогочасну міжнародну мову.

Якщо порівняти цю програму з програмою головного народного училища, то можна побачити її набагато більшу насиченість і складність. Тобто, дійсно, зі стін інституту виходили б прекрасно підготовлені вчителі. На думку І.В.Бебера, для нормального функціонування інституту потребувалося на рік близько 10 тис. крб. Але, на жаль, ідея створення педагогічного інституту випереджала свій час і була реалізована лише через десять років, в ході освітньої реформи 1803-1804 рр. Іншою причиною того, що проект І.В.Бебера був похований у канцелярії наступника Г.О.Потьомкіна на посаді намісника краю П.О.Зубова, як

слухно зазначає Г.К.Швидько, було небажання хоча б часткової реалізації планів покійного князя щодо перетворення Катеринослава на центр вищої освіти Півдня України.

Талановитими педагогами, організаторами освіти були й інші вчителі головного училища. Так, В.С.Якубовський, спочатку навчався у Київській академії, потім закінчив учительську семінарію, з 1788 р. викладав арифметику й геометрію в придворному півчому корпусі, пізніше – геометрію, загальну історію і катехізис у пажеєському корпусі. У 1808 р. його було призначено наглядачем, тобто керівником Катеринославського повітового училища, а з 1813 р. – директором народних училищ Херсонської губернії. Директором народних училищ Таврійської губернії на початку ХІХ ст. був інший вчитель – Ф. П. Одиноць-Заставський. До речі, працюючи в Катеринославі, він написав підручник «Початкове навчання французької мови. Французька граматика для народних училищ», який за дозволом столичної цензури був віддрукований у 1800 р. у Новоросійській друкарні (колишня похідна друкарня Г. О. Потьомкіна). Це – перший підручник, підготовлений освітянином нашого міста. А першою книгою, виданою в Катеринославі, стала присвячена вихованню дітей книга письменника і перекладача В. Т. Золотницького «Наставление сыну», надрукована в тій же друкарні в 1796 р.

Г.Г.КРИВЧИК, О.В.ЩЕРБАКОВА

ДНІПРОПЕТРОВСЬК У 1946-1950 рр.: ЗВИТЯГА ВІДБУДОВИ І НЕГАРАЗДИ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ

Кривчик Геннадій Георгійович - завідувач кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури, доктор історичних наук

Щербакова Ольга Валеріївна - доцент кафедри українознавства, проректор Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

Повоєнні роки являють собою одну з найбільш яскравих сторінок в історії Дніпропетровська. З одного боку, наше місто в лічені місяці відродилося тоді буквально з руїн і попелу, а з іншого – люди, які його героїчно відроджували, не жаліли заради цього ані сил, ані здоров'я, мали відчуття на собі миттєву і жорстку реакцію сталінського тоталітарного режиму на перші паростки громадської гідності, народжені в них великою Перемогою над фашизмом. Влада небезпідставно побоювалася того, що народ – переможець може втратити той страх, на якому тримався тоталітарний режим.

Проте, саме зазначена суперечність того складного часу геть не відображена в літературі, що присвячена історії Дніпропетровська. У виданнях радянських часів, зокрема у томі «Дніпропетровська область» з фундаментальної серії «Історія міст і сіл Української РСР» [1], головна увага зосереджена на зображенні керівної ролі компартії та трудових звершень дніпропетровців у відбудові економіки міста. У літературі новітнього періоду, наприклад в опублікованій у 2001 році колективній монографії «Дніпропетровськ: віхи історії» [2], більш-менш ґрунтовно показано у відповідному розділі лише

зміни в архітектурному обличчі міста. Крім того, при висвітленні подій 1946–1950 рр., вочевидь, використано - лише вже добре відомий документальний матеріал, насамперед той, що вміщений у збірниках «Днепропетровску 200 лет» [3] та «Восстановление Приднепровья. 1946–1950» [4]. Однак, ясна річ, у зазначених збірниках, опублікованих, відповідно, у 1976 і 1988 роках, не знайшлося місця документальному матеріалу, який би сприяв критичному переосмисленню компартійного тлумачення відбудовчих процесів у нашому місті.

Тож дану статтю можна розглядати як першу спробу наблизитися до сучасних вимог історичної науки при висвітленні періоду післявоєнної відбудови одного з найбільших промислових центрів України – Дніпропетровська. При цьому головною такою вимогою вважаємо зображення історичних подій з позицій об'єктивності. Тобто в їх діалектичних протиріччях та історично обумовлених складнощах.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни зусилля дніпропетровців були спрямовані насамперед на відродження економіки міста, а в другу чергу – на відбудову самого міста, його комунального господарства, розвиток освіти та культури. Відповідно до планів комуністичної партії, рішень сесії Верховної Ради СРСР, що відбулася в 1946 році, Українська РСР мала за роки четвертої п'ятирічки (1946–1950 рр.) перевести свою економіку на «мірні рейки», відбудувати індустрію, досягти, а потім і перевершити довоєнний рівень розвитку народного господарства. Особлива роль у розв'язанні таких завдань відводилася «місту чавуну і сталі» – Дніпропетровську, адже, на відміну від країн Заходу, де відбудова починалася з відновлення соціальної інфраструктури та підвищення купівельної спроможності населення, в СРСР пріоритетне значення мала важка промисловість. Отож здійснювався оспіваний В.Маяковським принцип «Сначала строим домны, а домики потом».

Включалися в напружену працю фронтовики, що першими поверталися з війни додому через хвороби і каліцтво. Ставали до верстатів, не встигнувши створити для себе нормальних умов життя і побуту, дехто не мав навіть даху над головою. Вже в жовтні 1945 року на підприємствах, в організаціях і установах міста працювало понад 2 тис. демобілізованих воїнів [5, 128]. Поверталися до зруйнованих німцями рідних домівки робітники металургійних і машинобудівних заводів, що були евакуйовані на Схід на початку війни. За будь-яку роботу бралися ті, кому пощастило вернутися додому, виживши в німецьких концтаборах і уникнувши таборів сталінських. Напружено працювали старики і підлітки. Характерною прикметою повоєнного часу була також жіноча праця на найбільш важких ділянках відбудови економіки. У 1950 році на промислових та будівельних підприємствах Дніпропетровська некваліфіковану роботу виконували близько 30-ти тис. жінок [6].

Для відбудови зруйнованих підприємств, для будівництва, що розгорнулося в місті, введення в ек-

сплуатацію нових потужностей, були потрібні кадри різних спеціальностей та висококваліфіковані інженерно-технічні працівники. Хоча за різними формами професійного навчання в Дніпропетровську в 1946 році було підготовлено понад 12,7 тис. фахівців, масових професій [7, 118], все одно промисловість міста відчувала гостру нестачу робочої сили, адже на кінець війни в місті залишилося трохи більше ніж 250 тис. жителів. А тому у відбудові народного господарства широко використовувалися німецькі військовополонені. Зокрема, в нашому місті значною мірою їхніми руками здійснювалося будівництво промислових і житлових споруд, ремонт доріг, встановлення залізничних і трамвайних колій тощо.

Як і повсюдно в «Країні Рад», основними факторами відбудовчих процесів у нашому місті стали командна і репресивна системи. Саме вони дали змогу владним структурам у короткий термін мобілізувати значні матеріальні та людські ресурси, зосередити зусилля багатьох людей на вирішальних напрямках промислового виробництва, розв'язувати складні техніко-економічні завдання за рахунок використання надзвичайно дешевої робочої сили. Задля безумовного виконання народногосподарських планів і керівних вказівок, встановлення належної виробничої дисципліни тощо влада вдавалася до найрізноманітніших жорстких заходів, аж до застосування репресій. Так, у 1949 році по Дніпропетровську було засуджено до різних строків ув'язнення за самовільне залишення робочого місця та прогули понад 5,1 тис. людей, у той час як за хуліганство та крадіжку державного і особистого майна громадян – лише 852 особи, тобто в 6 разів менше [8]. Вірогідно, правоохоронні органи боролися зі злочинністю в місті з меншою заповзятливістю, ніж з тими, хто став на заваді адміністративно-командній системі.

Невід'ємною складовою командної економіки радянського зразка були й такі мобілізаційно-пропагандистські заходи, як «добровільно-примусове» «соціалістичне змагання» та різного роду «рухи передовиків і новаторів виробництва». Комуністичною пропагандою вони видавалися за прояви ініціативи та патріотизму народних мас, але насправді майже всі вони були інспіровані партійною та ідеологічною бюрократією. «Ініціатори» змагань та рухів по суті призначалися партійними органами. При цьому виступити з ініціативами, що мали набрати загальносоюзного значення, в роки відбудови зазвичай доручалося трудовим колективам промислових підприємств «столиці нашої соціалістичної Батьківщини – Москві» або «колісці» Великої Жовтневої соціалістичної революції – Ленінграду. Від інших вимагалася лише «підтримати», «підхопити», «розгорнути». Причому й тут за заведеним порядком першими мусили це зробити передові колективи або окремі передовики-стахановці тих підприємств, що були відомі своїми революційними традиціями.

Ось і в нашому місті право «підхопити» ініціати-

ву низки московських підприємств по розгортанню соціалістичного змагання за виконання і перевиконання четвертого п'ятирічного плану було надано колективам металургійних заводів ім. Г.І.Петровського, імені В.І.Леніна, імені К.Лібкнехта. Підтримуючи «почин» москвичів, робітники, а точніше керівники заводу імені Г.І.Петровського, за вказівкою керівних органів у 1946 році взяли також зобов'язання до кінця п'ятирічки повністю відбудувати завод на новій технічній основі, а також підвищити на підприємстві продуктивність праці порівняно з довоєнним рівнем у 1,8 раза. Два роки потому, в 1948 році, обговоривши звернення директорів московських підприємств, вирішили відмовитися від державних дотацій і перейти на рентабельну роботу колективи дніпропетровських заводів металоконострукцій, металургійного устаткування, вагоноремонтного, «Світлофор», ім. Артема та ін [9, 275]. В аналогічний спосіб у місті також розпочалися рухи за впровадження прогресивних технологій, використання внутрішніх резервів виробництва, дострокове виконання щорічних народногосподарських планів тощо. Знову ж таки за ініціативою москвичів на підприємствах міста розгорнулося змагання за виконання п'ятирічки за 4 роки.

Разом з тим серед вельми галасливих ідеологічних кампаній було чимало яскравих прикладів природного бажання людей досягти високих виробничих показників, отримавши від цього не тільки певне моральне задоволення і суспільне визнання своєї професійної майстерності, але й матеріальну вигоду. Так, досвідчений сталевар заводу ім. Г.І.Петровського І.М.Невчас започаткував у металургійній промисловості області швидкісне сталеваріння. За 9 місяців 1946 року здійснив 76 швидкісних плавок, за що був нагороджений орденом Леніна. Досвід І.М.Невчас, що широко популяризувався в засобах масової інформації та на різного роду нарадах, викликав чимало бажаючих скористатися ним.

Ще з часів заснування стахановського руху найкращою нагодою заявити про себе вважалось встановлення «трудових рекордів». У числі перших в місті такий рекорд встановив сталевар мартенівського цеху заводу ім. Г.І.Петровського С.П.Лобода, який 12 травня 1946 року зварив швидкісну плавку за 4 години 20 хвилин замість 8 годин за нормою. При цьому з кожного квадратного метру поду печі він отримав 11 тонн сталі при нормі 4,66 тонни [10, 215]. Згодом видатних виробничих успіхів досяг молодий сталевар заводу ім. Г.І.Петровського Григорій Мороз. Тільки з лютого по травень він здійснив 33 швидкісні плавки, заощадивши велику кількість пального, металу та інших матеріалів. 22 червня цього року Г.Мороз зварив 2 швидкісні плавки, одну з них за 4 години 30 хвилин, виконавши норму на 212% [11].

Чимало передових робітників-верстатників виконували свої річні завдання достроково – до чергової річниці Жовтневої революції (7 листопада) або прийняття «сталінської» конституції (5 груд-

ня). У 1949 році, дострокове виконання річних планів присвячувалося 70-річчю «дорогого вождя» товариша Сталіна (21 грудня). Дехто з робітників, зокрема розмітник заводу металоконострукцій ім. І.В.Бабушкіна Ф.К.Петриченко та лауреат Сталінської премії токар заводу п/с №186 І.Є.Тхор щорічно виконували по три й більше річних нормі. У 1952 році перший з названих робітників працював уже в рахунок 1966 року. На робочому календарі другого значився 1967 рік [12].

За допомогою пропагандистських заходів подібні рекорди в металургійній чи машинобудівній промисловості мусли стати орієнтиром для всіх інших робітників. Але водночас вони часто-густо давали привід адміністрації підприємств здійснити чергове підвищення нормативів, що фактично призводило лише до посилення екстенсивності праці, а тому аж ніяк не сприяло симпатіям до окремих переможців «соціалістичного змагання» з боку їхніх товаришів. Крім того, у гонитві за рекордами окремих робітників подекуди забувалося про необхідність покращення роботи усього виробничого колективу. Так, заводи ім. Г.І.Петровського та ім. В.М.Молотова, де було встановлено чимало виробничих рекордів, протягом 1948–1951рр. не виконували річних планів по випуску основних видів продукції [13].

Влада, партійне керівництво області і міста безмірно експлуатували ентузіазм дніпропетровців, їхню готовність до чергової самопожертви в ім'я кращого майбутнього. Переживши страхіття війни, заплативши величезну ціну за перемогу над загарбниками, люди сподівалися на швидке й обов'язкове поліпшення свого матеріального становища, налагодження нормального побуту, на достойне життя і кращу долю своїх дітей. Щодо жорстокостей сталінського режиму, – та наші люди у своїй переважній більшості їх не помічали чи не знали про них. А ті, що знали, боялися сказати про них вголос або щиро думали, що для репресій були певні підстави: мовляв, диму без вогню не буває. Чимало людей наївно вірили, що все погане і страшне залишилося вже в далекому минулому. Їм, вочевидь, здавалося, що держава більше не наважиться жорстоко і несправедливо ставитися до тих, хто врятував її в скрутний для неї час. А тому більшість людей були морально готові беззаперечно виконувати найважчу роботу і будь-які вказівки влади за мінімальну винагороду.

Неабияке значення у створенні такої психологічної атмосфери в суспільстві, яка сприяла напруженій праці багатьох людей, мало також і те, що на той час комуністичній пропаганді вдалося заморочити голову людям, сформувавши в них ілюзію того, що справжнім хазяїном усіх засобів виробництва, всієї країни є сам народ, а не держава та її партійно-бюрократичний апарат, номенклатура. Відтак і дніпропетровці щиро раділи кожному своєму досягненню у відбудові економіки міста, ніби відбудували власну домівку. «Нехай наша перша сталь з відбу-

дованої печі допоможе відродженню нашої Батьківщини, нехай вона буде нашим подарунком рідній радянській владі і більшовицькій партії!» – лунало на мітингу у зв'язку з виплавою першої сталі на Дніпропетровському заводі металургійного устаткування, що відбувся в лютому 1946 року [14].

У наступні роки подібні слова промовлялися на відбудові доменної печі №4 та мартенівської печі №10 на заводі ім. Г.І.Петровського, трубоелектрозварювального стана на заводі ім. В.І.Леніна, мартенівської печі та колесопрокатного цеху на заводі ім. К.Лібкнехта, коксових батарей на коксохімічному заводі ім. М.І.Калініна, сортопрокатного і листопрокатного цехів на заводі ім. Комінтерну, ряду інших цехів і агрегатів. Значний внесок у відновлення підприємств чорної металургії міста і всієї республіки зробив завод металоконструкцій ім.І.В.Бабушкіна. За цю роботу Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 грудня 1947 р. його нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Водночас, попри декларативні заяви про необхідність технічного переоснащення промислових підприємств, характерною рисою стратегії радянського керівництва у процесі відбудови було повернення до довоєнної моделі розвитку народного господарства і відновлення роботи підприємств фактично на старій основі. Перевищення норм виробітку частогусто здійснювалося за рахунок ручної праці. Відсутність належної автоматизації і недотримання техніки безпеки призводило до аварій і травматизму. Так, на заводі ім. Г.І.Петровського в 1949 році відбулося понад 60 великих аварій, втрати від бракованої продукції становили понад 17 тис. тонн металу, мали місце 755 нещасних випадків. Унаслідок надзвичайно важких умов праці плінність кадрів на заводі була занадто великою. Тільки протягом 1950 року завод покинули близько 3 тис. робітників і службовців, тобто третина працівників [15]. Не набагато кращою в цьому відношенні було становище й на заводах ім. Артема, ім. В.І.Леніна, ім. К.Є.Ворошилова, радіозаводі, в паровозному депо, інших дніпропетровських підприємствах.

Разом з тим, завдяки високому науково-технічному потенціалу, в нашому місті все ж таки більшою мірою, ніж деінде, відчувалися позитивні тенденції в розвитку промисловості, зокрема тенденції технічного переоснащення підприємств, запровадження нової техніки і технології, проведення модернізації, реконструкції, механізації виробничих процесів. Прикладом цього є введений в експлуатацію в серпні 1948 року маннесманівський цех на заводі ім. К.Лібкнехта, який став одним з найбільш технічно обладнаних трубопрокатних цехів країни.

У перші повоєнні роки в Дніпропетровську почалося будівництво нових підприємств машинобудівної, хімічної, легкої промисловості. Серед них: автозавод, лакофарбовий завод, радіозавод, завод селенових випрямлячів (з 1960 р. – шахтної автоматики) та ін..

Особливу роль у соціально-економічному розвитку Дніпропетровська відіграє Дніпропетровський автозавод, будівництво якого, за рішенням Державного комітету оборони, розпочалося в грудні 1945 року на одній з околиць міста. Новобудова одразу стала однією з найважливіших не тільки в нашому місті, але й в країні. Не випадково перший секретар Дніпропетровського обкому і міськкому партії Л.І.Брежнєв майже щодня бував на будівельному майданчику, став, за словами одного з керівників заводу, фактично головним виконробом новобудови [16].

Ще до завершення будівництва автозаводу сюди почало надходити демонтоване на німецьких заводах трофейне устаткування. Виникла потреба у спеціалістах, здатних працювати на ньому. Довелося їх ретельно відбирати з числа німецьких військовополонених. Тож перша продукція заводу відзначалася добре зною в світі німецькою якістю.

Уже в травні 1947 року на заводі зібрано перший автомобіль ДАЗ-150 «Українець», а в грудні 1948-го виготовлено перший автомобіль-амфібію «ДАЗ-483», за створення якого група працівників заводу була удостоєна Сталінської премії. У 1950 році на заводі почався випуск автомобілів-самоскидів ЗІС-585. Завод розвивався як один з вітчизняних автогігантів. Однак у 1951 році, очевидно у зв'язку з початком гострого воєнно-технічного суперництва між Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки, завод перепрофілюється, стає потужним оборонним підприємством. У 1961 році він дістає назву Південного машинобудівного заводу (ПМЗ).

Завдяки напруженій праці дніпропетровців і концентрації всіх матеріальних і людських ресурсів на вирішальних ділянках промислового виробництва, промисловість міста успішно виконала всі завдання, що були визначені на відбудовчий період. Попри всі складнощі й негаразди, у 1950 році металурги Дніпропетровська не тільки досягли довоєнного рівня виробництва чавуну, сталі, прокату, але й перевищили його на 15%. Більш ніж у 4 рази перевищили випуск продукції машинобудівники. Не відставала легка і місцева промисловість, яка порівняно з 1946 роком збільшила випуск продукції в 2,7 рази [17, 46]. Таким чином, якщо в довоєнний період Дніпропетровськ був знаний в країні лише як місто чавуну і сталі, то на початок п'ятдесятих років у ньому було створено багатогалузеве господарство, з'явилася низка підприємств нових галузей. Як об'єктивно повідомлялося в обласній газеті, місто перетворилося на справжнє індустріальне серце республіки.

Відбудовуючи і зміцнюючи економіку міста, дніпропетровці одночасно відбудовували й саме місто. Ще не закінчилася війна, а вже було оголошено про розгортання соціалістичного змагання між трудящими Дніпропетровська і Харкова за найшвидшу відбудову і благоустрій обласних центрів. У 1946 році до цього змагання прилучився Львів. Як бачимо, командна система не в змозі була відмови-

тися від звичних для неї мобілізаційно-агітаційних заходів. Хід змагання між «містами-побратимами» регулярно висвітлювала місцева преса, однак, правду кажучи, це навряд чи мало скільки-небудь суттєвий вплив на трудовий ентузіазм дніпропетровців. Люди й без змагання добре усвідомлювали неможливість завжди жити на руїнах і попелищі.

Якщо партійні органи здебільшого опікувалися відбудовою промисловості та ідеологічною роботою в трудових колективах, то пріоритетним у діяльності міської та районних Рад депутатів трудящих стало об'єднання зусиль багатьох підприємств, організацій і установ у відбудові складного міського господарства, залучення всього населення до благородної справи відродження рідного міста. Не буде зайвим зауважити в цьому зв'язку, що переважна більшість жителів міста зчирю підтримувала всі відповідні ініціативи міської Ради, яку з 1944 і до 1957 року (з невеликою перервою) очолював М.Є.Гавриленко. Протягом 1945–1950 років дніпропетровці безкоштовно і майже добровільно відпрацювали на суботниках і недільниках, після основної роботи близько 30 млн. людино-годин [18, 345]. Вони розчищали завали, будували, ремонтували приміщення шкіл, клубів, дитячих дошкільних установ, упорядковували вулиці, налагоджували комунікації тощо. Відтоді така практика отримала назву народних будов, стала регулярною і широкомасштабною.

Проте визначальна роль у відбудові міста належала все ж таки промисловим підприємствам і відомствам, котрі відновили і побудували протягом п'яти років понад 360 тис. кв. метрів житла. Місцевими радами за цей же період було введено до ладу 6,2 тис. кв. метрів. Індивідуальним сектором побудовано ще 102 тис. кв. метрів житла. Завдяки цьому житловий фонд міста становив у 1951 році 2250 тис. кв. метрів, тобто дорівнював довоєнному рівню [19, 131].

Швидке зростання міського населення, викликане появою нових підприємств, вимагало й відновлення комунального господарства, всієї соціальної інфраструктури міста. Щороку і навіть щомісяця в місті відбувалися радісні події, що пов'язані з налагодженням у ньому нормального мирного життя. На початку 1946 року був капітально відбудований двух'ярусний міст через Дніпро і одразу розпочався по ньому рух транспорту. До 1950 року були проведені значні роботи по збільшенню потужностей міського водоводу, завершено відновлення всіх трамвайних маршрутів, відремонтовані проспекти та основні шляхові артерії міста. У 1947 році в Дніпропетровську вперше з'явився тролейбусний маршрут, який зв'язав залізничний вокзал із центром міста. Наступного року маршрут був продовжений до парку Т.Г.Шевченка.

Мережа торгівлі та громадського харчування складалася у 1950 році з 609 магазинів та 404 їдалень, кафе тощо.

До кінця 1940-х років була відновлена мережа закладів охорони здоров'я. На кінець зазначеного періоду в місті працювало 14 лікарняно-поліклінічних закладів, 10 лікарень і диспансерів. На тисячу осіб населення припадало сім лікарняних ліжок [20, 131]. У зв'язку з великою зайнятістю жіноцтва у виробничій та соціальній сферах, виникла гостра нестача дитячих дошкільних закладів, яких було відкрито більш як 30.

Особлива увага з боку влади і громадськості міста приділялася системі освіти. Хоч як критично сьогодні ми ставимо до колишньої тоталітарної системи, але заради об'єктивності слід визнати: тодішня влада завжди виявляла велику зацікавленість у створенні умов для навчання і виховання підростаючого покоління. І це яскраво видно на прикладі того, як відбудовувалася система народної освіти в нашому місті. Якщо відразу після війни в місті було відкрито лише три десятки шкіл, то у 1950-1951 навчальному році в місті працювали 84 середні, семирічні та початкові школи, де навчалися близько 60 тис. дітей і підлітків [21, 344]. Початкове, а згодом і семирічне навчання стало обов'язковим, і дотримання цієї вимоги ретельно контролювали місцеві керівні органи.

З метою якнайшвидшого зміцнення матеріально-технічної бази шкіл усі вони були закріплені за підприємствами й установами. За дорученнями міському партії на заводах ім. В.І.Леніна, ім. Г.І.Петровського, ім. І.В.Бабушкіна, паровозоремонтному та ін. у необхідній кількості виготовлялися шкільні парти, інший інвентар. До ремонтних робіт залучалася широка громадськість, для чого перед початком кожного навчального року у місті проводився День школяра. Тільки в Ленінському районі в його проведенні у 1946 році взяли участь понад тисячу людей. І так щороку.

Повернувшись з евакуації, відновили роботу університет і вісім інститутів міста: металургійний, хіміко-технологічний, будівельний, гірничий, медичний та ін. Проте чисельність студентів у них була невеликою і зростала повільно. У 1946 році налічувалось 11,2 тис. студентів, у 1950 – 13,6 тис [22]. Це було викликано як людськими втратами, що їх зазнало о місто в роки війни, так і труднощами повоєнного часу. Лише незначній частині молоді вдавалося закінчити десятирічку, більшість змушена була обмежитися семирічною освітою. Проте майже всі юнаки та дівчата, кому пощастило здобути середню освіту, поступали до вузів, щоб стати спеціалістами, потрібними країні. Відтак особливо престижними вважалися тоді не економічні спеціальності, як зараз, а інженерні, будівельні. Адже вся країна, а в ній і наші області, і місто, були величезними будівельними майданчиками, де знаходилася робота і для вузівського професора, і для його вихованця – фахівця з інженерним дипломом. Зокрема, на металургійних підприємствах Дніпропетровщини і всієї країни широко застосовувалися наукові розробки вчених

металургійного інституту, зокрема А.С.Брук, К.П.Буніна, К.Ф.Стародубова та ін. Великим попитом на виробництві користувалися випускники цього вузу, за що у 1949 році він був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. До речі, інститут у той час мав велику честь носити ім'я Й.В.Сталіна.

Застосування методу народної будови прискорило відновлення мережі закладів культури. Серед них були театри ім. О.М.Горького та ім. Т.Г.Шевченка, шістнадцять клубів і палаців культури, три кінотеатри, близько трьохсот бібліотек, сім парків культури і відпочинку, в тому числі парки ім. Т.Г.Шевченка і В.П.Чкалова. В останньому відновила роботу дитяча залізниця, якою так пишалися дніпропетровські дітлахи.

Особлива увага приділялася центру міста, будова якого почалася із залізничного вокзалу. Проект його реконструкції розробив архітектор А.Душин. За проектом дніпропетровських архітекторів В.Білозерського, І.Заїченка, П.Шевченка, Ф.Дерябіна, В.Самодриги, П.Горбоносова швидкими темпами був відбудований проспект К.Маркса, який разом з вулицями, що перетинали його, перетворився на єдиний урочистий архітектурний ансамбль, що мав наочно відобразити торжество Перемоги і сподівання дніпропетровців на щасливе життя. При цьому і керівникам міста, і його зодчим вистачило мудрості залишити як прикрасу архітектурного ансамблю куточки старого Катеринослава, відомі пам'ятники історії та архітектури, зокрема колишні будинки-губернатора, генерала Інзова, купця Хренникова та ін.

Найбільш упорядкованого і охайного вигляду набули вулиці нагорної частини міста, зокрема вулиця Дзержинського, колишня Стародворянська. Коли тут жили у приватних будинках дворянські родини, заможні купці, чиновники. Побудовані в повоєнні роки багатопверхові будинки заселялися здебільшого сім'ями партійних і радянських функціонерів, великих господарських керівників, інших представників номенклатури, так званою робітничою аристократією.

Поступово відбудовувалися інші райони, створювалися нові робітничі селища на околицях міста, зокрема «Будівельник» у південній частині міста. Переважна більшість околиць міста забудовувалася невеликими одноповерховими індивідуальними будинками, що обумовлювалось як відсутністю належної будівельно-індустріальної бази, так і нестачею коштів у міському бюджеті. Розрахунок робився на кошти і зусилля самих забудовників. Особливо багато індивідуального житла було збудовано в «пролетарському» Ленінському районі. В 1946 році місцева влада і керівництво заводів виділили під будову земельні ділянки в оренду кращим робітникам та ІТП, колишнім фронтовикам. За умовами орендного договору, ділянки виділялися терміном на 55 років. Незабаром на нових вулицях з'явилися охайні будиночки, був зроблений водогін, проведе-

но газ, на що люди витратили багато особистого часу та приватних заощаджень. Чи могли вони тоді думати, що не пройде і два десятиліття – і у зв'язку з розширенням підприємств, зокрема агрегатного заводу, деякі із цих вулиць будуть знесені, а у відповідь на скарги людей місцева влада цинічно відповість, що знесення їхніх садиб здійснюється згідно із законом і диктується державними інтересами [23]. Щодо інтересів простих людей, то хто з ними в той час особливо рахувався.

Бракувало уваги влади до благоустрою робітничих селищ, про що у своєму виступі на міській партійній конференції у січні 1951 року відверто сказав один з її делегатів, робітник заводу ім. В.І.Леніна. Мовляв, на парк Шевченка витрачаються десятки, можливо сотні тисяч карбованців, а на парк ім. Кірова не звертається ніякої уваги. Попри те, що він знаходиться в районі трьох заводів союзного значення. Ремствування цього робітника доповнив інший виступаючий, який намалював яскраву картину того, як йому доводиться добиратися до роботи. «Якщо, скажімо, йдемо з роботи вночі, о дванадцятій годині, і потрібно іти 1,5–2 кілометри від заводу і, до того ж, погана погода, то можна втратити взуття на селищі ім. Крупської, якщо тільки повернеш вбік на вулицю, що йде від Криворізької дороги. Там грязюка по коліна, так само, як і на Каховській вулиці, в Кайдаках...» [24] З транспортом також було далеко не все гаразд. Зокрема, робітники автозаводу скаржилися місцевій владі на те, що добиратися до свого підприємства їм доводиться ледеве не на даху трамвайних вагонів. Не випадково, якщо проаналізувати скарги і заяви громадян до міських органів влади, то переважна більшість з них була написана саме з приводу поганих побутових та житлових умов. Що казати про простих городян, коли навіть Герой Радянського Союзу, інвалід без обох ніг В.П.Юбкін у 1951 році мав тільки ліжко у кімнаті на четвертому поверсі студентського гуртожитку [25]. Багато дніпропетровців ще протягом тривалого часу мешкали у напівзруйнованих будинках, бараках, напівпідвальних приміщеннях, у кращому випадку – в так званих комуналках.

Матеріальний рівень життя більшості жителів міста, як і всього населення країни, був вкрай низьким. Лише у грудні 1947 року було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП (б) про відміну карток на промислові та продовольчі товари, перехід до продажу їх у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами. Одночасно із скасуванням карткової системи було проведено грошову реформу, що мала на меті ліквідувати наслідки війни у фінансово-грошовій сфері. Протягом відбудовчого періоду двічі відбувалося зниження роздрібних цін. Проте зазначені заходи можна оцінити неоднозначно. Зокрема, відміна карток відбулася у тому році, коли в Україні розпочався голод. І хоча міські жителі не в такій мірі відчували його на собі, як селяни, все одно голод не обійшов їх. А вже разом з відміною продуктових та

хлібних карток вони втратили й гарантовану пайку хліба. Люди стояли в чергах за хлібом по кілька днів. Припинилася видача продуктів на додаткове харчування. Як наслідок, у місті з'явилися хворі на дистрофію, частина з яких була госпіталізована. Дехто з людей був змушений навіть їсти кору дерев, дрібних гризунів, собак, пташок тощо.

Хоча після 1947 року заробітна плата робітників двічі підвищувалася, вона аж ніяк не відповідала реальним цінам на продукти харчування. Тоді як у невеликої частини працівників металургійної промисловості, наприклад у знатного сталевара заводу ім. Г.І.Петровського Ф.П.Цоцка вона становила понад 2,5 тис. крб. [26], у середньому по народному господарству вона дорівнювала 630 крб. (за старими грошима) [27, 350]. Внаслідок цього склалася парадоксальна ситуація: прилавки дніпропетровських магазинів ломилися від делікатесів (ікра, риба, м'ясопродукти тощо), але ні черг, ні особливого попиту на ці товари не було. Лише наприкінці 1940-х років попит на основні товари підвищився. У 1949 році, порівняно з 1948-м, було продано населенню міста м'яса та ковбасних виробів більше на 35,4%, кондитерських виробів – на 42%, швейних – на 59,2%, гумового взуття – на 60%, а шкіряного на 43,8%, мила господарського – на 44,5% тощо [28].

На тлі важкого матеріального становища людей посилювалася їх ідеологічна обробка, про що, зокрема, свідчить такий факт з 1330 питань, що були обговорені на бюро Дніпропетровського міського партії в 1945-1948 роках, 268 були присвячені питанням пропаганди і агітації. В цей же період відбулося 8 зібрань партійно-господарського активу міста, де розглядалися питання посилення ідеологічної роботи серед населення [29].

Партійні органи Дніпропетровська використовували кожну нагоду для посилення ідеологічного впливу на людей. Так, у зв'язку з виборами до Верховної Ради СРСР, що відбулися в лютому 1946 року, лекторами обласного лекторського бюро, міських і районних лекторських груп було прочитано для жителів міста понад п'ять тисяч лекцій [30, 44]. Аналогічна робота проводилася й напередодні виборів до Верховної Ради УРСР, місцевих рад депутатів трудящих.

Щодо самих виборів, то їх аж ніяк не можна назвати демократичними. Адже всі кандидати від «сталінського блоку комуністів і безпартійних» (інших блоків, звичайно, не могло й бути) фактично не висувалися виборцями, а призначалися партійними органами. По одному на округ. Як правило, віддавали за них свої голоси 99,99% виборців. Вибори були потрібні владі насамперед для того, щоб інспірувати прояви всенародної любові до неї, мати привід черговий раз зробити заяву на кшталт тієї, що на IX міській партійній конференції (1948 р.) проголосив з приводу виборів до місцевих Рад депутатів трудящих тодішній перший секретар Дніпропетровського обкому і міському партії Л.І.Брежнев: «На виборах радянський народ висло-

вив почуття великої вдячності тому, хто уособлює невичерпне джерело радянського суспільства, веде країну від перемоги до перемоги – товаришу Сталіну» [31]. Мине не так уже й багато часу – і вже сам товариш Брежнев, як Генеральний секретар ЦК КПРС, буде регулярно вислухувати улесливі панегірики на свою честь.

Працівники промислових підприємств, установ, навчальних закладів, студенти і навіть школярі мусили регулярно збиратися на мітинги і збори з нагоди виборів до Верховної Рад СРСР і УРСР, місцевих рад, усіх державних свят, інших політичних акцій. Особливо масовими і політично галасливими пройшли в Дніпропетровську урочистості у зв'язку із святкуванням 70-річчя Й.В.Сталіна, якого учасники мітингів і зборів іменували не інакше, як «геніальний і великий вождь народів», «корифей науки», «мудрий батько і вчитель», «кращий друг українського народу», якому дніпропетровці зобов'язані усіма своїми перемогами і на честь якого «виявляють чудеса трудового героїзму в справі дострокового виконання та перевиконання планів сталінської післявоєнної п'ятирічки» [32].

Безмірне вихваляння Й.Сталіна поєднувалося з постійними залякуваннями населення, зокрема інтелігенції, звинуваченнями її у «буржуазному націоналізмі» та «безрідному космополітизмі». Постанови відповідних зборів, що відбувалися в закладах освіти і культури, рясніють епітетами «низькопаклонники», «естетствуючі нікчеми», «антипатріотичні торгаші», які, мовляв, паплюжать великі традиції вітчизняної літератури і мистецтва і вихваляють шкідливу культуру західного світу. Особливо нещадній критиці була піддана велика група дніпропетровських науковців і творчих працівників у зв'язку зі статтею «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», опубліковану в січні 1949 року в газеті «Правда». З формулюванням «За прояв безрідного космополітизму, який виявився в паплюженні літературних творів молодого радянського письменника Олеса Гончара та інших українських письменників», був звільнений з посади, виключений із лав КПРС, репресований завідувач кафедри російської літератури держуніверситету М.І.Сойфер [33]. За прояви «космополітизму» і «антипатріотизму» у 1949-1950 роках цькували також інші викладачі в держуніверситеті, медичного та інших вузів міста.

Попри необхідність зосередження всіх зусиль і часу на відбудові економіки й міського господарства, жителі міста мусили невпинно підвищувати свій «ідейно-політичний рівень» у системі політичної освіти. На 1 січня 1951 року, за даними міському партії, в місті працювали 269 політшкіл, 926 гуртків по вивченню сталінського «Скороченого курсу історії ВКП (б)», 815 гуртків по вивченню біографії В.І.Леніна і Й.В.Сталіна. Усього в політгуртках нараховувалося 19,8 тис осіб, приблизно половина з них безпартійні. Як вважалося, ще 9 тис. осіб вивчають марксистсько-ленінську теорію самостійно,

900 осіб навчалися у вечірньому університеті марксизму-ленінізму [34].

Ясна річ, якість теоретичної підготовки слухачів таких шкіл і гуртків не слід оцінювати занадто високо. В системі політичної освіти було багато формалізму, притаманного всій ідеологічній роботі серед населення. Наприклад, ось як яскраво зображувалося на міській партійній конференції, що відбулася в січні 1950 року, одне із занять гуртка по вивченню «Скороченого курсу історії ВКП (б)» в обласній філармонії. Пропагандист запитав у присутніх, хто прочитав перший розділ книги. Відповіді не надійшло. Тоді він вирішив з'ясувати рівень теоретичної підготовки слухачів за допомогою навідних запитань. На запитання, як стали жити селяни після земельної реформи 1861 року, усі хором відповіли: краще. Потім він запитав, хто такі народники. Не

отримавши відповіді, мусив закінчити заняття, що тривало рівно 10 хвилин [35]. Звичайно, приклад наводився на конференції як такий, що був винятком. Насправді, він був типовим.

Адже командна система не дуже й опікувалася дійсним підвищенням теоретичного рівня громадян. Люди самостійно мислячі тоталітарному режимові не були потрібні. А тому пропагандистськими заходами вирішувалися зовсім інші завдання: перетворення людей на слухняних «гвинтиків» системи, упередження критичного ставлення людей до режиму, мобілізація зусиль суспільства на важку, напружену, інколи безкоштовну працю по відбудові та подальшому розвитку економічного та оборонного потенціалу країни. Як показано вище на прикладі Дніпропетровська, зазначені завдання були владою успішно розв'язані.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область.— К.: Гл. ред. УСЭ, 1976.
2. Дніпропетровськ: Віхи історії.— Дніпропетровськ: Грані, 2001.
3. Днепропетровску 200 лет. 1776—1976. Сб. док. и мат.— К.: Наук. думка, 1976.
4. Восстановление Приднепровья. 1946—1950: Док. и мат.— К.: Политиздат Украины, 1988.
5. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область.— С. 128.
6. Дніпропетровський облдержархів, ф.п-18, оп.10, спр.1, арк.12.
7. Восстановление Приднепровья.— С. 118.
8. Дніпропетровський облдержархів, ф. п—18, оп.5, спр.154, арк.31.
9. Восстановление Приднепровья. — С.275.
10. Дніпропетровськ: Віхи історії.— С.215.
11. Дніпропетровський облдержархів, ф. п—22, оп.3, спр.216, арк. 210.
12. Там само, ф. п—18, оп. 12, спр.2, арк.47.
13. Там само, арк. 44, 101.
14. Зоря.— 1946.— 13 лют.
15. Дніпропетровський облдержархів, ф.п-18, оп.6, спр.2, арк.48; оп. 10, спр.1, арк.10.
16. Там само, оп.6, спр.6, арк.115.
17. Щербицкий В.В. За использование резервов производства.— К.: Укрполитиздат, 1957.— С.46.
18. Днепропетровску 200 лет. — С.345.
19. История городов и сел. Украинской ССР. Днепропетровская область.— С. 130.
20. Там само.— С. 131.
21. Днепропетровску 200 лет.— С.344.
22. Дніпропетровський облдержархів.ф.п-18,оп.3,спр.297,арк.73.
23. Там само, ф.п-19, оп.52, спр.118, арк. 13, 15.
24. Там само, ф. п-18, оп.10, спр.2, арк. 35, 126.
25. Там само, оп. 10, спр.2, арк. 76.
26. Там само, оп.8, спр.14, арк. 30.
27. Народное хозяйство СССР. 1922—1972: Юб.стат.ежегод.— М.: Статистика, 1972.— С.350.
28. Дніпропетровський облдержархів, ф.п-18, оп.6, спр.2, арк. 63.
29. Там само, оп.8, спр.14, арк. 7.
30. Восстановление Приднепровья.— С.44.
31. Дніпропетровський облдержархів, ф.п-18, оп.8, спр.14, арк.3.
32. Там само, оп.5, спр.96, арк. 26, 35, 117; оп.6, спр.2, арк. 15.
33. Там само, оп.6, спр.2, арк.40.
34. Там само, оп. 10, спр.1, арк.9.
35. Там само, оп. 12, спр.2, арк.34.

Д.В.АРХІРЕЙСЬКИЙ

МАРШ НА ЗАХІД (ОСТАННІЙ РЕЙД НЕСТОРА МАХНА)

Архирейський Дмитро Володимирович – доцент кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, кандидат історичних наук

У науково-публіцистичній літературі намагання сказати «всю правду» про Нестора Махна та махновщину, можливо, і не в остаточній редакції, але з урахуванням нових факторів і оцінок, не припиняються фактично з того самого часу, коли гуляйпільські повстанці вперше заявили про себе як про вагомому політичну силу, здатну впливати на ситуацію не тільки в межах Катеринославської губернії, але й всієї України. Незважаючи на тривалість навмисного замовчування проблеми, зараз маємо низку наукових праць, що претендують на більш-менш повне висвітлення пов'язаних з махновським рухом подій.

Разом з тим тема є далеко невичерпаною, що підтверджує факт появи останнім часом низки нових як наукових, так і публіцистичних праць. Важливим стимулом для продовження дослідницької роботи в цьому напрямку повинна стати необхідність перегляду дотеперішніх інтерпретацій, адже кожен серйозний «махнолог» так чи інакше мусить долати міфотворчість попередньої традиції, як правило, надзвичайно заідеологізованої та сповненої загальних місць, якими часто-густо підмінюються наукові визначення.

З іншого боку, не останню роль у продовженні подальшого дослідження махновщини відіграє бажання заповнити численні пропуски у наших знаннях про дане історичне явище, уточнити та деталізувати пов'язані з ним факти, сформулювати і розглянути непорушені раніше питання тощо. Очевидно, що вирішення цих завдань передбачає подальший пошук нових історичних джерел. Перспективи такого пошуку доволі переконливі: як здається, обсяг досі незатребуваних дослідниками матеріалів з махновщини і українського повстанського руху доби громадянської війни в цілому, насамперед архівних, перевищує вже освоєну джерельну базу.

Запропонований далі за текстом документ є бюлетенем секретно-інформаційного відділу РНК УСРР, складеним на підставі даних, одержаних у результаті проведеного червоними військовими розслідування. Дане джерело висвітлює обставини останніх днів і годин махновської епопеї, коли мізерні рештки ще недавно численної армії завершили свій останній рейд по Україні та, переправившись на чолі з самим Н.Махном через Дністер, що був тоді державним кордоном між Україною та Румунією, залишили терени батьківщини.

В історіографії немає одностайної думки щодо цієї події саме за браком необхідних джерел. Сам

по собі даний сюжет і досі не став темою окремого наукового дослідження, в узагальнюючих же роботах з історії махновщини з цього приводу існують лакуни або значні розбіжності, зокрема, щодо дій махновського загону протягом 16 – 27 серпня 1921 р., визначення його чисельності, в тому числі кількості тих, хто безпосередньо перейшов кордон, а також щодо визначення форми переходу (бойова операція, таємний, але організований перехід, випадковість, збіг обставин тощо).

Події, про які йдеться в бюлетені, датуються вечором 25-го – ранком 28-го серпня 1921 р. Це – час завершення останнього рейду махновського загону Правобережною Україною, що розпочався 16 серпня переправою махновців через Дніпро.

Як відомо, в історії ніщо не відбувається без причини. Мав свою мету і цей рейд Нестора Махна. В історіографії сформувались декілька поглядів щодо цього. Один з них – явно радянський пропагандистський, інший – науковий, що став домінуючим в останнє десятиріччя. Ще одна категорія дослідників обходиться просто констатацією факту. Зберігся й власний погляд Н. Махна щодо цієї події.

За радянської доби проблема махновщини мала доволі куцу бібліографію. Переповнені пропагандистськими гаслами та ідеологічними штампами, праці радянських діячів від історії істотно спотворили природу селянського повстанства взагалі і махновщини зокрема. Отож, не дивно, що значні сюжетні складові цієї теми залишалися фактично поза увагою радянської історіографії.

Щодо відходу Махна за кордон, то радянські історики не відводили тут отаманові ніякої самостійної ролі, однозначно трактуючи його дії як панічну втечу під продуманими ударами більшовицьких загонів. Початок було покладено, вочевидь, звітом про діяльність ВУНК упродовж 1921 р., який наприкінці того ж року було підготовлено для VI-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. У звіті, зокрема, патетично повідомлялося: «Серпень місяць пройшов під прапором нещадної боротьби з махновщиною. Банда Махна, яка метушилася у передсмертній агонії по Україні і сусідніх військових округах РРФСР..., втративши популярність у селянського населення, зриває маску захисниці селянських мас і перетворюється на кримінально-грабіжницьку зграю.

Амністія і нова економічна політика остаточно відштовхують від Махна селянське населення ко-

лишніх махновських районів і змушують Махна шукати нові бази на півночі України. Махно, який переслідується по п'ятах червоними військовими частинами, біжить на Правобережжя і тут припиняє існувати як реальна загроза революційному правопорядку і господарському апарату республіки... 20-22 серпня банда була вщент розтрощена у Миколаївській губернії, а жалюгідні залишки (25-30 чоловік) тікають на Захід, і 28 серпня у районі Кам'янки Махно переправляється через Дністер і уходить у Румунію» [27, 351, 352].

Очевидно, основою цього звіту стали матеріали розслідування обставин переходу загоном Махна державного кордону УСРР, проведеного згідно з розпорядженням оргбюро ЦК КП (б)У. Тільки 28 вересня 1921 р. на засіданні Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі республіки було визнано факт уходу Махна як такий, що мав місце у дійсності [11, 229]. Однак самої констатації для більшовиків було замало. Віддані власним агітаційно-пропагандистським традиціям, вони і цю подію, як показує звіт VI-му Всеукраїнському з'їзду Рад, перетворили на додатковий аргумент своєї військової і політичної непереможності.

Про те, що істинність факту втечі Махна внаслідок дій неперевіреного червоного полководця Михайла Фрунзе, не ставилася під сумнів колективною свідомістю більшовицько-радянського активу, свідчить інший офіційний документ. У бюлетені секретно-інформаційного відділу РНК УСРР від 8 жовтня 1921 р., з посиланням на оперативне зведення Орловського військового округу і дані голови Гомельської надзвичайної комісії й політбюро міста Почеп, повідомлялося про раптову появу під Брянськом 7-тисячної «банди» на чолі із самим Махном. Скептичні укладачі бюлетеня дивуються безглуздістю повідомлень: «Звідки взявся Махно, розбитий і загнаний нашими частинами, який переховується в Румунії, звідки в нього виявилася такої фактичної чисельності банда...» тощо? [2, 34].

З іншого ж боку, сама поява подібних чуток як серед населення, так і в колах можновладців, наприкінці 1921 р. свідчить про невпевненість більшовиків щодо остаточного уходу Махна за кордон. А раптом і це махновські хитрощі? А раптом повернеться? Чи не заспокоювали таким чином себе більшовики, видаючи бажане за дійсне? Втім, схоже, час чітко розставив усе по своїх місцях.

Офіційна радянська інтерпретація уходу Махна за кордон як втечі під блискавичними ударами Червоної армії стала більш упевненою, коли у 1922 р. отримала несподівану підтримку з боку деяких білих емігрантів. Тоді в Берліні вийшла білоемігрантська збірка «Історик і сучасник», в якій містились матеріали якогось Н.В. Герасименка під назвою «Махно» [15]. Абсолютне негативне ставлення автора до Махна і махновщини в цілому уможливили подвійне перевидання цього твору в СРСР, щоправда у другій половині 1920-х рр. і з поміткою «Мемуари білогвардійця» [13, 16]. В тому

числі, слід думати, через те, що в ньому «правильно» пояснювалася «втеча» Махна: «До кінця літа 1921 року поступовими маневрами своєї численної кавалерії Фрунзе притиснув Махна до Дністра, до румунського кордону... Махну вдалося, хоча й легко пораненому, перейти кордон і заховатися у румунів...» [14, 101-102].

Аби зробити офіційну версію більш переконливою, більшовицьке керівництво не гребувало навіть літературними послугами політичних ренегатів. Анархіст І. Тепер-Гордєєв, наприклад, свого часу мав пряме відношення до махновщини, але згодом перейшов на службу до комуністів. 1924 року вийшов його опус «Махно: от «єдиного анархизма» к стопам румунського короля» [37], вже з назви якого є очевидним прагнення «правильно» пояснити «втечу» Махна, і водночас викрити його як звичайного зрадника, найманця тощо.

«Правильний» погляд, в чому не може бути ніяких сумнівів, було остаточно закріплено у відповідних мемуарах і спеціальних працях радянських воєначальників, що почали з'являтися наприкінці 1920-х рр., зокрема, у книзі Н. Какуріна [22, 148].

Звичайно, що урядова ідеологічна версія стала незабаром єдиним поглядом на цю подію й офіційної радянської історіографії. Для прикладу наведемо кілька відповідних цитат з праць нерядових радянських істориків. Характерно, що, відзначаючи факт переходу Махном державного кордону, автори, як один, майже слово в слово копіюють або текст згаданого звіту VI-му Всеукраїнському з'їзду Рад, або відповідне місце у дозволеному опусі Герасименка, як правило, забуваючи, м'яко кажучи, при цьому робити якісь посилання. Це переконливо свідчить про ненауковий характер подібних робіт, залежність їхніх авторів від пануючої ідеології, неможливості дати об'єктивні оцінки. Максимум, чим такі праці можуть бути корисними, це наведеними у них фактами. І то слід розуміти, що останні у готовому вигляді бралися з причесаної офіційної документації і навряд чи колись аналізувалися критично.

Таким чином, А. Лихолат у своїй книзі «Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922 гг.)», наприклад, зазначає: «Наприкінці серпня 1921 р. він (Махно) з невеличкою купкою бандитів втік до Румунії...» [24, 592]. У примітках до збірки документів і матеріалів «Внутренние войска Советской республики (1917-1922)» (1972) надзвичайно лаконічно повідомляється: «Остаточо (банди Махна) були розгромлені навесні 1921 р. Сам Махно втік за кордон» [9, 665].

Д. Голінков у багатій на фактаж праці «Крушение антисоветского подполья в СССР» фіксує: «...Нестір Махно із жменькою своїх «гвардійців» метушився, втікаючи від переслідування Червоної Армії і чекістів. У серпні 1921 р. він з невеликим загоном прорвався до кордону Бессарабії. 28 серпня перейшов ріку Дністер і здався румунським властям» [17, 141]. До речі, ця праця зайвий раз переконує, наскільки важливо перевіряти не тільки

інтерпретації, а й фактаж радянських «фахівців» від історичної науки. Скажімо, Голінков на сторінці 141 стверджує, що з Румунії «з повинною» пізніше повернувся В. Білаш, в той час як останній взагалі ніколи не був у Румунії; прізвище іншого відомого махновця В. Куриленка перекручується на Курильникова тощо.

Навіть у 1990 р. в одній з книжок, присвяченій діяльності Всеукраїнської надзвичайної комісії, зустрічаємо слова: «20-22 серпня 1921 р. залишки банди Махна були вщент розгромлені у Миколаївській губернії. 28 серпня Махно переправився через Дністер у районі Кам'янки і втік до Румунії» [25, 282]. Залишається тільки перевірити, чи не наробили автори книги помилок через неувважність, переписуючи звіт VI-му з'їзду Рад.

Немає, звичайно, нічого дивного в тому, що офіційний погляд на дану подію був закріплений в радянський час і на рівні енциклопедично-довідкової літератури. В енциклопедії «Гражданская война и военная интервенция в СССР», скажімо, можна прочитати: «26 серпня поблизу м. Ямполь бандити (тобто махновці. – Авт.) (бл. півотні вершників) були змушені тікати за Дністер і здатися рум (унським) властям» [19, 349, 350].

Того ж року виходить й український відповідник – енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні». Стаття «Махновщина» слово в слово повторює текст російської енциклопедії: «26.VIII поблизу м. Ямполь бандити (бл. півотні вершників) втекли за Дністер і здалися рум (унським) властям» [7, 331]. Хто ж саме тут описував (точніше, переписував) фінал грандіозної махновської епопеї? А серед авторів довідника є прізвища доволі відомих дослідників і селянського повстанського руху в Україні, в тому числі махновщини, і відповідної репресивної політики режиму (щоправда, в радянський час це називалося «ліквідацією» і «розгромом»)...

Істориків, які обмежуються простою констатацією факту уходу Махна, умовно можна поділити на дві підгрупи: 1) перші фіксують саму подію і тільки; 2) інші обов'язково підкреслюють при цьому вимушеність уходу Махна під тиском об'єктивних обставин (апатія і заляканість населення, вплив на ситуацію амністії та голоду, початок непу тощо). До перших, таким чином, можна віднести, скажімо, Н.Верта [8, 132], С. Волка [10, 132] тощо; до других – С. Кульчицького [23, 202], С. Семанова [33, 270], укладачів збірки документів і матеріалів «Н.Махно и махновское движение. Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии» [28, 62], О. Тимощука [38, 144] і т.д.

Зрештою, є категорія авторів і дослідників, які стверджують, що останній рейд Н.Махна мав-таки певну мету. Сам Махно у відомому листі до П. Аршинова (останній вмістив його у свою книгу «История махновского движения», видану в Берліні у 1923 р.) [26] пояснював ухід за кордон необхідністю вилікувати рани [3, 190]. Те, що отаман, пере-

ходячи у серпні 1921 р. кордон, не збирався на цьому припиняти свій двобій з більшовиками, підтверджують деякі нюанси його діяльності в Румунії та Польщі. Однак виникає питання, чому він прямо нічого не говорить про свої плани у листі?

Пояснення Махном свого уходу за кордон, очевидно, повністю задовольнило письменника О.Ніколаєва, який саме у необхідності лікування важкопораненого отамана за кордоном бачить основну мету останнього походу, що і відображає у своєму «романі про Нестора Махна» «Перший з-поміж рівних» [29, 133]. Ігнорувати позицію Ніколаєва недоречно, адже свого часу він зустрічався з Г. Кузьменко, дружиною Махна, деякими махновцями-емігрантами, фіксував їхні спогади. Цю ж точку зору у своєму романі відобразив і інший письменник Р. Самбук [31, 232].

Сучасна історіографія, слід сказати, певним чином намагається ліквідувати лакуну, пов'язану з останнім походом Махна. Початок цьому було покладено, судячи з усього, О. Білашом, який 1993 року видав книгу на основі даних свого батька Віктора Білаша [5]. У книзі, зокрема, стверджується, що ще з весни 1921 р. серед махновців «панувала ідея уходу за кордон – на допомогу Кемалю чи галицькому національному рухові» [5, 569]. Цю точку зору повністю підтримав В. Волковинський, повторивши за Білашами, що 21 липня у селі Ісаївка Таганрозького повіту відбулась остання нарада вояків Револьюційної повстанської армії України (махновців), на якій кожен голосував за один з двох проектів – галицький, автором якого був Махно, і турецький (ідея Білаша) [11, 226]. Саме після цієї наради залишки могутньої колись армії поділилися на два загони, один з яких, на чолі з Махном, мав би пробиватися на Захід, а інший, на чолі з В. Білашом, – йти у бік Північного Кавказу.

За Волковинським до цієї точки зору пристали В. Голованов [18, 424], В. Теліцин [36, 411], В. Ахінько [4, 542].

Отже, метою останнього, як виявилось, походу Нестора Махна було пробитися до Галичини. За словами того ж В. Волковинського, отаман «плекав фантастичні ідеї... підняти повстання в Галичині» [12, 21]. Махно ж у згаданому листі до Аршинова не тільки нічого не говорить про свої плани щодо майбутнього, він навіть не згадує про нараду в Ісаївці. Не пояснює Махно також, навіщо після ісаївської наради він веде свій загін не на захід, а на схід – на Донщину і Поволжя. Волковинський, не зрозуміло чому, стверджує, що Махно «планував йти на Волгу, а, можливо, навіть й до Сибіру, де орудували невеликі банди» [11, 226]. І тільки, мовляв, після того, як не зустрів ані на Донщині, ані в Поволжі підтримки з боку населення, не виявив місцевих повстанців, він різко повертає на захід, поки що до України. Погляди Волковинського були підтримані В. Ахіньком, автором популярної книги «Нестор Махно» [4, 544].

Щоправда, сам Махно стверджує діаметрально

протилежне: «Я... обігнув увесь Дон, зустрівся з багатьма нашими загонами, зв'язав їх між собою та азовською групою...» [3, 190].

Як би там не було, сучасні історики поки що чітко не пояснили мету донського рейду Махна, на який було витрачено цілий три тижні. В середині серпня Махно був вже у Лівобережній Україні, яку перетнув, постійно маневруючи, за лічені дні і вже 16 серпня таємно переправився через Дніпро.

Щодо подій 16 серпня у дослідників у цілому розбіжностей немає. Переправа відбулася між Кременчуком і Орликом, фактично в місці впадіння в Дніпро Ворскли, напроти села Мишурич Ріг. Щоправда, В.Волковинський називає й інший час переправи – 13 серпня, але то, напевно, друкарська помилка, бо тут же, поряд, історик називає і 16 серпня [11, 227]. Він же називає село Мишурич Ріг просто Мишурином. Дослідники Т.Беспечний і Т.Букреева також визначають 13 серпня як день переправи махновського загону через Дніпро [6, 188]. Махно, за його власними даними, вів з собою лише сотню бійців [3, 190], в той час як Ахінько нараховує під час переправи через Дніпро 300 махновців [4, 543].

Отже, на світанку 16 серпня на 17 селянських рибальських човнах загін форсував Дніпро, а незабаром, того ж дня, Махно був шість разів легко поранений [3, 190; 10, 24].

Ким і де він був поранений, сам Махно не згадує, і треба зауважити, ніхто з дослідників раціонально це не пояснює. В.Білаш, начальник штабу махновської армії в 1919-1920 рр., повідомляє, що в ніч з 16 на 17 серпня в Мишуриному Розі на відпочиваючих махновців зненацька напав збройний загін селянської самооборони (цілком ймовірно, що це було бойове формування місцевих комнезамівців, лояльних до більшовицької влади). У цій нічній сутичці нібито й було поранено Махна, а також полонено 50 махновців [5, 572]. Описуючи цей епізод, О.Тимошук посилається саме на Білаша [38, 141], хоча добре відомо, що сам Віктор Білаш у цей момент був не з Махном, а очолював окремих повстанський загін на Бердянщині, а отже, знати про випадок у Мишуриному Розі і подальші події міг або від представників влади (бо залишився в Україні), або від тих махновців, які були безпосередніми їх учасниками (наприклад, від Лева Зінківського-Задова, який у 1924 р. повернувся з Румунії до України).

Приділяє увагу цій події і В.Волковинський. Він зазначає, зокрема, що в Мишуриному Махно «наказав пом'янути коней і змастити тачанки, а загін поставити на нічліг. Коли махновці послули міцним сном, селяни накинупсь на бандитів. Вони підійшли й до хати, у якій ночував Махно, але постріл вартового розбудив «батька». Поранений шістьма кулями, він на коні втік у степ» [11, 227]. Російський журналіст В.Голованов, який серйозно взявся за дослідження махновщини, також впевнений, що Махно був поранений саме кулями, але не приховує, що посилається в цьому епізоді на того

ж Волковинського [18, 426]. Все це у повній мірі можна сказати й стосовно даних Ахінька [4, 545].

Віддаючи належне дослідницькому і письменницькому таланту В.Волковинського, все ж таки зауважимо, що вищенаведена цитата з його книги аж ніяк не може претендувати на об'єктивність реконструкції подій тієї ночі. По-перше, ніхто, в тому числі і сам Махно, не згадує, що всі поранення отамана були саме від вогнепальної зброї. По-друге, не зрозуміло, хто повинен був «міняти коней» і «змащувати тачанки», точніше, їх колеса, якщо «махновці послули міцним сном». По-третє, звідки взялась інформація про самотнього дисциплінованого вартового, вчасний постріл якого врятував отаманське життя? І чому нарешті зазначається, що врятувався втечею лише один Махно? Як же інші?

Втім, дана цитата викликає певні міркування. Скажімо, Махно повідомляє, яким чином форсував Дніпро особовий склад його невеличкого війська, але нічого не каже про коней і тачанки. Волковинський же зупинку махновців у Мишуриному Розі пояснює необхідністю, по-перше, змінити коней і підремонтувати тачанки, по-друге, відпочити після важкої переправи. Однак ніхто не пояснює реальні причини нападу на них місцевих селян. Щоправда, Голованов упевнений, що Махна в цей час українське селянство не сприймало вже у принципі, мовляв, більшість селян «повернулася до звичайного трудового життя», спокійно збираючи перший після війни врожай, а ось Махно увесь залишився у революції, війні, боротьбі. «Все перемінилося, він же був чужий» [18, 426]. Зрозуміло, що таке пояснення надто і надто загальне, щоб претендувати на абсолютну істинність.

Отже, виникає питання: а чи переправляли махновці з лівого берега Дніпра на правий сотню своїх коней та тачанки з кулеметами? В умовах постійного переслідування та блокування червоними військами певних місцевостей слід визначити подібну операцію технічно доволі складною для виконання. Треба було швидко переносити зброю, включаючи й кулемети, та спорядження з тачанок у човни, щось робити з самими тачанками, якимось направляти у воді коней, бо вони перепливали ріку, треба думати, без людей, адже Махно чітко згадував рибальські човни для бійців тощо.

Таким чином, можемо припустити, що махновці вранці 16 серпня форсували Дніпро без коней і тачанок, які вони залишили на лівому березі. І до Мишуриного Рогу вони зайшли для того, щоб роздобути коней і тачанки, тобто фактично реквізувати їх у місцевих селян. Як правило, махновці у таких випадках пропонували селянам якийсь обмін. Але тут їм нічого було запропонувати селянам, а коні і тачанки були вкрай необхідні для швидкого пересування в умовах перманентного оточення. Очевидно, до Мишуриного Рогу махновці увійшли вдень 16 серпня і почали реквізувати необхідне для подальшого руху. Мишуричці, які, можливо, дійсно мали в селі самооборону, наважились дати відсіч

махновцям для вірності лише вночі.

Приблизно такої ж версії дотримується й В. Ахінко. Він каже, що в Мишуриному Розі махновці зустріли без особливих радощів, і пояснює це тим, що в селі усім заправляв «кооператив неможливих селян» (ясна річ, обмовка, під «кооперативом» слід розуміти «комітет неможливих селян»). Селяни дійсно відмовились міняти коней і давати вози, тому махновці й застосували силу. Це, в свою чергу, призвело до нічного нападу [4, 544, 545]. Те, що у подальшому махновці мали і коней, і тачанки, свідчить про невдачу виступу мишуринців.

Є не зовсім зрозумілим, чому повстанці залишились на ночівлю в неояльному до них селі. Спираючись на документальні дані, які наводяться в статті В. Дніпровця [20], можна зробити деякі важливі припущення щодо цього. В одному із зведень Катеринославської губернської надзвичайної комісії цього часу міститься така інформація: «У Верхньодніпровському повіті 16 серпня (1921 р.) в с. Мишурин Лог (знову обмовка, ясно, що йдеться саме про Мишурин Ріг. – Авт.) з'явилась банда Левченка чисельністю 60 чоловік, котрі після бою з загonom політбюро в 30 чоловік втекли... 17 серпня у тому ж районі з'явилась банда у 150 чоловік під командуванням Марусі Никіфорової, яка була розбита загonom політбюро (20 чоловік) і військ наради (20 чоловік)» [20, 47].

Відомо, що в районі переправи Махна через Дніпро дійсно вже довгий час оперував повстанський отаман Андрій Левченко, який з літа 1920 р., разом з іншими місцевими отаманами, підтримував зв'язки з армією Махна [1, 49, 50]. Хоча ці зв'язки не мали постійного і визначеного характеру, все ж таки можна припустити, що саме на зустріч з махновцями у Мишуриному Розі поспішав 16 серпня 1921 р. Левченко. Тепер ми знаємо, що об'єднатися Левченку з Махном не вдалося.

Щодо Марусі Никіфорової інформація є більш достовірною. Історія українського повстанського руху 1918-1921 рр. знає декількох жінок під цим ім'ям. У даному випадку безперечно йдеться про Марію Чорну, яка раніше командувала окремим полком армії Махна, а в 1921 р. була махновським польовим командиром [30, 85, 86]. На відміну від Левченка їй вдалося з'єднатися із загonom Махна, але незабаром вона загинула. Втім, про це йтимет далі.

Щодо подальшого маршруту махновського загону доволі ясно висловлюється романіст Самбук. Він пише, зокрема: «З хутора (під Мишуриним Рогом. – Авт.) виступили вночі й рушили на південний захід. Потім узяли круто на південь: Махно вважав, що найкоротший шлях до Дністра через Знам'янку – найнебезпечніший, там, у великих містах та на залізничних станціях – Єлисаветграді, Жмеринці, Умані – стояли сильні більшовицькі гарнізони» [31, 233]. Звичайно, тут присутня своя логіка, однак дещо дозволяє поставити висловлене ним під сумнів. По-перше, Махно мав план, як ми пам'ятаємо, пробиватися до Галичини, а для цього пе-

реправлятися через Дністер аж ніяк необов'язково. По-друге, шлях від Мишуриного Рогу до Дністра через Знам'янку, Єлисаветград, Умань, а тим більше Жмеринку, навряд чи є найкоротшим. По-третє, внаслідок подальших маневрів Махно опинився таки неподалік Умані, але Самбук просто не звернув на це уваги. Що в цілому і зрозуміло, зважаючи на характер його праці.

У своїй монографії О. Тимошук вмістив схему останнього рейду Махна територією України [38, 180], що, безсумнівно, є науковим здобутком. За цією схемою, уполовинений після мишуринського випадку махновський загін упродовж 17 серпня рухався у бік села Петрове на Інгульці. Білаш переконаний, що 18 серпня махновці перебували в районі села Верблюжка (у 22-23 км на захід від Петрового), колишньої «столиці» отамана Григор'єва [5, 572]. Можливо, Махно розраховував і тут підсилити свій загін місцевими повстанцями, однак, є підстави вважати, що з часу вбивства махновцями Григор'єва (липень 1919 р.) повстанці з самої Верблюжки не дуже горіли бажанням підтримувати махновців. Імовірно, 18 серпня махновці форсували Інгулець і, невикриті червоними, рушили до Інгулу з метою перейти й цю ріку, загальним напрямом на Бобринець.

Махно згадував, і це, ми бачимо, не суперечить урядовій інформації, що в ці дні – 17, 18 серпня – його загін неодноразово зустрічався з місцевими повстанцями, очевидно, бійцями формувань криворізьких отаманів братів Іванових та Марусі. Повстанці нібито вітали рішення Махна вийти за кордон для лікування [3, 190]. Також очевидно, що за рахунок саме місцевих повстанців Махно доозброїв і поповнив свій загін, що видно із явного збільшення кількості його бійців у подальші дні.

Щоправда, Білаш був упевнений, що поповнення махновського загону іванівцями та повстанцями Марусі відбулось на Нікопольщині [5, 572], але тоді це не могло статися раніше 20 серпня. 19 серпня, ймовірно надвечір (Голованов вважає, що вранці 20-го [18, 426, 427]), на підході до Інгулу, за 12 верст до Бобринця, загін був атакований 7-ю кавалерійською дивізією червоних, полки якої намагались взяти махновців у кільце. Відбулось справжнє кавалерійське фехтування. Поранений Махно, який до цього часу, мов Карл XII Шведський, пересувався тачанкою, за допомогою Льва Задова пересів на коня і особисто очолив прорив своїх вершників на південь. Махновці атакували позицію кулеметної команди червоних, яка знаходилась у якомусь селі. Захопивши тринадцять «максимів», три «люїси», а також 25 тачанок, махновці кинулись далі [3, 190; 18, 427].

Ось як, посилаючись на Е. Есбаха, описує ці події В. Ахінко: «Гнана автовантажзагонами банда Махна чисельністю близько 50 чол (овік) з одним ручним кулеметом, вранці 20 серпня 1921 року наскочує на першу бригаду 7-ї кавдивізії (близько 600 шабель), яка безтурботно розташовувалася без усякої охоро-

ни в хуторах Притулок Надії – Горделівка.

Скориставшись панікою, що охопила (червоних), Махно захоплює 25 тачанок з кулеметами і йде у напрямку на Новий Буг» [4, 546, 547].

Проте розгубленість червоних тривала недовго. У свою чергу скориставшись невеличкою затримкою повстанців біля трофейних тачанок, «уся кавалерійська дивізія вискочила з села Миколаївка і найближчих хуторів у поле і (...) перейшла в контратаку», знов замкнувши загін Махна у кільце. Фактично не змінюючи темпу, махновці врзались в кінноту 38-го полку 7-ї кавдивізії і протаранили її наскрізь [3, 190].

Після чого почалась 110-верстна погоня. Постійно відбиваючись від наседаючих червоних, махновці спочатку рухались уздовж Інгулу в напрямку Нового Бугу. Очевидно, вони були б раді вискочити з міжріччя Інгулу та Інгульця, де місцевість була надзвичайно насичена урядовими військами, але переправи і броди, ймовірно, також ретельно охоронялися червоними. З іншого боку, Махно сподівався вийти на слід місцевих повстанців-махновців, колишніх вояків Кримського корпусу своєї армії (1919 р.) і Таврійської групи (1920 р.), які тепер протистояли більшовицькому режимові у формуваннях північнохерсонських отаманів Свища і Чорного Ворона. Білаш свідчить, що 20 серпня в районі Нового Бугу до рейдувочого загону Махна таки приєдналося чимало місцевих махновців [5, 572].

Маневруючи у міжріччі Інгулу та Інгульця, Махно, очевидно, 20 серпня не зміг прорватися через

Інгул на захід. Є підстави вважати, що він стрімко розвернувся на 180° і кинувся на схід, через Інгулець, прямуючи на Нікопольщину. Принаймні, одне село Миколаївка знаходиться на Інгульці, нижче за течією від Кривого Рогу. Крім того, Білаш повідомляє, що на Нікопольщині Махно шукав ще якісь загопи Іванова та Марусі і що південніше станції Апостолове, а це саме лівий берег Інгульця, отаман зазнав нових втрат. Зокрема, тут загинули брати Коростильови (один з них, Павло, був членом гуляйпільського союзу анархістів-комуністів ще з 1917 р.) [5, 572]. Сам Махно зазначає, що під час цієї гонитви його загін втратив 17 бійців [3, 191; 38, 141]. Білаш згадує, що на Херсонщині загинув Дерменжі, учасник незабутнього повстання на панцернику «Потьомкін» (1905 р.) і ветеран махновського руху [5, 583]. Втім, це могло статися і 19 серпня під Бобринцем чи під Миколаївкою або Новим Бугом 20-го або ж 22 серпня під час переправи через Інгул. Приблизно в цей же час десь тут, на півдні України, гине інший махновський командир Олександр Клейн, нащадок німецьких колоністів [5, 578].

Отже, скорішо за все, ще 20 серпня Махно форсував Інгулець у районі Миколаївки і 21-го з'явився в районі Апостолового. Можливо, тут відбулась ще одна сутичка з якимось загороджувальним загonom червоних, що змусило повстанців здійснити черговий маневр. Цього ж дня махновці втретє протягом останніх трьох діб форсували Інгулець і рушили на захід, маючи на меті вихід на західний кордон УСРР. Але спочатку їм треба було перейти Інгул.

С.В.ЗБОРЕЦЬ

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЛІКВІДАЦІЇ УКП (БОРТЬБИСТІВ) В 1920 РОЦІ

Зборець Світлана Вікторівна – аспірантка кафедри історії України та українознавства Дніпродзержинського державного технічного університету

Наприкінці 80-х років ХХ ст., з початком епохи демократизму, плюралізму і гласності, а особливо після здобуття Україною державної самостійності в 1991 році, історична наука набула можливості розвиватися принципово по-новому. Почався перегляд багатьох сторінок історії України, а серед них і проблема ліквідації УКП (бортьбистів) у 1920 році.

Перш за все були повернуті до життя ґрунтовні роботи видатних політичних діячів і, разом з тим, перших істориків етапу боротьби за національне відродження в 1917-1920 рр. Це праці М.Грушевсь-

кого, В.Винниченка, М.Шаповала, І.Майстренка, та інших, без звернення до яких не може обійтися жоден дослідник даної проблеми [15].

По-друге, сучасною українською історіографією накопичено значний документальний матеріал, написані оригінальні праці з історії ліквідації партії бортьбистів. «Відібрати все хороше в досягнутому розумінні минулого», – саме так сформулював одне з важливих завдань сучасної української історіографії відомий учений В.Сарбей. Упродовж останнього десятиліття вагомий внесок в історію ліквідації УКП (б) зробили Ю.Шаповал [30], В.Сол-

датенков [26], О.Бриндак [1], Р. Ветров [2], А.Павко [15], В.Ченцов [29], та ін. Помітну роль у вивченні цієї проблеми відіграли дослідження українців зарубіжжя – Т.Гунчака, І.Нагаєвського, О.Субтельного [6]. Проте можна констатувати, що синтетичних праць, які б висвітлювали весь комплекс подій діяльності та ліквідації націонал-комуністичної партії боротьбистів, не так уже й багато.

У даній статті автор намагається проаналізувати сучасний стан вивчення проблеми ліквідації першої націонал-комуністичної партії боротьбистів в 1920 році. Беззаперечно, проблема ліквідації націонал-комуністичної партії боротьбистів зокрема та багатопартійності в 20-х роках в Україні взагалі, зберігає актуальність для багатопартійного сьогодення. Проблема заслуговує на особливу увагу дослідників, оскільки має не тільки наукове, але й політичне значення для сучасної України. Настала потреба дати неупереджений об'єктивний і правдивий, конкретно-історичний аналіз сучасної історіографії ліквідації УКП (б), яка виступала на авансцені суспільно-політичного життя України в 1919 – 1920 рр.

Серед сучасної наукової громадськості значно посилюється інтерес до вивчення історії політичних партій країни на початку ХХ століття. Ламаючи старі догми і стереотипи, історики з принципово нових позицій підходили до висвітлення проблеми ліквідації багатопартійності в Україні. Так, спочатку в статтях, дослідники М.Панчук [18], Ф. Рудич [23], І. Гошуляк [4] починають звертатися до ліквідації націонал-комуністичних партій в Україні. При цьому особливу увагу дослідники приділяли висвітленню історії ліквідації української націонал-комуністичної партії боротьбистів. Вони правильно вказують, що УКП (б) утворилася в серпні 1919 році шляхом злиття УПРС (комуністів-боротьбистів) з лівою фракцією українських соціал-демократів «незалежних», які теж дотримувались прокомуністичної орієнтації. Серед українських націонал-комуністичних партій УКП (б) була найчисельнішою і найвпливовішою.

До вивчення політичної діяльності провідних лідерів боротьбистів звернулися українські історики І.Курас та І.Овдієнко [11], М.Панчук [17], О.Юренко [32]. Дослідники розглядали проблему ліквідації УКП (б) через ставлення її діячів О.Шумського, Г. Гринька, Л. Ковальова та інших до об'єднання з КП (б)У. Автори цитують достатньо красномовні висловлювання керівників УКП (б). Так, наприклад, О.Шумський казав: «Я прийшов до комунізму з українського національного руху і до того ж не сам один, а з цілим загonom. І це не була перебіжка тихцем, а перехід з відкритим лицем і піднятим забралом» [17, 320]. В. Блакитний також визнавав шкідливість для справи соціалістичної революції і будівництва нового суспільства існування в Україні двох комуністичних партій і запевняв, що найкращі елементи партії боротьбистів, як вірні солдати революції, виконають наказ Комінтерну і увійдуть до КП

(б)У [23, 93-94]. Але поки що історики намагаються висвітлити діяльність тих лідерів, які перейшли до лав більшовиків, бо пишуть ще з пробільшовицьких позицій.

Бурхливі зміни, що розпочалися в суспільстві з середини 80-х років, супроводжувались піднесенням національної самосвідомості, швидкою політизацією населення. Це зумовило докорінну зміну підходів до питань, пов'язаних з історією політичних партій. В центрі уваги, на засіданні Вченої ради Інституту політичних досліджень, що відбулося в червні 1990 року, були питання про переоцінку ролі українських партій у національно-визвольному русі, про необхідність нової класифікації національних партій України та відмови від суто негативістського терміну «буржуазно-націоналістичні» тощо [4].

Нове бачення подій – такий лейтмотив публікацій з історії ліквідації націонал-комуністичних партій, де кожний наведений факт чи ствердження авторів підкріплюється раніше не друкowanими першоджерелами. Наприклад у статті Ф. Рудича аналізуються відносини КП (б)У з іншими українськими політичними партіями та ліквідація останніх [23]. Автор докладно зупиняється на причинах ліквідації УКП (б). Боротьбисти намагалися утворити паралельну КП (б)У політичну структуру. Саме при цих обставинах характер відносин між партіями придбав характер відкритої боротьби. Постало питання про ліквідацію УКП (б). Більшовикам вдалося запобігти зосередженню навколо боротьбистів контрреволюційних сил і можливого повстання. В.І. Ленін розцінював ліквідацію партію боротьбистів як значний успіх більшовиків. «Ця перемога варта кількох добрих битв» [12]. Автор стверджує, що історична правда полягає в тому, що боротьбисти зійшли з політичної арени не тільки під тиском більшовиків, але й тому, що втратили перспективу розвитку, довіру мас, соціальну базу [23, 76-77] що, на наш погляд, не відповідає дійсності. Більшість документів у статті друкуються вперше. Архівні матеріали сприяють ознайомленню з історією відносин між різними політичними партіями на Україні, та з причинами ліквідації УКП (б). Ф. Рудич сподівається, що публікація документів викличе роздуми відносно виправданості тактики того періоду.

Відомий дослідник Ю. Шаповал застерігає від спрощеного підходу до факту злиття партії боротьбистів з КП (б)У. УКП (б) прагнула потрапити до Комуністичного Інтернаціоналу. Ця спроба не вдалася, оскільки більшовики вже мали плани ліквідації УКП (б) шляхом її «саморозпуску» [30, 145]. Це сталося навесні 1920 року, коли значна частина боротьбистів влилася до КП (б)У. Навколо цього більшовики влаштували галасливу кампанію. Нагадаємо, що серед прийнятих до лав КП (б)У були такі примітні особистості, як О.Шумський, Г.Гринько, В.Еллан-Блакитний, П.Любченко, А.Хвиля, які продовжували обстоювати курс на

українізацію. Зрозуміло, що у цілеспрямовано культивованій атмосфері тотальної підозрливості й недовіри, ці особи могли бути легко перетворені в об'єкти «полювання на відьом», стверджує автор [30, 147]. В статті широко представлені різні методи боротьби більшовиків з боротьбистами в 1919 році. Цікавими в цьому плані є тези А.С.Бубнова «Необхідно не лише не підтримувати організаційно-самостійного існування боротьбизму, але з усіх сил прагнути до якомога організованішого знищення цієї партії як самостійного цілого» [28]. Використані Ю. Шаповалом першоджерела з історії боротьбистського руху, говорять самі за себе. Вони відтворюють дух і основні постулати боротьбизму.

Слід також сказати, що в 90-ті роки в Україні з'явилися збірники документів та матеріалів перших українських політичних партій, що дозволяють більш правдиво і точно висвітлювати їх програмні межі та завдання, які вони висували на початку ХХ століття [25].

Суттєвим доробком сучасних українських істориків можна вважати статті І.Ковальчука, П.Шморгуна, М.Панчука, в яких розглядається широкий спектр досліджень націонал-комуністичних партій. Увагу привертає, наприклад, історіографічний огляд праць з історії українських партій, зроблений І. Ковальчуком. У ньому автор дійшов висновку, що вивчення українських політичних партій тільки почалося. Насамперед, необхідно окремо дослідити історію виникнення, розвитку, занепаду чи знищення кожної з них. Необхідна значна робота по добору й осмисленню фактажу та підготовці ґрунтовних робіт, які повернули б нам забуті імена [9, 113].

Стаття П.Шморгуна в зазначеному збірнику має аналітичний характер: соціальний склад, типологію, чисельність українських політичних партій. Робота містить відношення лідерів УКП (б) до питання про «саморозпуск» [31, 15].

На особливу увагу заслуговує робота М.Панчука, присвячена ліквідації українських націонал-комуністичних партій. Автор визначає, що ліквідації боротьбистської партії сприяла її непоступливість у претензіях на одноосібне представництво українського народу та жорстока позиція по відношенню навіть до споріднених націонал-комуністичних партій. На руку більшовикам була і незгода у лавах УКП (б), розкол між ЦК і низовими організаціями. М.Панчук підкреслює, що зазначені факти були державною справою для нового режиму і однією з його характеристик [19, 97-98].

Із здобуттям Україною незалежності, умови праці історика суттєво змінилися: до наукового обігу були введені і продовжують вводитися нові пласти джерел. Про партії починають писати більш докладно, з використанням численних документів та архівних матеріалів [16, 112-113]. З'являються перші монографічні роботи, в яких розкривається історія українських політичних партій наприкінці ХІХ- початку ХХ ст. Це роботи О.Голубуцького [3], І.Калмака-

на [8], О.Бриндака [1], Р.Ветрова [2]. Так, Р.Ветров стверджує, що значна більшість українських істориків пояснює ліквідацію УКП (боротьбистів) тільки підступністю більшовиків, які на чолі з В.Леніним взяли курс на ліквідацію партії боротьбистів. Безумовно, підступність з боку більшовиків була. Але зводити все тільки до суб'єктивного фактора, бажання В.Леніна, більшовиків – ліквідувати УКП (б), було б однобічним підходом. Інші дослідники звинувачують лідерів боротьбистів у тому, що вони стали «ренегатами» української революції. Із цим положенням також важко погодитися. Лідери боротьбистів не були зрадниками, а навпаки відстоювали розвиток української революції, але тепер уже радянської, соціалістичної за напрямком, характером та змістом революції [2, 185-187]. На погляд Р.Ветрова, крім безумовно суб'єктивних, на перший план висувалися також і об'єктивні факти, які і зіграли вирішальну роль у ліквідації або самоліквідації партії боротьбистів. Загальновідомо, що боротьбисти зіграли велику роль у суспільній з більшовиками боротьбі проти денікінщини за встановлення «української радянської влади» в країні. Однак після того, як майже вся Україна була звільнена від денікінців, у середині партії боротьбистів остаточно сформувалися дві основні течії. Саме розкол в партії боротьбистів на дві течії: лівих та правих, вказує Р. Ветров, й був основною причиною ліквідації партії боротьбистів. Перша течія, яку очолювали провідні ліві лідери партії боротьбистів, настійно наполягали на об'єднанні з партією більшовиків. Друга течія, навпаки, відстоювала існування незалежної самостійної Української Комуністичної партії (боротьбистів) і погрожувала розпочати знову збройну боротьбу селян проти більшовиків. За ініціативою лівих боротьбистів була скликана Всеукраїнська конференція партії боротьбистів, де значною більшістю делегати прийняли рішення про саморозпуск партії боротьбистів. Саме лідери боротьбистів домогалися входження до КП(б)У і ліквідації своєї партії. І без їх згоди ніякого самоліквідування партії не було б. Так, наприклад, О.Шумський відверто визнав і, навіть пишався тим, що «саме йому належала роль лідера тієї течії боротьбистів, яка прагнула до об'єднання з КП(б)У» [11; 17]. І хоча тоді деякі сучасники, а сьогодні і деякі дослідники звинувачують О.Шумського в тому, що він «зрадив» інтереси української революції, це, за ствердженням Р.Ветрова, не відповідає дійсності. Навпаки, О. Шумський рішуче відстоював інтереси української, але вже національно – соціалістичної характером і змістом революції [2, 186].

Р.Ветров вважає, що слід також визначити, що входження комуністів – боротьбистів до КП (б)У мало позитивне значення для самих більшовиків. З влиттям боротьбистів почалась українізація і в самій КП (б)У і в Радянській Україні, яка тривала протягом майже всіх 20-х років. Разом з тим слід пам'ятати, що друга, також дуже значна, але менша частка боротьбистів, при самоліквідації партії не увійшла

до КП(б)у, а навпаки, влилася до другої – Української Комуністичної партії – Укапістів – і продовжувала тимчасову політичну діяльність з позицій українського комунізму аж до середини 20-х років. Третя частка боротьбистів, яка продовжувала свою діяльність як окремі групи і яка в часи радянсько-польської війни займала антирадянські позиції, потрапила, як ватажок «куркульського бандитизму» у поле зору чекістів і була репресована [2, 188].

В цей же час з'являється спільна робота І.Калмакана і О.Бриндака [8]. Однак уже в наступному році О.Бриндак видає змістовну монографію, де розкривається ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні в 20-х роки ХХ ст. Автор наполягає, що націонал-комуністичні партії були штучно знищені більшовиками. ЦК РКП(б) склав загальний план ліквідації всіх українських комуністичних партій. А хрестоматійним став приклад розпуску найсильнішої української партії-УКП(боротьбистів) [1, 105].

Наступ на УКП(б) розпочався ще під час громадянської війни під особистим контролем В. Леніна. Спочатку угоди з боротьбистами підписувалися на певних умовах, скажімо, визнання військово-політичного союзу з Росією при її верховному командуванні. Потім проводилися окремі антиборотьбистські заходи, кожен з яких не доводив до розриву, але обмежував права УКП(б). Наприклад, більшовики добились розпуску української Вчительської спілки, що перебувала під впливом УКП(б), переманюючи кадри пайками, грошима, квартирами. Кожна помилка боротьбистів використовувалася для їх компрометації. Особливо це стосується повстань загонів, що контролювалися УКП(б). Боротьбистів змусили у січні 1920 року передати повстанські загони під командування Червоної Армії, тим самим їх обеззброїли. А після того, як ЦК УКП(б) вкотре звернулося з проханням реєстрації до виконкому Комінтерну, більшовики, подавши це як зраду, ухвалили рішення про розрив блоку та припинення фінансування цієї партії. Розгорнулася широка кампанія критики та збору компрометуючого матеріалу, який вплинув на резолюцію Комінтерну від 26 лютого 1920 року, де боротьбистів було названо відступниками комунізму. Сигналом до фінального штурму стали «Тези ЦК КП(б)У до питання про ставлення до боротьбистів» від 11 лютого 1920 року. Боротьбистам інкримінувалося перетворення на інтелігентську групу, що спирається на куркулів, дезорганізація роботи народногосподарських апаратів та підтримка партизанських банд. При цьому потрібно було відривати чесні соціалістичні елементи і перетягнути їх у КП(б)У.

О.Бриндак також вказує, що йнамірам більшовиків сприяло те, що в лавах боротьбистів не було єдності. Керівництво УКП(б) практично повністю перебувало на державній службі і цим компрометувало себе. Відірваний від партійних низів ЦК цілком втратив довіру мас. Використовуючи цю обставину, ЦК КП(б)У вдало провів переговори з лівим крилом

боротьбистів про перехід в РКП(б). Оголосивши про розрив блоку, більшовицьке ЦК відклало його практичне втілення до чергового партійного форуму УКП(б), який повинен був вирішити долю партії. Таким чином, вони, практично пантажували боротьбистів, здійснювали моральний тиск загрозою розриву блоку. Не в останню чергу цей фактор вплинув на рішення багатьох членів УКП(б), тому правим боротьбистам не вдалося зірвати 20 березня 1920 року Всеукраїнську конференцію УКП(б), що схвалила курс на саморозпуск. 24 березня 1920 року ЦК УКП(б) прийняв відповідне рішення [1, 106]. Але на цьому більшовики не зупинилися. Прийом у РКП(б) здійснювався за індивідуальними заявами, з відбором спеціальними трійками. З 15 тисяч його пройшло не більш 4000 боротьбистів. Іншими кандидатами зайнялися надзвичайки. Тобто вони автоматично перейшли в ранг відповідачів політичної боротьби нескорених.

Лідери УКП(б) зайняли звичайні посади в РНК, в ЦК КП(б)У, а рядові члени, внаслідок чисток 1920-1921 років, майже цілком були виключені з РКП(б), хоча їхня роль у радянському будівництві була чималою. Звичайно, на угоду йшли лідери партій, що однаково не втрачали свого статусу та посад, а опір чинили низові ланки. Близько 10 тисяч членів УКП(б) не підкорились рішення ЦК про перереєстрацію в КП(б)У. Проти злиття виступив Волинський, Катеринославський, Чернігівський губкоми боротьбистів. О.Бриндак наполягає на тому, що ліквідація УКП(б) маскувалася під злиття з КП(б)У. Зважаючи на можливий негативний суспільний резонанс, більшовики не могли розправитися з УКП(боротьбистів) так як з іншими так званими буржуазними і дрібнобуржуазними партіями – простою забороною і відкритими репресіями. Тому керівництво РКП(б) взяло напрямок на ліквідацію партії боротьбистів шляхом саморозпуску [1, 96]. Так, О.Бриндак, серед сучасних дослідників партії боротьбистів у своїй ґрунтовній монографії найбільш повно дає картину знищення партії боротьбистів.

Більше уваги важливому факту про існування двох течій у боротьбистів в ліквідації партії приділив Ю.Шаповал [30, 146-147]. Дійсно, в партії боротьбистів існували дві течії. Ліві виступали за входження в РКП(б) і спільну боротьбу проти контрреволюції. Праві боротьбисти виступали проти такого з'єднання. Слід зазначити, що і в стані більшовиків не було спільної думки стосовно ставлення до боротьбистів. Одна частина більшовиків виступала за об'єднання партій, друга – принципово за ліквідацію. УКП(б). Показово у цьому плані є позиція А.Бубнова та прагнення КП(б)У до монополізації політичної влади в Україні. Але О.Бриндак [1, 90], як і дослідник В.Ченцов [29, 291], звинувачують тільки більшовицьке керівництво в ліквідації УКП(б). Із цим можна посперечатися, оскільки В.Ленін тільки в лютому порушив питання про ліквідацію УКП(б), коли в партії боротьбистів остаточно почався розкол

на дві протилежні течії: лівих та правих.

Історичні здобутки В.Ченцова заслуговують на більш докладний аналіз. Останній час вийшла його ґрунтовна, виражена монографія «Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки». Сама назва роботи свідчить про ставлення автора до проблеми ліквідації більшовиками опозиційних партій, а отже, і до боротьбистів [29, 315].

Проблема становлення, діяльності та ліквідації політичних партій у кінці XIX – початку XX ст. є невичерпаною в науковому плані. Досить переконливим доказом на підтвердження такого висновку може служити монографія А.Павка, що вийшла нещодавно в науковій літературі. Так, заслуговує на увагу виокремлення автором в окремий розділ питання про новітні теоретико-методологічні засади дослідження політичних партій у 1917-1920 рр. Автор здійснив системний аналіз основних історіографічних етапів вивчення політичних партій України. Важливо й те, що автор проводить паралель між процесами, які супроводжували формування партійно-політичних систем в Україні в минулому, з сучасними проблемами становлення вітчизняної багатопартійної системи [15].

Разом з тим слід пригадати роботи відомого дослідника В.Солдатенко: «Українська революція. Концепція та історіографія» та наступну монографію «Українська революція. Історичний нарис». В цих великих обсягах і дійсно фундаментальних роботах на основі багатющого фактичного матеріалу автор докладно, глибоко і всебічно, з позицій об'єктивності та історизму досліджує діяльність українських політичних партій та їх лідерів в добу української національно-демократичної революції. При цьому в книгах багато уваги приділяється внутрішньому партійному становищу, діяльність різних політичних течій і груп в середині самих українських партій, їх еволюцію вліво або вправо, і показується, як це відбивалось на долі української революції. Ці роботи мають дійсно принципове, методологічне значення при зображенні діяльності та ліквідації українських політичних партій у досліджуваній період. Автор висвітлює в комплексі всі причини самоліквідації УКП (б). Цілком закономірно, що під час спільної боротьби проти спільного ворога - Денікіна, виник фактичний політичний блок КП (б)У з боротьбистами. Було підписано угоду від 17 грудня 1919 року, згідно з якою представники боротьбистів були включені до складу Всеукраїнського, а потім до складу Раднаркому України. Політичний блок КП (б)У з УКП (б) сприяв подальшій еволюції боротьбистів у бік марксизму і комунізму, посилив ліву течію в партії, яка стала на шлях самоліквідації [26].

Проблема ліквідації УКП (боротьбистів) продовжує цікавити сучасних істориків, які виказують на сторінках видань власну точку зору, з якою можна погодитися, а можна й посперечатися. Так, у статті Д.Розовика знаходимо, що в березні 1920 року, після ряду дискусій і організаційної перебудови

УКП (боротьбистів) припинила своє існування і влилася в КП (б)У [22,36]. Подібним чином до проблеми підходить і В.Яценко. Розглядаючи особливості структуризації українських партійно-комуністичних сил Наддніпрянщини в 1917-1920 рр., автор зупиняється на УКП (б). Партія боротьбистів після КП (б)У була найбільш впливовою політичною силою в Україні. До своєї самоліквідації УКП (б) намагалась поєднати «національне» з «соціальним», що в умовах реально існуючої монополії КП (б)У на владу було фактично мало перспективним [33,80]. П.Кузик звинувачує тільки більшовиків, політичний терор яких призвів до ліквідації боротьбистської партії. Саме більшовики не дозволили боротьбистам об'єднати навколо себе всі українські комуністичні сили та реально претендувати на здобуття влади. Під впливом більшовиків відбувся перехід значної частини боротьбистів до КП (б)У, де вони були спочатку поглинені основною масою більшовиків, нейтралізовані, а потім, дещо пізніше, знищені [10,55-56].

Окремим блоком у вивченні проблеми ліквідації УКП (б) проходить література, присвячена роботі каральних органів, які «були основним знаряддям ліквідаційної компанії». Серед монографій варто виділити видання з історії Всеукраїнської надзвичайної комісії дослідників Л.Маймескулова, А.Рогожина, В.Стапшиса. В книгах окремим розділом віділено проблему ліквідації «антирадянських» партій. Однак це питання висвітлювалось досить побіжно без дослідження методів роботи каральних органів [14]. Цікавою в цьому плані є колективна монографія відомих істориків під редакцією В.Смоля. Вперше комплексно було досліджено проблему терору і тероризму в Україні. Дослідники звернули увагу на аспекти боротьби з українським націоналізмом, знищення конкурентних партій, в тому числі й боротьбистів [21]. Домінує думка, що партійна диктатура спиралася на органи насилля. Необхідно зазначити, що автори перебільшують діяльність ВНК у ліквідації боротьбистів. Слід пригадати, що Денікіна прогнали з України в січні-лютому 1920 року, а в березні вже відбувся з'їзд про ліквідацію партії боротьбистів. Для більшовиків партія УКП (б) була дрібнобуржуазною партією.

Востанній час було захищено також кілька дисертацій, присвячених проблематиці українських партій. Наприклад, О.Любовець зробила вдалу спробу проаналізувати політичні доктрини боротьбистів, їхню еволюцію, а також причини саморозпуску партії. Основною з них, на думку О.Любовець, була цілеспрямована політика більшовиків [13]. Вивчення цієї ж проблеми присвячено окремі розділи змістовних дисертаційних робіт В.Стрільця, В.Нагорного, Я.Остапенко, О.Козак [27].

Зрозуміло, що і в узагальнюючих роботах, присвячених історії України 20-х років, автори, торкаючись проблеми ліквідації націонал-комуністичних партій, говорять про ліквідацію УКП (б). Наприклад, у «Політичній історії України» говорить

ся, що під тиском ЦК КП (б)У партія боротьбистів змушена була самоліквідуватися, а проти тих, які залишились відданими УКП (б), КП (б)У розгорнуло тотальний терор [20]. Подібним чином висвітлюється дана проблема і в енциклопедичних виданнях [7]. Автори наполягають, що під тиском більшовицького керівництва і особисто В.Леніна, більшість у боротьбистському проводі погодилась на саморозпуск своєї партії та перехід до КП (б)У, сподіваючись українізувати останню і вирвати Україну із-під диктату Москви. Але більшовики скористались переходом до них боротьбистів, спочатку поглинули їх як самостійну політичну силу, а потім нейтралізували і винищили [7, 3366].

Проблема ліквідації УКП (б) заслуговує на подальшу докладну розробку. Так, наприклад, такий важливий аспект, як остання конференція боротьбистів в історичній літературі поки що не розкритий, матеріалів майже немає. Протоколи конференції, доповіді виступаючих дали б більш повне уявлення про ліквідацію партії боротьбистів.

На сьогодні, історіографія проблеми ліквідації УКП (боротьбистів) на початку минулого століття

висвітлюється дослідниками в десятках й десятках різних за видами, обсягом, тематичною спрямованістю й дослідницькими завданнями наукових праць і, очевидно, вже заслуговує на спеціальний аналіз. Сучасні історики залучили до наукового обігу нові архівні джерела і маловідомі історичні документи, проаналізувавши загальні закономірності та особливості в ліквідації найчисленнішої української націонал-комуністичної партії. Зазначені вище статті та монографії представляють вагомий науковий та політичний внесок у вивчення проблеми ліквідації партії боротьбистів. Одним із найсуттєвіших здобутків праць стала переконлива аргументація про те, що вивчення історичного досвіду українських комуністичних партій, виявлення їхніх загальних та особливих рис у ліквідації, сприяння утвердженню в суспільній свідомості переконання, що своєчасне вирішення політичних розбіжностей, подолання фатальних розколів між партійною елітою та народом, готовність до розумних тактичних компромісів, є важливим гарантом формування якісно нової історичної свідомості українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бриндак О. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. — Одеса, 1998.-183с.
2. Ветров Р., Донченко С. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925 рр.). — Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ, 2001.-245с.
3. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ — початку ХХ століття. — К., 1996.-109с.
4. Гошуляк І. Політичні аспекти історії громадянської війни на Україні // УІЖ. — 1990. — №2. — С.36-46.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ, 1991.- 572с.; Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Ч.1-III.-К. — Відень, 1920; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928.-333с.; Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1979.-256с.
6. Гунчак Т. Україна, перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. — К., 1993.-314с.; Субтельний О. Розпад імперії та утворення національних державних — Випадок України // Сучасність. — 1994. — №12; Нагаєвський І. Українська державність ХХ ст. — К., 1996.- 413с.
7. Енциклопедія українознавства в 10 томах. — Т.9. — Львів, 2000.
8. Калмакан І., Бриндак О. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ ст. — Одеса, 1977.-192с.
9. Ковальчук І. Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій на початку ХХ століття // НПППІ. — 1992. — №172. — С.105 — 114.
10. Кузик П. Ідеологія національної трагедії (Український націонал-комунізм як продукт антагоністичних світоглядів) // Людина і політика. — №1. — 2000. — С. 54 — 57.
11. Курас І., Овдїєнко Г.О. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність // УІЖ. — 1990. — №12. — С. 105-106.
12. Ленін В.І. ПЗТ. Т.40. — С.266.
13. Любовець О. Партія боротьбистів в Українській революції 1917-1920 рр. / Автореф. дис.... канд..іст.наук. — Київ, 1993.-15с.
14. Маймескулов Л., Рогожин А., Сташис В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922). — Харків, 1990.-С.219.
15. Павко А. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. — К., 2002.-552с.
16. Павко А. Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні напр. ХІХ — на поч. ХХ ст. // УІЖ. — №4. — 2001. — С. 112-117.
17. Панчук М. Життя і смерть О.Шумського // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989. — С. 319-323.

18. Панчук М. Націонал-ухильництво. Анатомія проблеми // Маршрутами історії. — К., 1990. — С. 213-243.
19. Панчук М. Партії українського національного комунізму. // НПППІ. — 1992. — № 172. — С. 85-105.
20. Політична історія України: Посібник.- К., 2001.-487с.
21. Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст.: Історичні нариси. — К., 2002.-952с.
22. Розовик Д. Участь політичних партій та громадських організацій України у національно-культурному будівництві (1917-1920 рр.) // Грані. — №2 (16). — 2001.- С. 33-39.
23. Рудич Ф. КП (б)У и другие политические партии: партнерство или противоборство? // Коммунист Украины. — 1991. — № 3,4. — С. 73-83, 85-94.
24. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. — Тернопіль, 1991.-82с.; Багатопартійна українська держава на початку ХХ століття. Програні документи перших українських політичних партій. — К., 1992.-68с.; Українські політичні партії кінця ХІХ — початку ХХ століття. Програмові і довідникові матеріали. — К., 1993.-108с.
25. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920рр.) — К., 1999.-508с.; Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999.-973с.
26. Стрілець В. Державотворча діяльність політичних партій України (1917-1920 рр.) / Автореф. дис.... канд. іст. наук. — Київ 1992.-18с.; Нагорний В. Більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції 1917-1920 рр. / Автореф. дис.... канд. іст. наук. — К., 1995.-23с.; Козак О. Багатопартійність на Україні (1917-1925). Історіографія проблеми. / Автореф. дис.... канд. іст. наук. — Харків, 1999.-16с.; Остапенко Я. Ліквідація більшовиками опозиційних партій в Україні (1920-1925) / Автореф. дис.... канд.іст. наук. — Харків, 2000.-19с.
27. ЦДАГО України.- Ф.1, Оп.20, Спр.101, Арк.7.
28. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20рр. — Тернопіль, 2002.-482с.
29. Шаповал Ю. Всеми мерами стремиться к исчезновению этой партии (боротьбистов) // Віче. — 1994. — №4.-С.145-157.
30. Шморгул П. Політичні партії України на початку ХХ століття: соціальний склад, чисельність, типологія / НПППІ. — 1992. — № 172.-С.14-15.
31. Юренко О. Левко Борисович Ковалів // УІЖ. — 1993. — №1.-С.94-104.
32. Яценко В. Українські партійно-політичні сили в 1917-1920 рр.: особливості структуризації // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Історія і археологія. — Дніпропетровськ, 1998. — №4.-С.72-83.

В.М.ВАСИЛЬЧУК

ІСТОРИЧНІ ШЛЯХИ НІМЕЦЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ДО УКРАЇНИ (ХІ - ХVІІІ СТ.)

Васильчук Володимир Миколайович — доцент Київського національного лінгвістичного університету, кандидат історичних наук

В наш час політична стабільність та економічний добробут України багато в чому залежать від виваженої національної політики. Сьогодення розбудови української державності ґрунтується на сприятній національно-культурного й духовного розвитку всіх етносів.

Актуальність вивчення історії міжетнічних та міжнародних відносин України становить науковий і практичний інтерес з огляду на її поступову інтеграцію в систему європейського економічного, політичного та культурного співробітництва. У цьому зв'язку проблема гармонізації міжнаціональних стосунків є ключовою проблемою розвит-

ку державності країни. Правовою базою для демократичного будівництва та формування національно-культурної політики на сучасному етапі служать Конституція України, Декларація про права національності в Україні, Закон «Про національні меншини в Україні» [1] та ін.

Цілоком природно, що історія сучасності є віддзеркаленням історичного шляху кожної нації, яка проживала і проживає на території України. У рамках цієї різнопланової проблеми розгляд історії німецької еміграції має розкрити її місце і роль в економіці та культурі, урбанізаційних процесах України.

Значним внеском у дослідження проблем колоні-

заційної політики Російської імперії є ґрунтовне дослідження А.Клауса [2]. В праці Г.Писаревського розкривається освоєння Південної України [3].

Проблема еміграції німців була висвітлена також у працях О.Дружиніної [4]. Крім вищезгаданих наукових робіт для нас особливий інтерес представляють праці істориків В.Свтуха, В.Чирко, І.Кулініча, Н.Кривець, В.Кабузан, С.Бобилевої та ін. [5].

Найдавніші відомості про німців в Україні датуються кінцем X ст. ще за княгині Ольги. В XI ст. з'являються невеличкі німецькі торговельні колонії в Києві, Володимир-Волинському, Луцьку та інших містах. У цей же період починається шлюбна дипломатія Ярослава Мудрого та інших князів – споріднення з представниками пануючих верств іноземних держав.

В XII – XV ст. німецька колонізація розгортається на Закарпатті. Перші поселенці були за походженням із північних німецьких областей Нижньої Саксонії та Фландрії.

Що стосується південної частини України, то вона завжди була не дуже заселена і мала багато вільних територій, особливо це було характерним для періоду після монголо-татарської навали. Трішки пізніше там починають з'являтися перші осередки українського козацтва. Більш активний період заселення південної України починається з 1731 р., коли за указом Анни Іоаннівни розпочате відновлення старої військової лінії укріплень від Дніпра по річці Орел до Ізюму на Північному Дінці. Починаючи з 30-х років XVIII ст. Російська імперія ставила за мету вихід через Південь України до Чорного моря, що в перспективі означало вплив на Середземне море та вихід до океанських магістральних шляхів. Усі політичні та економічні чинники об'єктивно вимагали якнайшвидшого освоєння нових величезних просторів. У зв'язку з тим, що Росія була кріпосницькою державою, то заселити такі простори селянами або вільними людьми було великою проблемою.

В другій половині XVIII ст. на історичній арені з'явилась імператриця Катерина II (уроджена німецька принцеса Софія Августа Фрідеріке Анхальт – Цербстська), яка добре розуміла необхідність заселення необжитих степів півдня України. Як представниця абсолютистської монархії, щонайперше вона поставила питання про ліквідацію Запорізької Січі, яка не вписувалась в її плани створення великої Російської імперії. Однією із причин, що спонукали її до такого кроку, була необхідність розвитку південноукраїнських територій, що дозволило б укріпити південні кордони у військово-політичному відношенні.

Німецькій колонізації Півдня України сприяла і внутрішня політика самої Німеччини. Серед причин, які штовхали німців переселятися до України, були: роз'єднаність німецьких територій, тяжкі податки, свавілля великих земельних магнатів, часті неврожаї, релігійні переслідування.

4 грудня 1762 року Катерина II видала маніфест

про запрошення іноземних колоністів у Росію, що й поклало початок процесу масової німецької колонізації Півдня України.

Ментальність будь-якого етносу не може розвиватися відокремлено від впливів народів, які примхою історії були визначені його сусідами. Але часто-густо соціально-культурні традиції перехрещувалися опосередковано завдяки війнам, міграційним хвилям та колонізаційним рухам. Територія сучасної Української держави являє собою яскравий приклад переплетіння різних етнокультурних потоків. Скіфи, готи, гуни, монголо-татари, турки та поляки перебували на українських теренах і господарями, і вигнанцями. Інші народи, залишивши яскравий слід в історії України, отримували лише образу та недовіру. Так склалося, що саме представники Німеччини наприкінці XVIII та в першій половині XIX століття стали одним з найцікавіших чинників соціально-економічного розвитку Півдня України. Історична ретроспекція щодо проблем німецького колонізаційного руху в згаданий період є квінтесенцією поданого матеріалу.

Іноземний наплив на землі Російської імперії завжди був великим. Одних приваблювала можливість збагатитися за рахунок великої бюрократичної держави, інші просто хотіли знайти там своє щастя. Нас цікавлять лише ті іноземці, які свідомо вирішили переселитися на безмежні околиці імперії, щоб їх колонізувати і поріднитися з тією землею. Саме таким вимогам повністю відповідали німці-колоністи.

Перші офіційні контакти між германцями та західними й східними слов'янами починаються в VIII ст., за часів правління імператора Карла Великого, який доручив торгівлю з ними своїм особливим чиновникам. Економічну основу розвитку Київської Русі висвітлює арабське джерело – письменник Мохаммед бен Ісгак з VIII або початку IX ст., що пише про слов'янську торгівлю так: «Що стосується слов'янських купців, то вони привозять шкури лисів і бобрів з окраїн Славонії і приходять до Румського (Чорного) моря». Отже, слов'яни мали тоді зорганізовану велику торгівлю, що з глибини країни вела до Чорного моря, Каспію і навіть до Ірану і обіймала цілу мережу суходільних і морських шляхів. Проте, як сильно закріпилися слов'яни в Чорноморщині, найкраще показують такі поширені навіть між арабами назви «Слов'янська ріка» – мабуть, Дін і «Слов'янське море» – Озівське, а може й частина Чорного. Організація такої широкої торгівлі була можливою тільки при існуванні сильної держави, що охороняла й забезпечувала вільні подорожі купців по далеких країнах. Коли ж пізніше з'явилися варяги, вони вже йшли готовими слов'янськими слідами [6].

Найдавніші відомості про німців в Україні датуються кінцем X ст. Княгиня Ольга в 957 р. з великим посольством (понад 100 осіб) відвідала Константинополь, де зустрічалася з імператором Костянтином Багрянородним і де сталося непорозуміння в переговорах з різних причин, вона звертається до гер-

манського короля – що став незабаром імператором – Оттоном I Великим. В 959 році княгиня вислала до нього посольство – просити єпископа і священників. Чомусь ця справа затрималася, бо аж 961р. приїхав до Києва посвячений у єпископи чернець Адалберт з Тіра. Це була перша офіційна спроба поширити християнство, і вона вагалася, чи провести це у зв'язку з Візантією, чи з Римом. Окрім питання про надіслання християнської місії, вона також мала клопотатися про встановлення відносин «миру й дружби» з Німеччиною. В «Повісті минулих літ» повідомляється про відвідини в 986 р. Києва болгарами «віри магометанської», «німцями з Риму» та іудеями. В добу середньовіччя реалізація економічних і політичних інтересів відбувалася за інтенсивного використання ідеологічних, тобто релігійних можливостей. Прийняття християнства у 988 р. давньоруською верхівкою було передусім результатом зовнішнього і внутрішнього соціально-економічного, політичного і культурного розвитку східного слов'янства. Воно відповідало назрілим потребам давньоруського суспільства, яке за правління Володимира Великого переживало переломний період історичного розвитку. Саме тоді відходив у минуле родоплемінний побут слов'ян, утверджувалися нові, прогресивні для того часу феодальні виробничі відносини й притаманні їм форми політичного й духовного життя. Завершувалося об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської держави, стабілізувалися її зовнішні рубежі. Країна вкривалася густою мережею міст, фортець і замків, за мурами яких велася жвава торгівля, розквітали ремесла.

Починаючи з XI ст. з'являються невеличкі німецькі торговельні колонії в Києві, Володимир-Волинському, Луцьку та інших містах. Важливу роль у стосунках між країнами відігравали шлюбні зв'язки. В XI ст. київська верхівка укладає кілька шлюбів з німецькими княжими родами. Так, найстарший син Ярослава Мудрого - Ізяслав мав за жінку німкеню Гертруду, онучка Ярослава - Євпраксія Всеволодівна вийшла заміж за германського імператора Генріха IV.

Споріднені зв'язки служили головною зброєю дипломатії, котра в свою чергу більш за все була направлена на охорону Києва від іноземних держав. Особливо важливі були відносини з Німеччиною: арабські письменники писали, що великий шлях, по якому «їздять руси та славяне з товарами», йшов через Краків і Прагу. В Регенсбурзі (на верхньому Дунаї) була створена особлива компанія купців під назвою «Русирієв», яка вела торгівлю з Руссю. Найбільш ходовим товаром у цій торгівлі був віск і риба. Але в Німеччині високо цінувалися також тонкі ремісницькі вироби, які надходили з Київської Русі. Ченець одного прирейнського монастиря у зібранні «різні ремесла» перераховував країни, відомі в Європі своїми виробами й називав на другому місці після Візантії Русь, яка славилася виготовленням різноманітних виробів з срібла з черню.

Таким чином, з римсько-німецькими імператорами – Генріхом II, Конрадом II і Генріхом III – Ярослав Мудрий перебував у дружніх зв'язках і часто обмінювався посольствами (1030-1031 і 1040-1043р.р.); обидві держави єднала спільна протипольська політика, – одночасно з тим, як він відбирав від Польщі її східне прикордоння, німці поширювали свої східні території. Крім цього Київська Русь була в розквіті й дивилася на Німеччину як на кращого з усіх можливих союзників у протиборстві з Візантією. Північногерманський хроніст, єпископ Адам Бременський у праці «Діяння єпископів Гамбурзької церкви» (бл. 1075р.) прямо вказував, що у цей час Київ став окрасою східної церкви і суперником Константинополя. Не випадково в скандинавських сагах Русь називали «Гардарик», тобто «Країна міст». Інший єпископ Дітмар (Тітмар) Мерзебурзький в своїй хроніці свідчить, що у «великім цім місті, столиці королівства, є більше 400 церков і 8 ринків, люду нечисленна сила». Міжнародне визнання отримала майстерність ювелірів. У творі німецького ченця Теофіла (XI ст.) Русь названа країною, де відкрито таємниці емалі та черні. Відомими центрами виробництва емалі були Київ, Чернігів, Галич. У Києві жили купці з багатьох країн світу. На початку XI ст. на території Київської Русі нараховувалося понад 100 міст, поява яких стала наслідком відокремлення ремесла від землеробства. Київська держава, на відміну від держав Західної Європи часів раннього середньовіччя, виявляла ряд ознак досить розвинутого ринкового господарства.

В XI ст. на Русі стало відчутним прагнення середніх та малих князів та бояр до сепаратизму. Перед смертю (1054р.) Ярослав Мудрий заповідав своїм синам жити в злагоді. Літописець Нестор у «Повісті минулих літ» наводить ці слова великого князя: «Осе я одхожу зі світу сього. А ви, сини мої, майте між собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й Бог буде в вас, і покорить Він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погубите, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим.» [7]. Але економічне зміцнення позицій удільних князів вело до потреби виходу їх з-під політичної влади центрального князя. Такий процес розвитку феодалізму був характерний не тільки для Русі, а й для інших держав Європи.

В XII – XV ст. німецька колонізація розпочалася на Закарпатті. Перші переселенці були за походженням із північних німецьких областей - Нижньої Саксонії, Фландрії й селилися в нинішніх райцентрах Берегові, Тячеві та інших населених пунктах. У XI ст. територія Берегова була першою в Закарпатті, де міцно осіли угорські феодалі. Як свідчить грамота 1098 року, землі ці належали братові угорського короля. Після його смерті вони відійшли до Ламперта – його сина, котрий і заснував місто Лампергаза (дослівно-дім Ламперта). Угорські феодалі, зацікав-

лені у збільшенні прибутків зі своїх володінь, запрошують сюди німецьких колоністів, передусім ремісників. У XIII ст. в місті було стільки колоністів, що це призвело до зміни його назви – Ламперсас («сас» – саксонець). І тільки з 1507 р. місто називається вже Берегсас. Утім, і село Сасове Виноградівського району своєю назвою теж підтверджує, що воно дійсно засноване саксами. Багато німецьких колоністів цього періоду вимерли від різних епідемій, а ті, котрі залишилися, – асимілювалися з місцевими мешканцями [8].

Після монголо-татарської навали на запрошення галицько-волинських князів у підвладні їм землі приїздять німецькі майстри, які сприяють відбудові міст, розвитку ремесла і торгівлі. За експансії Литви та Польщі на українські землі німецька колонізація посилюється. Цьому сприяють різні пільги й магдебурзьке право, що їх надавали німцям литовські князі й польські королі. Найперші книжки, надруковані кирилицею, серед цілого слов'янства, були українські. Перший друкар українських книжок – Швайпольт Фіоль – був родом німець, походив із Нейштадту в Франконії. В 1489 р. в Кракові Фіоль приступив до друку найперших українських книжок. Майстер, який за вказівками Фіоля виготовив йому потрібний шрифт, був теж німець – Рудольф Борсдорф з Брунсвіку, що жив у Кракові. Першими видрукованими кирилицею книжками були «Октоїх» та «Часословець» в 1491 р. Крім цього, Фіоль надрукував ще дві книжки: «Тріодь пісню» та «Тріодь цвітну» [9].

Окремі українські міста опиняються під орудою німців. Так, у Львові вони відтіснили місцеве самоуправління та судочинство. Німецька мова стає офіційною в міській управі, нею правлять служби в костельох. Першим католицьким єпископом Львова був німець. Вплив німецьких колоністів у XIV – XVI ст. був такий великий, що війтами й членами управи обираються німці. З'являються цілі вулиці, слободи, заселені іноземними лікарями, ювелірами, аптекарями, інженерами та іншими фахівцями. В XVI ст. при Івані Грозному в Москві була заснована Німецька слобода, яка в період правління Петра I нараховувала більше трьох тисяч іноземних громадян. Вони підтримували зв'язки з рідними країнами і про світові події дізнавалися раніше, ніж у царському дворі. В 1697 р. 25-річний Петро I (з делегацією, яка нараховувала 250 чоловік) побачив Західну Європу, про яку йому розповідали друзі та знайомі з Німецької слободи. По завершенні навчання в Кенігсберзі його вчитель – брандербурзький факхівець полковник фон Штернфельд вручив йому ате-стат-свідоцтво майстра-артилериста та висловив велику повагу до його успіхів. У 1698 р. цар найняв 900 різних іноземних майстрів та витратив на це закордонне відрядження 2,5 млн. рублів. Ці 18 місяців перебування в Європі сприяли подальшому зближенню з Німеччиною та іншими державами.

Новий період заселення Південної України починається з 1731 р., коли за указом Анни Іоаннівни

розпочате відновлення старої військової лінії укріплення від Дніпра по річці Орел до Ізюма на Північному Дінці (285 км.). Під прикриттям цієї лінії укріплення та військових поселень відбулося заселення земель на Південь. Щороку в її будівництві брали участь 25 тис. козаків та 10 тис. селян (зі своїми харчами та знаряддям). Систематичне заселення далі розвивалося особливо після остаточного приєднання Запоріжжя в 1733 р. і встановлення нового південного кордону з Туреччиною в 1740 р. З другої половини XVIII ст. починається новий, масовий етап німецької колонізації України [10].

Які ж історичні події передували цьому колонізаційному потокові? В другій половині XVIII ст. імператриця Катерина II (уроджена німецька принцеса Софія Августа Фрідеріке Анхальт-Цербстська) почувала себе вже досить могутньою господинею на українських територіях. Не секрет, що Російська імперія того часу була чи не найбільшою колоніальною державою. Однією з головних причин переселенської політики, започаткованої Катериною II, була нагальна необхідність господарського освоєння придбаних територій. На відміну від Єлизавети, яка запрошувала сербів, хорватів, чорногорців, валахів і створювала військово-землеробські поселення, Катерина II, як послідовниця вчень фізіократів та меркантилістів, зробила наголос на німецьких цивільних переселенців, що були відомі всій Європі як міцні сільські господарі. Другою причиною, що змусила розпочати переселенський рух, була необхідність протидії українському сепаратизму. Це було своєрідним вирішенням українського питання. Третя причина була тісно пов'язана з першою: господарчий розвиток південноукраїнських територій дозволив би укріпити південні кордони у військово-політичному відношенні.

І останнє, на що треба звернути увагу, розглядаючи питання, що саме штовхнуло Катерину II шукати переселенців на стороні – це низький рівень заселеності великих територій Російської імперії та існуюча кріпосна залежність сільськогосподарського населення, яка не дозволяла вільний вихід селян на нові території.

Що стосується чинників, які сприяли переселенню німців на територію України, зокрема, треба на перше місце поставити групу політичних причин: роз'єднаність німецьких територій, гніт володарів німецьких земель, служба в армії, ворожі окупації, військові побори та податки; на друге місце виходять причини економічного плану: свавілля великих земельних магнатів, нестача землі, часті неврожаї, великі податки. Третью причиною були релігійні переслідування.

Перший указ, яким імператриця закликала німців селитися в Росії разом з усякими чужинцями, був виданий 4 грудня 1762 р. Цей заклик, одначе, був ще настільки незрозумілим, що 22 липня 1763 р. був виданий новий указ із всілякими поясненнями, подробицями та доповненнями. За тими пунктами всім чужоземцям дозволено було прибу-

ти в Росію, вибрати собі без грошей землю й селитися колоніями. Коли в кого не було своїх достатків на подорож, то таким переселенцям повинні були допомагати російські місії й резиденти, щоб їхні родини й господарства везли й харчували в дорозі на казенні гроші. В справах своєї віри їм надано було повну волю. На 30 років колоністів було звільнено від будь-яких податків, їм було надано безвідсоткову грошову позику для будівлі хат, купівлі коней, возів, плугів, знарядь для ремесла з тим, щоб через 10 років повернуть позичену суму до скарбниці третинами. Всім колоністам було дозволено мати свій суд.

Всі пільги були обіцяні самим переселенцям, а також їхнім нащадкам, і тільки після 30 років перебування в Росії вони повинні були відбувати звичайну земську службу й повинності. Від найтяжчої в ті часи повинності – рекрутської – вони були звільнені навіки.

Незважаючи на великі привілеї, які імператорський двір обіцяв переселенцям, найбільш незгодженими залишилися питання обліку земель, які повинні були відійти до колоністів. Ось чому з початку колонізації, за який ми беремо період з

1764р. і до1770 р., на території сучасної України були засновані лише 6 колоній переселенців з Франкфурту-на-Майні. У цей період німецькі поселення з'явилися лише у Чернігівській губернії, тобто досить далеко від земель, які пізніше підпадали під масову німецьку колонізацію. Крім того, влітку 1770 р. в маєтку Вишеньки (тієї ж Чернігівської губернії) була заснована колонія німців, прихильників секти вальденсів, яка отримала назву колонії Радичів. На політичній карті України, особливо в причорноморських та західних землях стали з'являтися нові назви: Найфельд, Страсбург, Цюріхталь, Рорбах, Клейнендорф, Блюменфельд, Розенталь, Нейенбург, Кронсвейде, Шенгорст тощо [11].

З усього вищезазначеного можна зробити висновок, що, беручи до уваги високопродуктивну організацію сільського господарства в колоніях, німецькі поселенці зробили не лише вагомий внесок у розвиток продуктивних сил регіону, в створення його інфраструктури, але й незважаючи на певну внутрішню з погляду побуту і традицій консервативність, ще й суттєво вплинули на етнокультурну та конфесійну мозаїку південноукраїнських земель.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – Ст.529.
2. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России.- Санкт-Петербург: В.Нусвальта, 1869.-С.32.
3. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. – М.: А. Снегирёвой, 1909. – С. 4 – 100.
4. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М.: Наука, 1970. – С. 1 – 160.
5. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті роки). – К.: Інтел, 1994. – С. 3 – 90; Вопросы германской истории : Сб. научн. тр. / Ред. кол.: С.Й. Бобилева (відп. редактор). – Д.: Дніпропетр. ун-т., 2001. – 320 с; Кабузан В.М. Заселение Новороссии в Екатеринославской и Херсонской губерниях в XVIII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1976. – 307 с.
6. Холмський І. Історія України. – Мюнхен, 1949.-С. 12-13.
7. Літопис руський за Іпатським списком, - К., 1989. - С.98.
8. Зубач В.Німецькі колоністи в Закарпатті // День.-1999. - 5 березня.
9. Грушевський М.С. Історія України-Русі: 11т., 12кн. - К.,1992 -т.2. - С.223; Karl Stumpp. Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862.-1991.-S.-25; Andreas Kappeler. Kleine Geschichte der Ukraine.-München: Beck, 1994.-S. 93; Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland.-München: Ukrainische Freie Universitat, 1994.-299s.; Енциклопедичний словник. С.- Петербург: І.А. Ефрона, 1983.- т.16.-С.494-511.
10. Павленко С. Чи бути чорноморській Німеччині? - Золотоноша: Лепського і Вурмана, влас. буд., 1913.- С.52-53;
11. Клаус А. Вказ. праця. -С.32.

Т.І.ОЛЕКСІЄВЕЦЬ

МІСТО ТАБОР

Олексієвець Тарас Іванович – аспірант кафедри Всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету

Межа XIV- XV століть у чеській історії – період, коли протиріччя розвитку феодального суспільства послужили основою виникнення гуситського революційного руху, дослідженням історії якого займався ряд видатних чеських учених – істориків.

Так, Франтішек Пелцл (1734-1801) у праці «Коротка історія Чехії» переглянув існуючу феодально-католицьку концепцію історії гуситського руху. Ф.Пелцл вважав, що політика королів Карла IV та Вацлава IV сприяла розвитку національної свідомості чехів, яка знаходила своє відображення у постійних суперечках та сутичках з німцями. Франтішек Палацький (1798-1876) відстоював свою позицію у боротьбі з реакційною німецькою історіографією, що принижувала значення гусизму. На його думку саме з боротьби слов'янської демократичної основи проти станової німецької зародився рух за свободу – гусизм, який він назвав «вершиною чеської історії». Інший чеський історик – Йозеф Пекарж (1870-1937) відзначав, що гусизм досяг своєї мети – підірвав позиції німецького елементу серед духовництва та в чеських містах. Але, на його думку, гуситська революція послабила чеський народ і державу, розколола суспільство на католицьку меншину та гуситську більшість, завадила розвитку Чехії, розірвавши її минулі тісні зв'язки з Європою.

Неоднозначним було трактування гусизму з боку німецьких учених. Зокрема Костянтин Хефлер (1811-1897), ігноруючи соціальні та реформатські аспекти гусизму, представив його, як антинімецьку боротьбу, а її керівників, починаючи з Гуса, – як германофобів.

Гуситський рух був головним сюжетом чеської феодальної історії, що зацікавив російських учених, починаючи з 40-х років XIX ст. Існувало декілька підходів до вивчення гусизму. Слов'янофіли вважали гуситський рух релігійним вираженням прагнення чеського народу «повернутися» до православ'я. Більшість істориків слов'янофільського напрямку негативно ставилася до таборитів, стверджуючи, що їхні дії були проявом невластивого слов'янським народам «насилля». Історики – позитивісти досліджували соціальні та національні мотиви гуситського руху, знайшли нові джерела та піддали критиці слов'янофільську концепцію. Найбільшим дослідником гуситського руху наприкінці XIX ст. – початку XX ст. був І.С.Пальмов (1856-1920). Його основні праці – «Питання про чашу у гуситському русі» (1881), «Чеський гусизм та його історичне значення» (1909). Значний внесок у дослідження історії гуситського руху внесли радянські вчені-історики Й.Мацек, Б.Т.Рубцов, А.И.Озолін, Л.П.Лаптева.

Для сучасної історіографії характерне висвітлення першопричин та наслідків гуситського руху у Чехії, дослідження діяльності його керівників та головних ідеологів – Яна Гуса, Яна Жижки та Мартінека Гуски.

Історія виникнення та розвитку міста Табора розглядається у контексті гуситського руху, як його центру. Поряд із цим, недостатньо висвітлена подальша доля Табора, процес його перетворення з революційно-військового табору в один із значних економічних та культурних центрів Південної Чехії. Дослідження історії виникнення та подальшого розвитку міста Табора доповнить існуючий матеріал з історії західних слов'ян та історії міст у цілому.

Чехія – одна з європейських країн, на прикладі якої яскраво простежується загальний економічний занепад на межі XIV-XV століть, викликаний епідеміями, тривалим конфліктом між Англією та Францією, переходом від домінуючої аграрної економіки з натуральним обміном до нової – грошової. Аналогічне з чеським загострення соціальних протиріч відбулося і в інших країнах - Німеччині, Франції, Англії та Італії. Однак, на відміну від них, чеський революційний рух мав свої особливості.

Одна з основних причин виникнення гуситського руху – кризові явища в економіці Чехії, що розпочалися ще у 60-х роках XIV ст. та значне нагромадження суспільних протиріч [3, 444]. Специфічною рисою руху стала ненависть чехів не лише до католицизму та майнової нерівності, але й до засилля чужинців – німців [1, 46]. Багатства концентрувалися у містах, а жителі міст – бюргери у своїй більшості були німцями [2, 255]. Початок формування антинімецьких настроїв чеського населення припадає на першу чверть XIV ст. («Хроніка Даліміра», 1313 р.). Це традиційне невдоволення яскраво виражене в анонімному чеському памфлеті 1325 р.: «Боже правий, чужинець завжди у пошані, а тутешні люди у занедбанні. Адже необхідно та правильно, щоб звір жив у своєму лісі, вовк – у своєму лігві, риба – у морі, а німець – у Німеччині. Тільки так на землі може бути хоч якийсь мир». [10, 210].

Найбільш яскраво ці протиріччя проявлялися у містах і особливо серед міської бідноти. Деякі тодішні великі королівські міста: Пльзень, Жатець, Лоуни, Слани та Клатови стали безпосередньо центрами руху і отримали назви «міста сонця», які, згідно з уявленнями тодішніх хлібастів не повинні були зникнути навіть на страшному суді.

Саме у цих містах та на їхніх околицях, розпродавши майно, почали збиратися революційні маси. За свідченням «Гуситської хроніки» Лаврентія з

Бржезової, течія таборитів зародилася влітку 1419 року, на свято св. Марії Магдалени в околицях замку Бехині [11, 43]. Першопричиною їх об'єднання було причастя чашею, що проповідувалося священиками – послідовниками Яна Гуса, так званими віклефістами. У своєму віровченні вони відкидали все, на що не було прямих посилань у Святому Письмі: поклоніння мощам та іконам, окремі церковні обряди, вчення про чистилище. У червні 1419 року 42000 прочан, в чеканні кінця світу та здійснивши там богослужіння з причастям, зібрались на горі поблизу Бехині, якій пізніше дали назву Табор. Поступово рух поширився в усьому Чеському королівстві. Свідченням цьому є згадування хроністом прочан з Піска, Нетоліц, Пльзенья, Праги, Домажліц, Градец Кралове [11, 111].

Початком будівництва міст періоду гуситської революції стало заснування міста Табор, названого за аналогією з біблейською горою Фавор у Палестині [6, 420]. Недочекавшись кінця світу, обіцяного проповідниками, гусити у лютому 1420 року захопили місто Сезимово Усті, де створили першу общину – прообраз рівноправного суспільства. Оскільки географічне положення міста не забезпечувало його захист, гусити вибрали інше місце, де під керівництвом Яна Жижки у 1420 році побудували добре укріплене місто під назвою Табор [11, 58]. За свідченням хроніста, це місто виникло насамперед як оборонний центр. Засноване воно було на скелястій площині, що піднімається над злиттям двох річок – Тишменицького джерела та річки Лужниці. Природні перешкоди відіграли у майбутньому під час захисту міста досить важливу роль.

Народження міста пов'язується з іменами Яна Жижки та Яна Гуса. Гусові ідеї, зокрема про свободи людської особистості та віросповідання, отримали значну підтримку в південночеському регіоні. Ян Гус перебував у 1413-1414 рр. у містах Козі Градек та Сезимовому Усті, неподалік від майбутнього Табора, де учні та послідовники поширювали його вчення про справедливе суспільство.

З часом місто швидко перетворилося на могутній центр гуситського руху. У рамках тодішньої чеської держави Табор виступав самостійною політичною одиницею з власною економікою, збройними силами та зовнішньою політикою. Таборити не визнавали владу чеського короля, як володаря землі, а якщо й визнавали то чисто формально. Населення Табора поділялося на «общину працюючих дома» та «общину працюючих на ратному полі», які постійно змінювали одна одну [5, 155]. Таборитським військом керували рицарі, а воїнами були прості селяни, які досягли високого рівня військової майстерності. З гуситів сформувалося професійне військо, котре відправлялось у далекі походи й до сусідніх держав [7, 402].

На початковому етапі існування Табора у його суспільному житті впроваджувалися принципи загального рівноправ'я та спільної власності. Табор був одним з трьох міст – Лоуни, Жатець, Табор, де на

центральної площі стояла діжка, в яку всі, хто приходив до міста, складали своє майно для спільного користування. У цьому місті «повинні бути усі братами, а панів щоб не було і один одному не підкорявся» [5, 156]. Але невдовзі утопічні уявлення таборитів зіткнулися з реальністю. Необхідно було відходити від зрівняльних принципів, підкоривши інтереси окремих осіб загальним інтересам. Такий розвиток подій виник через реальні обставини.

Феодална католицька Європа економічно блокувала гуситів. Внутрішні ресурси спустошеної Чехії для утримання великої кількості людей, яким війна стала ремеслом, було недостатньо. Реквізиційні походи гуситів за кордон у 1428-1431 рр. спочатку носили виправданий характер, слугували джерелом значних матеріальних та грошових надходжень, але з часом стали відверто мародерськими [9, С.287]. Це відштовхнуло від Табора народні маси, що негативно позначилося на військовій могутності гуситів. Поступово виникли й розбіжності між таборитськими проповідниками. Група, яка об'єдналася навколо Мікулаша з Пелгржімова, оцінювала ситуацію більш тверезо, ніж радикали – Мартинек Гуска та його однодумці. Навесні 1421 року гетьман Ян Жижка фізично знищив усі найбільш радикальні елементи у русі [5, 156]. Ця обставина разом з необхідністю матеріального забезпечення військ призвела до ліквідації першої революційно-плебейської комуни.

Постійні війни та необхідність забезпечення Табора зброєю, одягом, продуктами харчування сприяли зародженню у ньому виробництва і торгівлі. Як наслідок, місто отримує подальший розвиток уже не лише як військовий табір та центр революційного руху, але й як повноцінний осередок ремесла та торгівлі з притаманними часу суспільними відносинами та соціальною інфраструктурою.

Центром міста гуситів стала велика площа, яка слугувала насамперед місцем зборів населення. Цією функцією вона суттєво відрізнялася від площ середньовічних міст, які використовувалися як ринкові. На площу виходила система вулиць, що створювала корінну радіальну основу всього плану, що зберігся до наших днів [15, 88]. Справжні причини конкретного формування дуже неправильного, особливо у деталях, за формою міста, є у наш час предметом наукового дослідження чеських істориків. Можна вважати, що деякі елементи планувальної структури взяті з більш древнього заселення. Однак у цілому план міста є яскравим свідченням потягу до ясного функціонального впорядкування, до створення центру, – добре доступного місця для зібрань та захисту. На формування вуличної мережі та кварталів будинків, неправильної форми впливало розміщення табору. Вважається, що багатокінчасті вулиці та складні дороги, що йдуть від міських воріт до центру – результат прагнення створити оптимальні умови захисту міста. Свідчення оборонного планування Табора – виходи вулиць у центрі Старого міста на приховану вежу града Котнов [15, 40].

Після поразки гуситів у бою під Липанами у 1434

році такі міста, як Колін, Пльзень, Жатець, Табор та Новий Болеслав ще деякий час зберігали свою самостійність. Останнім впав Табор, котрий було захоплено тільки у 1452 році. Він отримав привілеї від чеського короля Зігмунда Люксембургського та статус королівського міста, що позитивно вплинуло на його подальший економічний розвиток [13, 484].

Прискорений розвиток міста припадає на останні роки XV ст. Табор набув рис справжнього міста та теперішньої подоби. На початку XVI ст. збудовано міську ратушу – символ багатства та престижу міста [4, 30]. Згодом розпочалося будівництво головного міського храму – костюлу Богоявлення на горі Фавор та Йордану – першого рівнинного водосховища в Центральній Європі, що забезпечило жителів міста достатньою кількістю води для пиття та господарських потреб.

Перебудова в історичному ядрі міста продовжувалась у XVI ст. – у період чеського ренесансу. Великі пожежі 1532 та 1559 рр. знищили більшість міщанських дерев'яних будинків. Окрім значних людських жертв, вони дали поштовх подальшому міському будівництву. Табор остаточно перетворюється на кам'яне місто, фасади міщанських будинків оформляються кам'яними оздобами, типовими для ренесансу. У XV ст. під більшістю будинків Старого міста з оборонною метою викопано підземелля, які в XVI ст. поступово об'єдналися у лабіринт таємних переходів міста [15, 44].

В історії міст Чехії цього періоду характерні політична боротьба сильних міст з дворянством та часті повстання бідноти, ав гірницьких містах – повстання гірників проти іменитого купецтва. Значення тогочасних міст пов'язується з їх економічним статусом. Окремі з них були власниками значних земельних володінь, ряду сіл, а у виняткових випадках і невеликих міст. Міста, таким чином, стають феодальними власниками, що, як правило, вело до послаблення їх революційності. Політична боротьба міст з дворянством, незважаючи на тимчасові успіхи, закінчується перемогою феодальної влади та перевагою дворянства [8, 155].

З часом, як показує історія міста, воно не втратило своєї революційності. У 1547 році місто відмовило у військовій допомозі чеському королю Фердинандові I у боротьбі проти німецьких лютеран. Натомість король як кару місту конфіскував його земельні володіння, які до того часу були його власністю та приносили немалі прибутки мешканцям [13, 617].

Табор відмовився підкорятися Габсбургам і в 1618 році приєднався до повстання під проводом некаатолицької шляхти. Коли після трирічної боротьби місто здалося генералові Маррадасові, королівські війська вщент розграбували повстале місто. Те ж відбулося і в 1718 році, коли місто захопили шведські війська. Після закінчення Тридцятирічної війни таборити отримали мирний період, такий потрібний для відновлення військових втрат міста.

У першій половині XVII ст. в Таборі, колишньому

центрі антикатолицького руху, монастирський орден августинів побудував новий монастир по проекту архітектора Антоніо де Алфієрі – пражанина італійського походження. На початку XVIII ст. біля міста побудовано іншу пам'ятку бароко – Паломницький костюл, спроектований Яном Сантіні-Айхлом, визначним європейським представником архітектури бароко [14, 417].

Зусилля кількох генерацій чеської правлячої інтелігенції сприяли у XIX ст. пробудженню та розвитку народної культури. Це знайшло своє відображення у новому погляді на культурне значення Табора в житті держави. Заснування реальної гімназії з чеською мовою навчання (першої у тодішній Габсбургській монархії) та вищої господарської школи у 60-их роках XIX ст. відновило традиції передового таборського школярства. Ще за часів гуситського руху Папа Пій II, який ненавидів гуситів, відзначав, що в них є одна позитивна риса – писемність. У 1878 році відкрито міський музей, що сприяв посиленню інтересу до гуситської епохи в чеській історії та історії міста зокрема.

Тяжкі роки фашистської окупації позначилися в історії міста знищенням єврейського кладовища та масовим винищенням євреїв.

Повоєнний розвиток характеризує значне розширення меж міста і міської забудови, виникненням нових галузей промисловості у рамках державної програми індустріалізації, зростанням кількості населення та зусиллями по відновленню історичних традицій міста.

Сьогодні, за кількістю населення (біля 37 тис. жителів), Табор є другим містом південночеського регіону та центром однойменного району. У місті розвинуті верстатобудування, електротехнічна, швейна та харчова промисловість [12]. Табор займає вигідне економіко-географічне становище, оскільки знаходиться на перехресті значних транспортних шляхів: Прага – Чеське Будейовіце – Лінець та Пісек – Пелгржімов – Брно. Агломерація Табора, Сезімова Усті та Плане над Лужицею утворює другий за величиною центр концентрації населення та господарського комплексу у Південній Чехії.

Як висновок, можна стверджувати що серед основних причин, котрі викликали необхідність трансформації містоутворюючої бази, якою був повстанський табір, у міське поселення були: нестійка природа повстанського центру, котрий протиставляв себе існуючим суспільно-економічним відносинам у тодішньому суспільстві; недостатній розвиток виробничої сфери, за винятком виробництва озброєння; відсутність містообслуговуючих галузей та чіткої системи постачання необхідної продукції, сфери торгівлі.

У цілому Табор не зміг би забезпечити автономне існування такої кількості населення, не ввівши традиційні соціальні інституції та не перетворившись на традиційне міське поселення з усіма необхідними функціями. Трансформація Табора у

типовий міський центр запобігла його зникненню після згасання революційного руху і дала по-

штовх подальшому розвитку, про що свідчить його сучасна історія.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грановский Т.Н. Лекции по истории средневековья.- М.: «Наука», 1987. — 427 с.
2. Дворник Ф. Славяне в европейской истории и цивилизации /Пер. И.И. Соколовой при участии И.А. Аржанцевой и С.С. Никольского; под общ. ред. И.И. Соколовой. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — С.255.
3. Дейвіс, Норман. Європа: Історія /Пер. з англ. П. Таращук, О.Коваленко. — К., Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. — С.444.
4. Зернов Б.П., Лушиков О.Е. Чехословакия. — М.: Мысль, 1982. — 140 с.
5. Історія західних та південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.) Курс лекцій: Навч. посібник /В.І. Яровий, П.М. Рудяков, В.Шумило та ін. — К.: Либідь, 2001. — С.155-156.
6. История Европы: Эпоха Возрождения. — Мн.: Харвест. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2000. — 656 с.
7. История средних веков (в двух томах). Т. I. Учебник. Под ред. С.Д. Сказкина и др. изд. 2-е, перераб. — М., «Высш. Школа», 1977. — 471 с.
8. История средних веков. Курс лекций. Под ред. А.Д. Удадьцова и С. Д. Сказкина. — М.: Типография Высшей Партийной Школы при ЦК ВКП (б), 1948. — 320 с.
9. История южных и западных славян: В 2 т. Т.1. Средние века и Новое время: Учебник /Под. ред. Г.Ф. Матвеева и З.С. Ненашевой. — 2-е издание. — М.: Изд-во МГУ, 2001 — С.287
10. Кенигсбергер Г.Г. Средневековая Европа, 400 — 1500 годы /Пер. с англ.; Предисл. Д.Э. Харитоновича. М.: Издательство «Весь Мир», 2001. — С.210.
11. Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника. М. 1962.- 278 с.
12. Страны и народы: Науч.-попул. геогр.-этногр. изд. в 20-ти т. Зарубежная Европа. Восточная Европа /Редкол.: В.П. Максаковский, С.А. Токарев (отв.ред.) и др. — М.: Мысль, 1981. — 269 с., ил., карт.
13. Томек В. История Чешского королевства. /Пер. с чешского В. Яковлева. — С.-Петербург. Издание книгопродавца С.В. Звонарева, 1868. — 838 с.
14. Швидковский О.А., Гольдзатт Э.А. Градостроительная культура европейских социалистических стран. — М.: Стройиздат, 1985 — 463 с., ил.
15. Vaclav Mencl. Mesta, hrady a zamky. — Praha. Odeon, 1970. — 515 s.

О.А.УСЕНКО

ПРИЧИНИ ЕМІГРАЦІЇ ГАЛИЦЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ІІ ПОЛ. ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. В ПУБЛІЦИСТИЦІ І. ФРАНКА

Усенко Олена Анатоліївна — завідувач кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету

У ХІХ ст. в Галичині масового характеру набрала еміграція. Вона охопила практично всі верстви населення, однак найбільш активно емігрувало селянство. Цей процес тривав у двох напрямках: на Схід — у Наддніпрянську Україну, Росію і на Захід — Європу, країни — Американського континенту.

Метою даної статті є аналіз становища селянства Галичини, як найголовнішої причини його еміграції за кордон у пошуках кращої долі. Постановка проблеми має важливе значення для дослідження еко-

номічної історії України, публіцистичної спадщини видатного українського вченого, письменника і публіциста Івана Яковича Франка, та для аналізу процесу формування української діаспори. Дослідження цієї теми також є корисним у дослідженні актуальних проблем історичного краєзнавства Галичини.

Дана проблема поки що не знайшла всебічного відображення в науковій літературі. Здебільшого це роботи С.М. Злупка — відомого українського дослідника наукової спадщини І. Франка [3, 4, 8]. Проте на

сучасному етапі розробки творчого доробку Івана Яковича, особливо його публіцистичних творів, є важливим зрозуміти творчість комплексно, в контексті розвитку науки й публіцистики того часу. Важливим для науки є й те, наскільки Франко-дослідник адекватно й науково займався питаннями соціально-економічного розвитку населення Галичини XIX-початку XX століття. І чималу роль тут посідають його публіцистичні роботи з теми галицької еміграції.

У статті використано нові матеріали. Це – записні книжки одного з найперших дослідників творчості І. Франка, його прихильника й однодумця, публіциста Володимира Петровича Левинського, які зберігаються у Державному історичному архіві у м. Львові [2]. Праці В. Левинського вміщують цікаві факти й авторські роздуми не тільки про причини галицької еміграції в ті часи, але й стосовно наукових висновків І. Франка, як одного з найперших дослідників еміграції.

Цікавою з точки зору дослідження становища селян Галичини є книга В'ячеслава Будзиновського, яка вийшла у Львові 1902 року під назвою «Хлопська політика» [1]. Вона присвячена широкому колу питань, пов'язаних не тільки з соціально-економічним становищем галицького селянства, а й його непростим відносинам з владою.

Важливу роль в аналізі соціально-економічних процесів того часу має статистично-економічний нарис «Виробничі сили Галичини» (Київ, 1915 р.), що є, ймовірно, офіційним виданням (або написаним з позицій офіційного глумачення. – Авт.) [9]. Такий висновок можна зробити тому, що у нарисі не міститься категоричних висловлювань на адресу віденського уряду. Цифри критичного розвитку деяких галузей господарства, навіть і без антиурядових висловлювань, говорять на користь більшості висновків, зроблених 20-30 років раніше І. Франком та іншими галицькими або польськими вченими та публіцистами.

Галичина завжди була аграрним краєм. Тому більшість населення цього краю склали селяни. У статті І. Франка «Злидні Галичини у цифрах», написаній як рецензія на книгу відомого тоді економіста С. Щепановського, наводиться факт, що 74% місцевого населення є землероби. Ця обставина ускладнювалася досить високою щільністю сільського населення. Якщо С. Щепановський говорив про 80 землеробів на кожний кв. км [12, 14], то І. Франко – про 70 [12, 16]. Повертаючись до цього питання на початку 90-х рр. XIX ст., Франко навів оновлену статистику динаміки зростання щільності галицького населення. Якщо у середині 1857 р. тут на 1 кв. км припадало 58 мешканців, 1869 р. – 69, 1880 – 76, то в 1890 р. – вже 84. Отже, узагальнював Франко, «густота нашого краю» зростала у відношенні 100:119:131:145 [15, 313]. В кінці 90-х рр. XIX ст. він писав, що «трохи не 78% усього населення Галичини зайняте виключно обробітком ріллі» [20, 508].

Отже, одним з головних чинників масової еміграції із цих земель можна визначити високий ступінь заселеності краю.

Іншою великою проблемою, яка сприяла еміграції, було земельне питання. Відчувалася сильна нестача землі [12, 25], її роздріблення між нащадками. Стосовно останнього факту Франко наводив такі дані: якщо в 1819 р. тут було понад 511000 дрібних власників (що обробляли й панщину) з 14 моргами землі, то вже через 40 років, у 1859 р. їх було 788234 з (9,5 моргами). Тоді ж у краї було 349032 господарства, які мали по 5 моргів і менше землі [14, 310-311]. [Морг – стара німецька земельна одиниця, яка в Галичині дорівнювала 0, 57 га. – Авт.]. Ці думки І. Франка повністю розділяв В.П. Левинський [2, Арк. 289-290] та інші автори [9, 11]. За іншими даними, 80% всіх господарств Галичини припадала на бідняцькі господарства, а майже половина (42,7%) займали карликові господарства по 2 га [3, 9]. Однак дослідження початку XX ст. довели й те, про що свого часу не писав І. Франко. Ціни на землю тоді піднялися до такого рівня, що навіть ефективне землеробство ставало нерентабельним [9, 12].

Пролетаризація селянства сягала 500 тисяч осіб, готових до найму у промисловості [8, 90]. Інші вчені початку XX ст. теж доводили, що в Галичині є великий запас робочої сили, яка не використовується у себе вдома (емігранти. – Авт.) [9, 9]. Сучасні економісти стверджують, що в 1857-1900 рр. аграрне перенаселення в Галичині перевищувало 1,2. млн. осіб [6, 538]. Але промисловість через свій слабкий розвиток не могла працевлаштувати цей вільний кадровий потенціал.

Франко вказував на слабку врожайність зернових [12, 16] і низьку продуктивність скотарства [12, 17; 16, 325]. Наслідком цих процесів були: погане й недостатнє харчування, голод, висока захворюваність та висока смертність [20, 506].

Водночас відбувалася концентрація земельної власності в руках заможних. Згідно з наведеними І. Франком даними, власників, які мали понад 10 тисяч моргів, було 53; граф Роман Потоцький мав 84 тисячі; ерцгерцог Альбрехт – 80; львівська греко-католицька митрополія – 64... [17, 310-311]. З початку XIX ст. в усій Західній Україні великі та середні землевласники під впливом міжнародної конкуренції для підвищення прибутковості своїх маєтностей посилили панщинний гніт [6, 516]. Такого пояснення посиленої експлуатації, яка мала у даному випадку чисто економічний характер, ми не знаходимо у І. Франка.

Вкажемо на те, що І. Франко, аналізуючи земельні відносини, виявив глибокі знання законів ціноутворення на землю і вплив на це рентних відносин.

Отже, ці факти невпинно сприяли формуванню у сільського населення думки про пошук вільних земель. Щоправда, у II пол. XIX ст. в Галичині зростає кількість купівель-продаж землі, як і сама ціна на землю. Однак обезземелення мало у краї прогресуючий характер і змушувало селянина шукати шляхи боротьби з ним. Одним з таких виходів була еміграція, адже еміграційна пропаганда стверджувала, що на нових землях можна було отримати 12 моргів

врожайної землі [13, 282].

В таких умовах сільське господарство змушене було левову частку свого виробництва експортувати за кордон. Цей експорт не можна було обумовлювати надлишками виробництва, оскільки більшість населення, як ми зазначали, не отримувала навіть необхідної кількості продовольства. Вивезення продуктів харчування та сировини пояснювався необхідністю розраховуватися за податки, за відсотки від боргів, за промислові або за закордонні товари. І. Франко називав це «економічним жахом» [12, 21] і висловлював думку, що такі краще було б «не вивозити зовсім» [19, 394]. У своїх роботах І. Франко не вдавався до аналізу галицького експорту, хоча більш пізні дослідники вказують на те, що Галичина майже не вивозила хліба, а скоріше ввозила його [9, 13]. Це говорило про загострення продовольчого питання у цьому краї на початку ХХ ст.

В усіх своїх бідах галицький народ бачив три причини: уряд, панів та «жидів». Ясно, що, будучи неосвіченим, він не звертав увагу на економічні або політичні чинники власної бідності. Ми не схильні звинувачувати І. Франка в антисемітизмі, проте євреї посідали значне місце в економічному житті не тільки Західної, але й Східної України в ті часи.

Євреї були більш заможною й економічно активнішою й впливовішою верствою населення. В.П. Левинський вказував, що 60% галицького промислу було в руках євреїв [2, Арк. 299-300]. Він також був згоден з висновками І. Франка, хоча у своїх записках наводив дещо іншу аргументацію. Він свідчив, що «жиди не емігрували до Америки» через те, що не мали до цього причин [2, Арк. 301-302]. У наукових розробках початку ХХ ст. еміграція євреїв уже фіксується. Вони посідали останнє місце після українців та поляків, їх еміграція мала постійний характер і переселялися за кордон люди сімейні.

Євреї в Галичині II пол. ХІХ ст. прагнули одягатися по-іншому, ніж галичани. До них прихильніше ставився й австрійський цісар. Під час його подорожі в 1881 р. галичани навіть назвали його «жидівським татом» [10, 123].

Ці протиріччя не мали чисто національних коренів, а мали скоріше економічні. Євреї активно ввозили ліс за кордон, завозили в Галичину готові меблі. Це робилося в той час, коли з селянина стягували шалені штрафи за користування панськими або державними лісами.

Слабші соціально-економічні позиції, як зазначав І. Франко, посідали поляки [10, 122].

Економічні негаразди у Галичині тісно перепліталися з питанням повного або часткового обмеження людських прав, насамперед простого люду, селянина. Причому свавілля земельних власників у сільських регіонах краю було не кращим за свавілля бюрократії, чиновників та підприємців у містах Галичини.

Заробіток селян складав, скажімо, на Поділлі 20-25 крейцерів денно [8, 93]. Були випадки, коли обманним шляхом пани селянам за роботу

не сплачували зовсім.

Селянам заборонялося випасати худобу в камеральних лісах. До середини 60-х рр. ХІХ ст. селяни могли це робити безкоштовно, пізніше мусили сплачувати по 50 крейцерів з голови худоби, потім – по 1 гульдену, доки в 1875 р. міністр землеробства барон Мансфельд, об'їжджаючи Галичину, зовсім це не заборонив. Такий захід призвів до шаленого здешевлення худоби від нестачі кормів. І. Франко наводив факти, коли в 1877-1878 рр. на місцевих ярмарках кобилу продавали по 50-80 крейцерів, і не один селянин просто залишав худобу на базарі і йшов геть, не бажаючи дивитися на її страждання [10, 123]. Взимку 1889 р. селянського коня продавали по 10, потім – по 8, 6, 5, 4 гульдени, аж поки ціна його не впала до ціни шкури. І. Франко, наводячи подібні та й багато інших фактів, робив висновок: «Глядячи на дії австрійського уряду в Галіції, одразу ж бачимо в них якесь гарячкове прагнення урвати якомога більше, розорити народ, якнайскоріше, законно, або без закону, або навіть проти закону» [10, 123].

Низький розвиток буржуазних відносин у Галичині, аграрний характер економіки, її становище як колонії обумовлювали з економічно-фінансової точки зору її слабкий податковий потенціал, маючи на увазі задовільне забезпечення життєвого рівня населення. Проте розгалужена податкова система, поряд з факторами, розглянутими вище, також сприяла низькому рівню життя населення та його погіршенню протягом ХІХ-ХХ ст. «Кожний новий податок, – писав І. Франко в 1883 р., – спадаючий на наш край від центрального правительства, тисне на нас далеко сильніше, ніж на другі краї коронні, хоч в результаті витискає з нас пропорціонально далеко менше, ніж з других країв» [11, 138]. До такого висновку письменник і вчений приходив, аналізуючи виконання податків за 1876-1880 рр. За цей період недобір збільшився з 47,1 до 856, 5 зл. римських. Це стало й наслідком непродуманої системи оподаткування Галичини.

Існували такі найважливіші податки: податок з домашнього промислу, консумційний податок (від горілки, вина, пива, м'яса, цукру, нафти), подомовний податок, шляхова повинність (будівництво шляхів), різні такси і оплати, оплата шинкарська, податки міністерства внутрішніх справ, міністерства крайової оборони, міністерства віросповідань і просвіти, торгівлі, рільництва. Щороку зберігалася тенденція щодо зростання суми податків, яка надходила з Галичини до Відня, зростання внутрішнього боргу та, відповідно, зменшення внутрішнього фінансування. У 1883 р. І. Франко писав: «...Тягар оподаткування становить у Пруссії 20-ту частину крайового доходу, в Бельгії – 15-ту, в Англії – 10-ту, у Франції – 8-му, в Угорщині та Галичині – 5-ту...» [12, 22]. Аналіз був уповні слушним.

Навіть коли в 1848 р. було скасовано панщину, урядовими структурами було розроблено таку схему отримання панами винагороди за втрачене джерело податків, що на селянство припали нові відчутні

додаткові платежі. «І справді, – писав І. Франко, – панщина не була дарована, але солоно заплачена» [21, 526]. Проблема різних систем оподаткування бідних і багатих не знайшла у публіцистиці І. Франка широкого аналізу, проте його загальні висновки з цього питання повністю збігаються з дослідженнями пізніших авторів. Так, В. Будзиновський, спираючись на статистичні матеріали, доводив, що «пан платив менше від хлопа, хоч панська земля ліпша від хлопської і пан має від своєї землі більший дохід, як хлоп зі своєї» [1, 39].

Слабкими були розвиток кредитної системи і установи, що видавали позики простому народу. Селяни, які одержували кредит, дуже рідко мали можливість погасити його та виплатити по ньому відсотки. Так, з 1868 по 1884 р. в Галичині діяв Рустикальний банк, який позичав селянам гроші під заставу землі, був посередником у продажу та купівлі землі. На думку І. Франка, він «показав іншим банкам шлях до грабування народу, пережив найбільше таких установ, видав за час свого існування понад 70000 позик на загальну суму майже 15 млн з.р. і врешті обтяжив іпотеками близько 600000 моргів землі загальною вартістю близько 27 млн з.р. Кожен двадцятий селянин в Галичині був боржником цього банку...» [18, 385].

Крім того, сільська громада мусила утримувати пароху, будувати церкву і парафію разом з необхідними господарськими будинками, причому пан мав право призначати священикові парафію [20, 511]. Селянин мусив також терпіти квартирування війська і для війська постачати підводи. Пани від цих повинностей були звільнені. [20, 511].

Окремо І. Франко визначав ще одне джерело поборів з селян – здирництво попів. Причому негативні оцінки галицького духовенства притаманні не тільки І. Франку. Ю. Охрімович говорив про нього як про «темну неосвічену масу, що мало чим вирізнялася від сільської маси...» [7, 26].

Частими були й голодні роки: 1847, 1849, 1855, 1869, 1876, 1889. Особливо сильним в Галичині був голод на початку 90-х рр. XIX ст. Він виник внаслідок неврожаю і розбазарювання владою запасу збіжжя на випадок голоду (шпихлірів). Причини голодів були різні: від неврожаю, до невдалої регулятивної експортно-імпоротної політики уряду. В умовах голоду євреї та інші заможні верстви за безцінь скуповували худобу. Прикрим був факт, що офіційна урядова преса робила вигляд, що нічого трагічного не відбулося.

І. Франко приділяв увагу й селянським заворушенням, які стали реакцією цієї соціальної верстви на соціально-економічну політику Відня. Очевидно, їх не було багато. Селянство залишалося пасивним до колективної боротьби, вдавалося до епізодичних акцій непокори, активно піддавалося тиску з боку влади. Це, насамперед, протести проти шляхової повинності 1886-1887 рр., які посіли певне місце в тогочасній публіцистиці І. Франка. Причому офіційна преса не публікувала подібних даних, що уск-

ладнює дослідження цієї проблеми.

Узагальнену картинку селянського життя подає І. Франко у низці своїх публіцистичних виступів. Хатки – «брудні, криті перегнилою соломою, часто до половини розвалені». Всередині, як правило, лише одна кімната (не більше 15-20 метрів), взимку в якій гостюють ще й телятка, поросятка, ягнятка, кури. Тут же виводяться гуси і зберігається картопля. Переважають низькі кімнати, бо взимку треба менше палити [20, 503]. Селянська їжа: борошно, горошина (картопля, капуста, буряки та ін.). Пшеничний хліб – рідкість на столі, в горах взагалі харчуються вівсяним хлібом. М'ясо в галицьких селах – рідкість. Його їдять двічі-тричі на рік: на Великдень та Різдва святя або під час надзвичайних родинних подій (хрестини, похорони). Так само з яйцями, маслом і сиром [20, 504]. Не кращою була ситуація з одягом. Влітку вся сім'я ходила переважно боса, а на зиму часто мала один кожух та дві пари чобіт, через що тільки відповідна кількість членів сім'ї могла вийти з хати [20, 505]. Діти, вказує Франко, до школи влітку теж ходили босі, а взимку чи зовсім не ходили до школи або взувалися у чоботи старших домочадців.

На 60-70-ті роки XIX ст. припадає початок політики стосовно недопущення «мужиків» до виборних посад депутатів різного рівня. Пани намагалися дискредитувати делегатів від простого люду, заглушували їхні промови регогом і свистом під час обговорень, робили різні інсинуації та висали доноси. Несправедливим був і сам виборчий закон як такий. В. Будзиновський, фактично підтверджуючи висновки І. Франка, пише: «55 панів вибирає одного посла, 4 тисячі і 410 міщан вибирає одного посла, а 18 тисяч і 200 хлопів також вибирає одного посла» [1, 36].

Отже, І. Франко на численних свідченнях самих селян, австрійських урядовців, преси, власних спостережень та наукових досліджень показав, що в основі еміграційного руху галичан було важке економічне становище, політичне і національне безправ'я більшості населення, зокрема бідного селянства. Великий Каменяр, з'ясовуючи загадку еміграції, підкреслював, що «приводом її передусім треба вважати матеріальну скруту, а потім уже відсутність достатньої правової опіки для сільського населення й почуття цілковитої неспроможності, повної самотності перед верствами, що чатують на його згубу» [17, 336]. «Погоню за кращою долею» назвав еміграцію з Галичини, Буковини й Закарпаття один з перших дослідників цього феномена Орест Кириленко. Саме в цих головних факторах суспільно-політичного та економічного розвитку й слід бачити причини еміграції українських галичан за кордон.

У дослідженнях Франка, які написані з демократичних позицій, відчувається вплив марксизму, проте назвати його марксистом не можна. Як зазначає С.М. Злупко, «Іван Франко в історії української революційної економічної думки зумів дати найглибшу і найповнішу критику всіх сторін капіталістичного способу виробництва. І це особливо варто

підкреслити» [4, 46]. Він хоч і розглядав соціально-економічні процеси з точки зору класів, однак не був прихильником марксистської соціологічної теорії пролетарської революції. Йому більш імпонувала загальнодемократична ідея соціального й національного визволення. В цілому більша частина політекономічних робіт Франка припадає на 70-90 роки

XIX століття, коли саме цей напрямок розвивався найбільш динамічно. Найбільш перспективними для подальшого розвитку досліджень творчості І. Франка такі аспекти: Іван Франко в контексті розвитку галицької соціально-економічної думки, публіцистики, особливості методології науково-публіцистичних підходів у творчості І. Франка.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Будзиновський В. Хлопська політика. Серія 1. — Том 1. — Львів, 1902. — 96с.
2. Державний історичний архів України (у м. Львові). — Ф. 387. — Оп. 1. — Спр. 15.
3. Злупко С.М. Ідейна боротьба навколо аграрно-селянського питання в Галичині (кінець XIX — поч. XX ст.). — Львів: Вид-во Львівського університету, 1960. — 81с.
4. Злупко С.М. Історичне значення економічних поглядів І. Франка // Іван Франко: Статті і матеріали. Зб. 11-й. — Л.: Вид-во Львівського університету, 1964. С. 45-53.
5. Кириленко О. Українці в Америці. — Відень, 1916. — 40с.
6. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. Підручник / За ред. Б.Д. Плановика. Вид. 3, доп. — К.: Вікар, 1999.
7. Охрімівич Ю. Розвиток української національно-політичної думки. (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). — Новітня бібліотека. — Ч. 43. — Львів-Київ, 1922. — 118с.
8. Причини та наслідки еміграції галицького селянства // Злупко С.М. Іван Франко — економіст. — Львів: Слово, 1992. — 205с.
9. Производительныя силы Галиціи. (Статистико-економическій очеркъ). — К.: Типо-литографія Т-ва «Печатня С.П. Яковлева», 1915. — 29с.
10. Франко І. Письма из Галиции // Зібрання творів (ЗТ). Т. 44. Кн. 1. С. 122-129.
11. Франко І. Сила податкова Галичини // ЗТ. Т. 44. Кн. 1. С. 138-144.
12. Франко І. «Злидні Галичини в цифрах» // ЗТ. Т. 44. Кн. 2. С. 11-35.
13. Франко І. Еміграція українського населення // ЗТ. Т. 44. Кн. 2. С. 282-283.
14. Франко І. Фабулярна власність у Галичині // ЗТ. Т. 44. Кн. 2. С. 308-311.
15. Франко І. Скільки нас є? // ЗТ. Т. 44. Кн. 2. С. 312-317.
16. Франко І. Рогата худоба в Галичині // ЗТ. Т. 44. Кн. 2. С. 324-326.
17. Франко І. Спроба з'ясування загадки еміграції // ЗТ. Т. 44. Кн. 2. С. 336-338.
18. Франко І. Лихварство в Галичині // ЗТ. Т. 44. Кн. 2. С. 373-391.
19. Франко І. Із крайової статистики // ЗТ. Т. 44. Кн. 2. С. 392-396.
20. Франко І. Галицький селянин // ЗТ. Т. 44. Кн. 2. С. 501-512.
21. Франко І. Народні програма // ЗТ. Т. 44. Кн. 2. С. 521-549.

А.М.МУЧНИК

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В РОКИ НЕПУ ЩОДО ЄВРЕЙСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ

Мучник Анатолій Мусійович — старший викладач Полтавського інституту економіки і права Відкритого міжнародного університету «Україна»

Особливістю сучасного етапу реформування сільського господарства України є сприяння з боку держави зміцненню кооперації, перш за все сільськогосподарської та кредитної. Заходи, спря-

мовані на вдосконалення правової бази кооперації, пропаганду ідеї кооперативної взаємодопомоги, будучи важливими елементами державної політики, є значно ефективнішими у поєднанні з певною

фінансовою підтримкою інших країн.

З метою більш ефективного використання ресурсів іноземних проектів, слід всебічно вивчати і враховувати досвід та уроки історичного минулого, зокрема періоду непу. Саме цей комплекс питань став предметом висвітлення у даній публікації.

Як методологічний принцип був використаний конкретно-історичний підхід до дослідження єврейської меншості в поліетнічному середовищі українського суспільства. Такий підхід дозволяє простежити особливості досліджуваного періоду, у нашому випадку, періоду існування НЕПу, а пізніше так званого соціалізму по всьому фронту, а також визначити сутність політики, проведеної в той чи інший період Радянською державою стосовно національностей, що населяли Україну.

Єврейська земельна колонізація була однією з улюблених ідей 20-х років, адже це викликало з боку Заходу хвилю симпатій і, ще важливіше, велику грошову допомогу.

Відомий економіст Б.Д.Бруцкус, що дав убивчий розбір соціалістичної економіки вже у 1920 (і в 1922 р. засланий Леніним за кордон), писав: «Радянська влада у гонитві за кредитами шукає постійних симпатій у колах іноземної буржуазії, і вона дуже дорожить ставленням до себе єврейської закордонної буржуазії».

Щоб зібрати великі суми, треба було зробити «бум». Колонізація і стала для єврейської доброчинності цим «бумом». Грандіозний проект про колонізацію 100 тис. єврейських сімейств – переслідував, мабуть, суто агітаційні цілі» [2, 524-526].

Було враховано, що перехід єврейської бідноти на землю має міжнародне значення, тому що за цим явищем закордонні робітники роблять висновок про міць і тривкість радянської влади. Багаті землі України відкриті стражденним євреям, а «... Москва з'явиться покровителькою російського єврейства і тому може претендувати на моральну підтримку євреїв усіх країн»; до того ж «цей план їй нічого не коштує, бо американські євреї покривають витрату» [6, 293, 297-298].

Не затрималися зрозуміти спільний маневр і російська емігрантська преса. Зокрема, П.Струве у паризькому «Відродженні» застерігав: «Весь цей замір може демонстративно пов'язати єврейство – і російське, і міжнародне – із комуністичною владою... остаточно накласти на єврейство комуністичне тавро» [8, 1]. Передовичка берлінського «Руля» гласить: «Досить вже і так... світ солідаризує більшовиків із євреями. Треба пов'язати їх ще відповідальністю за долю сотень тисяч бідняків. Тоді можна буде шантажувати багатих американських євреїв погрозою: впаде радянська влада – і грандіозний погром змете нею створені єврейські поселення, – виходить, треба будь-що-будь підтримувати радянську владу» [7, 1].

«У цьому проекті за іронією долі зустрілися більшовицький блеф з американським розмахом», [1, 2] – і американці кльнули, не розуміючи, що

відбувається в СРСР. І дійсно, світова єврейська громадськість розбурчалася радісною надією на реабілітацію єврейської землеробської праці.

Договір між Урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Єврейським Колонізаційним Товариством (далі ЄКТ) був укладений 14 лютого 1923 р. Як видно з цього договору, ЄКТ, у межах Росії, ставить перед собою мету відновлення трудових господарств єврейського населення РРФСР, УРСР і БРСР, а також єврейських професійно-технічних і сільськогосподарських шкіл. Для досягнення зазначеної мети ЄКТ надано договором право здійснювати наступні види діяльності:

- 1) постачання єврейських землеробських колоній посівним і посадковим матеріалом, живим і мертвим інвентарем на кредитних началах;
- 2) постачання єврейських ремісників сировиною, інструментами і машинами на кредитних началах;
- 3) участь в облаштуванні й утриманні заснувань, що мають на меті вдосконалення техніки ремесла і сільського господарства серед єврейського населення.

Свою роботу ЄКТ проводить через призначеного ним уповноваженого, необхідним штатом співробітників. Контора уповноваженого знаходиться і в Москві.

При уповноваженому перебуває Наглядацький Рада з 5-ти членів: 2 члени призначаються урядом, 2-ЄКТ і п'ятий обирається за згодою перших чотирьох членів. Наглядацька Рада розглядає і стверджує наступні питання, внесені уповноваженим: а) план робіт; б) кошторисні припущення; в) звіти про хід робіт; г) умови позичкових операцій; д) інструкції для інструкторів і інспекторів; е) штати співробітників.

Робота ЄКТ у межах союзних республік на підставі договору від 14 лютого 1923 року почалася 15 квітня 1923 року і, відповідно до цього договору, за трьома основними напрямками: агрономічні заходи; кредитування кустарів і ремісників і субсидіювання професійно-технічних шкіл.

Робота ЄКТ за першими двома напрямками його діяльності проводилася через кооперативні організації на місцях.

Оскільки в єврейських землеробських колоніях майже всі хлібороби були членами відповідних сільськогосподарських товариств, то кредитування ЄКТ колоністів із метою відновлення їхніх господарств через ці товариства фактично охоплює все трудове населення єврейських землеробських колоній. З іншого боку, завдяки тому, що кредитування ремісників і кустарів проводилось через одадно-позичкові і кредитні товариства, ЄКТ одержує гарантію того, що його допомогою користуються дійсно трудові продуктивні елементи населення. Крім того, кредитування хліборобів, ремісників і кустарів через об'єднуючі їх кооперативи дає можливість контролювати дійсне призначення засобів, що відпускаються ними, на засадах кооперативного кредиту

і стимулює подальше кооперування трудових прошарків єврейського населення.

Крім фінансової допомоги, ЄКТ надає організаціям, що користуються його кредитом, інструкторську допомогу в усіх сферах їхньої діяльності, розташовуючи з цією метою спеціальний штат інструкторів-кооператорів і агрономів. У своїй інструкторській роботі ЄКТ прагне посприяти товариствам у правильній постановці обліку й у веденні операцій на здорових кооперативних началах.

Субсидіювання професійно-технічних шкіл здійснюється через «Товариство поширення ремісничої і землеробської праці серед євреїв» (ТРП*) [3, 1-2].

Сільськогосподарські товариства

При сприянні ЄКТ у колоніях довоєнного часу були створені ощадно-позичкові т-ва, через які ЄКТ проводило майже всі свої заходи щодо надання економічної й агрономічної допомоги населенню. Товариства ці досягли дуже високого рівня розвитку як обсягом, так і розмаїттям проведених операцій.

У 1920 р. товариства були ліквідовані. Восени 1923 року, вчасне проведення осінньої посівної кампанії, при сприянні колишніх співробітників ЕКО майже всі товариства були відновлені зі статутами і за назвою сільськогосподарських кредитних кооперативних товариств. Протягом цього року утворилося декілька нових товариств у колоніях, що раніше входили до складу товариств. Крім того, до складу деяких колоніальних товариств увійшли маленькі сільця і селянські хутори, що прилягали до колоній. Таким чином, на той час усі існуючі 36 колоній обслуговуються наступними 18 сільськогосподарськими товариствами [3, 42]:

ХЕРСОНСЬКИЙ ОКРУГ	МИКОЛАЇВСЬКИЙ ОКРУГ	ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКИЙ ОКРУГ
Ново-Бериславське Львівське В. Сейдеменухське М. Сейдеменухське Боброво-Кутське Нагартавське Романівське	Добренське Єфинграське Ново-Полтавське Криворізький округ Інгулецьке Ізлучисте Н. Вітебське	Израїлевське Сагайдацьке Запорізький округ Ново-Златопольське Маріупольський округ Зеленопільське Затишенське

Договори із сільськогосподарськими кооперативними товариствами

Як зазначалось раніше, вся робота ЄКТ проводиться через сільськогосподарські товариства.

Не бажаючи привчати населення до різних видів суспільної добродійності, а прагнучи лише до відновлення і розвитку колоністського господарства, ЄКТ у своїй агрономічній роботі вважає свої відносини з населенням діловими і вимагає від сільськогосподарських товариств такого ж ставлення до засобів, що відпускаються.

Допомога надається не у вигляді безповоротних

коштів, а у вигляді цільових позичок, суто виробничих, що видаються на пільгових умовах. Позички видаються, переважно, предметами й у меншій мірі – грошима.

Відпускаючи які-небудь кредити сільськогосподарським товариствам, ЄКТ укладає з ними наступну угоду:

1. Товариства зобов'язуються використовувати засоби, що відпускаються ЄКТ, суто за призначенням, рекомендованими ЄКТ.

2. Товариства зобов'язуються при видачі позичок дотримуватися всіх умов, встановлених ЄКТ, і не змінювати їх без дозволу уповноважених ЄКТ.

3. Товариства повинні допускати представників ЄКТ до перевірки слухності ведення своїх операцій, звітності і складів.

4. Товариства зобов'язуються представляти ЄКТ свої періодичні звіти, протоколи загальних зборів й акти ревізій.

5. Позички видаються виключно членам товариств. Особи, що не є членами товариства, і бажаючи одержати якусь позичку повинні стати членами товариства, сплатити належні внески і підписати зобов'язання про відповідальність у справах товариства. З метою полегшення для малозабезпечених доступу до членства товариства зобов'язано встановити мінімальні вступні внески і розстрочити сплату паїв.

6. Всі позички, що видаються товариствами, повинні мати строго продуктивне призначення. Представникам ЄКТ дається право перевірки цільового використання кредитів, що відпускаються товариствам, і виданим ними позичок.

7. Предмети, видані у позичку, вважаються заставленими і не можуть продаватися до повного погашення позичок.

8. Терміни й умови погашення позички повинні відповідати способів й умовам використання предметів, на котрі позички були видані [3, 46].

Дворічні досягнення

Внаслідок нестачі живого і мертвого інвентаря у колоніях спостерігається ще ряд дефектів ведення господарства, дефектів, що можуть бути зжиті з відновленням капіталів господарства, з одного боку, і засвоєнням масою населення необхідних сільськогосподарських знань і вмій – з іншого.

Все ж, можна констатувати, базуючись на об'

ективних даних, що протягом 2-х років, завдяки величезним зусиллям населення колоній і допомозі організацій, досягнуто значних успіхів, як-от:

а) за наявності на початку 1923 року 29,3% і в середині 1924 р. 52,7% довоєнного числа робочих коней посівна площа колоній відновлена на 77,3%. У звітному році, порівнянно з 1923 р., посівна площа збільшилася на 33%;

б) значно розширена площа пару, просапних і зябу;

в) значно збільшені посіви озимих за рахунок ранніх ярових і посіви озимої пшениці за рахунок озимою жита;

г) у сфері тваринництва спостерігається збільшення за останні 2 роки числа коней на 80% і корів на – 47,9%;

д) завдяки організації сироварних і маслоробних кооперативних заводів, ця галузь господарства, ставши необхідною, викликала у населення велике бажання придбати для вирощування молочну худобу;

е) слід відзначити також велике прагнення населення до вирощування коней, що в багатьох колоніях виражається, між іншим, у масовому обміні жеребців на кобил із значними приплатами;

ж) як побачимо нижче, введена протягом останніх років у більшості колоній 6 пільна сівозміна повного здійснення хоча і не одержала, але розподіл усієї обробленої площі за групами культур, відповідно до клинців сівозміни, значно наближається до розподілу, потрібному при сівозміні, і, зокрема, пар і просапні займають площі, близькі до норми по сівозміні. Слід зазначити, що здійснення сівозміни дуже гальмується неземлевпорядкованістю багатьох пунктів. Явище це пояснюється, головним чином, нестачею у місцевих земорганів землевпорядного персоналу.

Наприкінці 1924 року 40,9% площі землекористування колоній були ще неземлевпорядковані;

з) зріс інтерес населення колоній до виноградарства, що виражається, між іншим, у крайніх зусиллях, докладених населенням для закладання нових виноградників із підготовкою значних площ перевалу. Так, у 1924 році підготовлено 41,69 десятини перевалу і, до того ж, на відміну від 1923 року, майже без кредитної допомоги;

і) розвиток молочного господарства, з одного боку, і культури просапних, зокрема кукурудзи, – з іншого, викликали деякий розвиток свинарства, галузі, що у довоєнний час через релігійні мотиви не знаходила собі місця в колоніях. Ми бачили вище, що у середині звітнього року в колоніях нараховувалося 6,5% господарств, що займалися свинарством.

У низці пунктів, що входять до зони агрономічної діяльності ЄКТ на Україні, багато з перерахованих досягнень були відзначені і премійовані у 1924 році на Всеукраїнському конкурсі сільського господарства, як-от:

1. Три групи громадян колоній Кам'янки, Н. Ков-

но і Н. Житомир подані до преміювання за підсумками Всеукраїнського конкурсу сільського господарства за закладені у 1924 році при сприянні ЄКТ групі виноградники.

2. Колонії «Добре» присуджена за виноградники ІІІ премія (250 руб.);

3. Групі виноградарів села Маліївки присуджена за виноградники ІІІ премія (250 карбованців);

4. Колонії Єфінгар за об'єднання у сільськогосподарському товаристві більше 2/3 загального числа господарств, за злучний і прокатний пункти і за культурні досягнення присуджена ІІІ премія (250 карбованців).

5. В. Сейдеменухському земельному товариству за: а). введення суспільної сівозміни, б). майстерно обладнаний сирзавод, злучний пункт, бичачий і кінний злучні пункти, фруктові сади і виноградники, закладені у 1922-1924 рр., присуджена ІІ премія (800 карбованців).

6. Селищу Фрайфельд за проведений паро-просапний клин при загальній сівозміні, незважаючи на те, що селище складається з розселенців, присуджена ІІІ премія (400 карбованців).

7. В. Нагартавському земельному товариству за: а). закінчення землевпорядження; б). групову сівозміну на площі 1518 дес. присуджена ІІ премія (400 карбованців) [4, 108-110].

До складу єврейських національних районів на півдні України входили єврейські землеробські колонії. У 1927 році таких колоній було 48, у них нараховувалося 35,5 тис. жителів (8852 господарства в яких було 16 638 коней, 7897 корів, 10665 сільськогосподарських машин). До кін. 1920-х рр. на Україні виникло ще близько 50 єврейських сільськогосподарських поселень кооперативного типу, а також центри єврейського землеробства біля Одеси й у Первомайському районі Одеської області. До 1932 єврейські селяни України і Криму мали у розпорядженні 232 тис. га посівної площі; до середини 1930-х рр. кількість єврейських землеробських поселень досягла 162. Швидкий розвиток єврейських колоній був обумовлений міграцією на південь (із поч. 1920-х рр.) євреїв із міст і містечок із високим рівнем безробіття: тільки в Катеринославській губернії переселенці 1924 року одержали близько 65 тис. га землі; у Криму під єврейські поселення відвели 32 тис. га. На 1 січня 1927 р. у сільгоспвиробництві України працювали понад 107 тис. євреїв (7% єврейського населення республіки), у 1936 р. - понад 200 тис. Землевпорядкуванням євреїв займалися УкрКомзет (Українське відділення Комзепу*) у Харкові, КримКомзеп у Сімферополі (в Євпаторійському районі Криму організацією єврейських поселень безпосередньо керувало Центральне управління ТЗЕПа* у Москві), Український ТЗЕП, КримТЗЕП – при допомозі закордонних єврейських благодійних організацій Джойнта* (із 1924 – Агро-Джойнта), єврейського колонізаційного товариства, ТРПа. У 1923 р. Джойнт ввіз на Україну 85 тракторів, по-

над 5 тис. плугів, більше 1,5 тис. збиральних машин, закупив для селян, господарств 340 тис. пудів насіння, 6,5 тис. коней і корів і т. ін. У 1926 р. в єврейських сільськогосподарських поселеннях Криму проживали 4463 єврея (близько 10% єврейського населення Криму).

З 1929 єврейські хлібороби, як і всі селяни Радянського Союзу, були змушені перейти до колективізації; незадоволених піддавали репресіям як «кулаків» і «націоналістів». До 1931 р. 95% єврейських господарств України стали колективними, а до 1936 р. єврейські колгоспи України зай-

мали 175 тис. га. Спочатку основним напрямком їхньої діяльності було зернове гос-во, але до середини 1930-х рр. серед єврейських колгоспів України переважали багатогалузеві. У 1937-39 рр. у Всесоюзній сільгоспвиставці брали участь 11 колгоспів, 5 тваринницьких ферм, 3 виноградарських і 1 тваринницька бригада Калініндорфського району [5, т. 2, 552].

На цьому закінчується історія єврейського сільськогосподарського виробництва. Друга світова війна зруйнувала всі ці досягнення, а євреї, які залишились на окупованих територіях, були знищені.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бенедиктов. Еврейская колонизация в СССР // «Последние новости», — 1925, — 6 ноября (№ 1699).
2. Бруцкус Б. Еврейское население под коммунистической властью. — Современные записки, 1928, кн. 36.
3. Еврейское колонизационное общество, деятельность его в СССР в 1923 году. — М., 1924.
4. Зак Л.С. Кооперация среди евреев. — Л.: ЕКО. 1925.
5. Краткая еврейская энциклопедия. — Иерусалим, 1982.
6. Ларин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР. — Минск: ГИЗ, 1926 г.
7. Рувль (Берлин), — 1925, — 1 октября, (№ 1469).
8. Струве П. Проект еврейской колонизации России // «Возрождение», Париж, 1925, — 25 октября (145).

* ТРП – Товариство ремісничої та землеробної праці. Створено в 1880р. в Росії для розвитку єврейських ремісничих та сільськогосподарських шкіл та єврейських землеробних колоній. Засновниками були «залізничний король» С. С. Поляков та відомий економіст Н. І. Бакст. Діє в СНД і по цей час, штаб-квартира знаходиться в Лондоні.

* Комзеп – комітет по земельному влаштуванню працюючих євреїв при президії Ради Національностей ЦВК СРСР. Створений у 1924р. за постановою ЦВК СРСР для залучення єврейського населення до землеробної праці.

* ТЗЕП – Товариство землевлаштування єврейських працюючих в СРСР (громадська організація). Створено в 1925р. у Москві для проведення збирання коштів в різних країнах світу (в основному серед євреїв), для підтримки єврейського сільськогосподарського руху.

* Джойнт – «Американський об'єднаний єврейський комітет по розподілу фондів» – єврейська благодійна організація заснована в 1914р. з ініціативи Ф. М. Варбурга, Дж. Г. Шиффа і Л. Маршала. З 1922р. відкривав в СРСР медичні пункти, безкоштовні ідальні, професійні училища, позичкові каси та фінансував єврейські сільськогосподарські поселення на Україні і в Криму. Діє в СНД і по цей час.

Г.М. ВАСИЛЬЧУК

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ ВИЩИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УСРР (20-ті рр. ХХ ст.)

Васильчук Геннадій Миколайович — доцент кафедри Всесвітньої історії Запорізького державного університету, кандидат історичних наук

Під час проведення будь-якої державної політики або програми, на одне з перших місць завжди об'єктивно висувається питання пошуку джерел фінансування відповідних заходів. На початку 20-х років централізація економіки та фінансів призвели до того, що Україна вже не могла знайти вільні ресурси у власному бюджеті на проведення українізаційної кампанії. Республіка була вимушена звертатись до Москви з проханням про відпуск необхідних коштів. А кошти були потрібні дуже великі. За підрахунками комісії Раднаркому по проведенню в радянському порядку директив 12-го партійного з'їзду по національному питанню загальна вартість коштів, необхідних для українізації, становила 9 трильйонів крб. щорічно [1, 22].

Проблема фінансового та матеріального забезпечення будь-яких кроків держави цікава історикам тому, що вона безпосередньо впливає на соціально-історичні процеси в суспільстві. Дослідники, особливо представники марксистської школи завжди вивчали економічні складові історичного розвитку дуже прискіпливо. Але сталося так, що ті ж самі питання в царині коренізаційних процесів на Україні 20-х рр. ХХ сторіччя майже не стали об'єктом історичного розгляду. Коротенькі зноски або фрагментарний цифровий матеріал, які можна зустріти в окремих роботах науковців, не дають змогу говорити про узагальнюючий науково-історичний підхід до цієї проблеми.

Автор поставив собі на меті провести стислий аналіз архівних джерел вищезазначеного питання, ввести в науковий обіг цифрові дані та фактичний матеріал, які дають змогу зрозуміти основні проблеми пробуксовки процесу українізації вищої щабелі української влади того періоду.

Навіть прості підрахунки коштів, необхідних для переведення діловодства з російської мови на українську, наприклад в НКВС, давали на 1923 рік 2325 карбованців золотом, або ж на гроші 1923 року — 132525 карбованців [2, 2]. І, це треба відмітити, стосувалось доволі благополучного наркомату, який тільки за запереченням своєї колегії не перейшов з 1 серпня 1923 року на українське діловодство.

Перші кроки українізації ще не поставили питання фінансів дуже гостро. А коли прийшло розуміння, що для всебічного втілення в життя декрету від 1 серпня 1923 року необхідні великі кошти, всі відомства, особливо центральні, де мову треба було вивчати з азів, почали звертатись до Народного комісаріату освіти (НКО) за роз'ясненнями. Народний

комісаріат освіти, який на початку керував цією кампанією самотужки, вважав, що «зазначені витрати повинні пройти надкошторисним порядком за рахунок резервного фонду попри бюджет Наркомосу» [3, 2] Окрім цього, НКО постійно вимагав, щоб у витратах брали участь всі зацікавлені відомства в межах сум їм потрібних.

В той час коли, наприклад, на українізацію співробітників апаратів Українського Військового Округу потрібно було 82 533 карбованців [4, 15], а на організацію курсів української мови було заплановано витратити 1644336 карбованців [5, 4], окремі наркомати та управління почали проявляти стурбованість з приводу відсутності механізму фінансування. В листопаді 1923 року Наркомат шляхів повідомляв: «Таким чином, безперечно виконавши декрети РНК, ми змушені зупинити підготовку до переходу на українську мову всього апарату» [6, 139]. Управління уповноваженого НК закордонних справ СРСР на Україні в своєму листі до НКО писало, що воно не має можливості поки що на свої кошти організувати курси української мови для співробітників Управління, тому що не має вільних залишків по заробітній платі та іншим кредитам, а їх клопотання перед НК ЗС СРСР про відпуск авансу для цієї ж цілі не отримало дозволу» [7, 132].

Деякі керівники пішли таким шляхом, що почали на потреби українізації повертати кошти вилучені з заробітної плати співробітників. Такі кроки викликали велике незадоволення службовців центрального апарату, тому секретар ВУЦВК А.Буценко був вимушений звернутись до НК фінансів з поясненням що «відрахування на вивчення української мови було б можливо лише в межах 4% відрахувань. Коли ж ця витрата в норму не вкладається, то покрити її можливо лише окремим асигнуванням, а не утриманням з платні співробітників» [8, 171].

Дуже скрутне становище сталося із централізованим фінансуванням українізації радянського апарату, коли Уряд України зрозумів, що потрібні занадто великі гроші, аби вирішити цю проблему своїми силами. Наприкінці 1923 року РНК УСРР звернулася до Наркомфіну СРСР з питанням про покриття цих витрат, на що НКФ Союзу 2 січня 1924 року відповів, що відповідні витрати повинні бути віднесені на кошти України [9, 144]. Беручи до уваги повну відсутність вільних кредитів, Уряд республіки знову звернувся до Москви про відпуск Україні з загальносоюзних коштів відповідного кредиту в сумі 442241 крб. для втілення в життя заходів по переве-

денню радянського апарату на українську мову спілкування [10, 144].

Але кілька місяців питання залишалось відкритим, тому що навіть у центрі не було повного розуміння, хто повинен фінансувати українізацію, тим більше, що Україна була не одна, хто просив, та й НКФ СРСР не мав цих коштів. Проблема дещо було вирішена, коли, згідно з протоколом від 4 квітня 1924 року, Рада Праці та Оборони /РПО/ постановила відпустити українському РНК за рахунок резерва РНК Союзу – 150000 крб. на українізацію радянського апарату необ'єднаних та об'єднаних відомств [11, 121]. Ці кошти повинні були видавати рівними частками з квітня і до кінця бюджетного року. Таким чином, центр якщо й погодився взяти участь у фінансуванні, то виділив лише третину від виклопотаних грошей.

Стосовно управління уповноважених Наркоматів, ця ж постанова зобов'язувала НК пошт і телеграфів та НК шляхів відпустити РНК України на цих же засадах за рахунок їх кредитів – 35000 крб. перше відомство і 75000 – друге відомство. Наркомат військових справ був зобов'язаний терміново, разом з представниками Представництва України в Москві встановити розмір належних кредитів на потреби українізації та проводити фактичний відпуск цих коштів [12, 121].

Треба зазначити, що фінансування українізації військового апарату республіки було підтримано спеціальною постановою РНК УСРР від 27 березня 1924 року, за якою НК фінансів виділив з окремого запасного фонду Уряду України 100000 крб. Політуправлінню Українського Військового Округу /УВО/ на ці потреби. Ця сума була надана авансом у рахунок кредитів уряду СРСР [13, 5].

І дійсно Революційно-військова Рада СРСР виділила на українізацію УВО 10000 крб. які надійшли в дивізії. Від Уряду України одержали – 14000 крб., на видання уставів. На оплату курсів українізації було витрачено 4158 крб., з яких 664 крб. відпустило Управління УВО, а у відпуску решти грошей за браком коштів було відмовлено [14, 125].

Складалось враження, що проблема може бути вирішена позитивно, але й тут знайшлись труднощі. В жовтні 1924 року РНК УСРР була змушений знову звертатись до уряду Союзу з листом в якому, зокрема, йшлося: «На українізацію органів Військового відомства, Шляхів сполучення, Пошт і Телеграфів, що знаходяться на території України, різночасними постановами РПО було запропоновано вказаним загальносоюзним НК відпустити відповідні суми за своїми кошторисами і тільки на українізацію апарату ДПУ УСРР ніяких коштів не було виділено.

Беручи до уваги, що ДПУ УСРР є відомством загальносоюзним, тому воно й не було включене до кошторису на українізацію радянського апарату, згідно з яким були відпущені вказані вище 150000 крб. – уряд України клопоче про додатковий відпуск у розпорядження РНК УСРР на українізацію апарату ДПУ УСРР – 11360 крб. [15, 3].

Незважаючи на це, ДПУ України так і не одержало гроші в 1923-1924 рр., не були повністю виконані й постанови РПО про виділення 150000 крб. на потреби українізації. Наркомфін СРСР фактично відпустив лише 110000 крб., тобто недодав 40000 крб. [16, 17]. Таке важке фінансове положення не дозволяє довести до кінця розпочату роботу. Окрім цього, з'ясувалось, що українізація апарату транспорту потребувала 128424 крб., необхідні витрати по Управлінню Уповноваженого НКПТ становили – 8704 крб. та на потреби ДПУ України ще було потрібно 3879 крб. [17, 17]. Враховуючи це становище, РНК України в березні 1925 року порушила своє клопотання перед урядом Союзу й попросила виділити з резервного фонду 187027 крб. [18, 17]. Уряд Союзу відхилив це прохання в пунктах, що стосувались українізації суто українських відомств, а щодо союзних органів, то на засіданні РНК від 28 серпня 1925 року постановив: «Запропонувати союзним об'єднанням наркоматам СРСР при складанні кошторисів 1925-26 рр. враховувати необхідні включення кредитів на закінчення українізації відповідних апаратів, розташованих на території України» [19, 3]. Тим самим центр залишив за собою фінансову відповідальність лише за українізацію загальносоюзних відомств, розраховуючи, що українізаційна кампанія більше не потребує великих грошових вливань. Слід відзначити, що цим питанням дуже серйозно займалось повноважне представництво України при Уряді СРСР, яке наполягало на тому, щоб саме центральні фінансові органи вишукали необхідні кошти на українізацію, адже почато цю кампанію була з центру. Москва в цьому питанні керувалась іншими настановами. Виходячи з того, що перші кроки українізація вже зробила, центр розраховував, що подальший процес піде спонтанно, а незначні фінансові труднощі Україна подолає сама. Не маючи змоги об'єктивно оцінити ситуацію, московські керівники вважали за краще, закритись гаслами про важкі часи для всіх республік та про вболівання за загальносоюзні проблеми.

Таким чином, відмовивши України в централізованому фінансуванні українізації установ і відомств, Москва обрала такий шлях, за з яким кожен сам оплачував свої витрати. Україна повинна була українізуватись своїми силами, а загальносоюзні установи в цьому відношенні повністю залежали від центральних наркоматів. А якщо так, то склалась ситуація, коли за допомогою суто економічних важелів центр міг якщо не припинити, то ускладнити українізацію своїх філій. Як це склалось, наприклад, в Управлінні уповноваженого ЦК Пошт і телеграфів. Управління просило від Москви в 1926 році 37981 крб., а одержало лише 70% зазначеної суми [20, 38]. Безумовно, що таке відношення дуже гальмувало процес українізації апарату, цього важливого відомства. Не легше було й Управлінню уповноваженого народного комісаріату шляхів. На українізацію цього відомства за кошторисом передбачалось витратити 823842 крб., а на 1 червня 1926 р.

центром було асигновано лише 343986 крб. [21, 185].

В сфері українізації центральних органів влади та управління найбільші кошти витрачались на організацію та діяльність курсів української мови (підручники, словники, оплата викладачів) та на проведення іспитів, які проводились, як підсумкові після закінчення курсів, а також кілька разів на рік, щоб виявити загальний стан українізації державних службовців.

Так, на українізацію 93 співробітників Найвищого суду України було витрачено 1422 крб. за цінами 1926 року. І це тільки на організацію гуртків [22, 233].

Взагалі Урядом та Народним комісаріатом фінансів дозволялось проводити українізацію за рахунок: по-перше, резервного фонду уряду України, по-друге, господарчо-операційних витрат, по-третє, самих службовців, вчетверте, кредитів з інших параграфів кошторису. Так, із свого резервного фонду РНК України виділяла гроші на діяльність центральної комісії по українізації радянського апарату. За 8 місяців, з 1 липня 1925 року до 1 березня 1926 року, на утримання цієї комісії було виділено 4472 крб., причому 2472 крб. було витрачено на оплату секретаря, технічного секретаря та діловода й 2000 крб. на канцелярське приладдя та підручники [23, 233].

Різні наркомати та центральні відомства по-своєму вирішували проблеми фінансування українізації. Державне політичне управління та НК земельних справ у цій справі майже повністю спиралось на власні кошти, витрачаючи на українізацію гроші з різних пунктів кошторису. НК ЗС повідомляв, що за 1926 та 1927 роки він витратив 3448 крб., з них 398 крб. з коштів місцевого комітету [24, 22]. На придбання літератури пішло 600 крб., на оплату лекторів 2450 крб., 150 крб. витратили на проведення концерту з приводу Франкових свят та 50 крб. на два концерти бандуристів [25, 50].

Народний комісаріат охорони здоров'я проводив українізацію свого апарату, використовуючи гроші господарчо-операційних витрат та за рахунок службовців [26, 21]. Народний комісаріат фінансів про-

сив НКО звільнити співробітників, що найкраще знали українську мову від оплати за іспити, тому що оплата була занадто висока – 3% від заробітної плати [27, 46].

Треба відзначити, що згідно з постановою РНК УСРР від 16 липня 1926 року «Про практичні заходи українізації радянського апарату курси українознавства організовувались при установах і за рахунок установ. Але урядницька комісія українізації НКФ виступила за те, що потрібні на проведення іспитів гроші повинні бути асигновані з боку відповідних органів, тобто або НКО, або Центральної комісії українізації радянського апарату. Деякі центральні установи правильно ставили це питання, доводячи, що треба ліквідувати взагалі неписьменність, але українською мовою. Так це ж не обов'язок установи витрачати кошти на ліквідацію неписьменності. А коштів необхідно для цього чимало» [28, 57].

Але зрозуміло, що ні один із центральних органів не міг взяти на себе всю фінансову відповідальність за проведення українізації державного апарату. Взагалі це питання так і не було остаточно вирішено за всі роки українізаційної роботи. Наприкінці 20-х років уряд вирішив розв'язати цю проблему за рахунок або місцевих коштів, або шляхом відкриття приватних курсів. Це було новим кроком у справі фінансування, хоч для українізації центральних органів державної влади та управління це вже не мало великого значення, адже більша частина службовців була українізована, а решта за власний рахунок вирішувала свої питання.

Таким чином, цілком ясно, що українізаційна кампанія ні з самого початку свого заснування, ані пізніше не мала серйозно запланованого фінансового забезпечення. Українізація планів матеріально змогла триматися лише завдяки деяким активним крокам уряду України та ініціативі керівників центральних відомств і установ, ентузіазму свідомих українців та першим елементам зароджуваної тоталітарної системи, яка психологічно примушувала людину роботи те, на чому наполягала держава.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.166, оп.2, спр.1003.
2. ЦДАВО України, ф.5, оп.1, спр.1942.
3. Там само, ф.Р-166, оп.3, спр.1058.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само, ф.3, оп.1, спр.1335.
12. Там само.
13. Там само, ф.2, оп.4, спр.642.

14. Там само, ф.1, оп.20, спр.2455.
15. Там само, ф.2, оп.3, спр.646.
16. Там само, спр.618.
17. Там само.
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само, ф.1, оп.20, спр.2247.
21. Там само, ф.166, оп.5, спр.408.
22. Там само, спр.77.
23. Там само.
24. Там само, ф.27, оп.8, спр.189.
25. Там само, оп.6, спр.219.
26. Там само, ф.342, оп.2, спр.865.
27. Там само, спр.2094.
28. Там само, спр.865.

О.В. КОЗЕРОД

ІСТОРИОГРАФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ ПРО ІСТОРІЮ ЄВРЕЇВ В УКРАЇНІ

Козерод Олег Віталійович – науковий співробітник Інституту етнонаціональних і політичних досліджень НАН України, кандидат історичних наук

Проблема розвитку історіографії історії єврейської громади України є однією з актуальних проблем сучасної іудаїки і має свої особливості. Заборона на вивчення історії і культури євреїв України, котра діяла протягом 1930-1990 років у радянській історіографії, призвела до того, що практично всі аспекти вивчення цієї галузі стали єдиною «білою плямою». Незважаючи на це у цей період паралельно відбувався розвиток зарубіжної, в основному англомовної, історіографії. Вивчення цього процесу є завданням наукового дослідження.

Література 1950-х років характеризувалася поживленням вивчення тем, пов'язаних з єврейською історією періоду 1920-х років. На зміну популярним раніше концепціям «космополітичної нації», «всесвітнього суверенітету», «всесвітнього уряду», «етнічної конвергенції» тощо, які орієнтацією на наднаціональне засуджували етнічне розмаїття світу, приходять переконання в тому, що етнічні особливості вже самі по собі є благом. На початку 1950 років найбільш відомими були праці, присвячені окремим проблемам історичної свідомості та пам'яті євреїв – Хешеля Вайнрауха «Блут ойф дер зун/Євреї в Радянській Росії», виданих в США у 1950 році та Шварца «Антисемітизм у Радянському Союзі». Вони з'явилися у 1952 році [1]. Невід'ємною рисою аналі-

тичної частини цих досліджень було розглядання витоків радянського антисемітизму, який, про що ми вже писали, у середині 1920 років набуває масового характеру.

Важливою дослідницькою проблемою 1950 років були україно-єврейські взаємини середини 1920 років. У праці Іваніса «За науковий підхід до постаті С.Петлюри», яка вийшла у Торонто в 1952 році, досліджувалось ставлення С.Петлюри до «єврейського питання» та аналізувалися наслідки ускладнень україно-єврейських відносин після виправдання Паризьким судом С.Шварцбарда [2].

Українська емігрантська історіографія збагатилася працею Б. Кордюка «Євреї на Україні» та збіркою «Документів Судової помилки (процес Шварцбарда)». Вони вийшли відповідно у Мюнхені та Парижі у 1958 році [3].

Питання україно-єврейських взаємин досліджувались і висвітлювались у публікаціях часопису «Хе-авар», який видавався в Ізраїлі з 1953 по 1976 рік під редакцією Б.Каца [4].

Проблеми, пов'язані з життям євреїв в Радянській Україні, продовжували цікавити зарубіжних істориків на початку 1960-х років. У 1961 році у Вінніпегу виходить монографія А.С. Бріка «Україно-єврейські взаємовідносини». В ній докладно досліджувався розвиток міжетнічних відно-

син між українським та єврейським населенням України на різних історичних етапах, аналізував негативний досвід розв'язання національного питання КПРС, яка зберегла тоталітарну модель держави в післявоєнний період [5].

Важливе значення для дослідження нашої проблеми відіграла праця представника української емігрантської історіографії Лисюка-Калинюка «В обороні української правди: справа україно-жидівських взаємин». В ній аналізувались міжетнічні стосунки в Україні після процесу, викликаного вбивством Петлюри Шварцбардом. Її поява в 1964 році викликала неабиякий інтерес з боку фахівців з цього питання, а також діячів українського націоналістичного руху за кордоном, що намагалися відновити історичну правду [6].

Загальні питання національної політики та особливостей регіонального розвитку в СРСР були проаналізовані у збірці «З історії національного будівництва в СРСР», яка вийшла у 1967 році. Її автори торкнулися основних подій в історії розвитку міжнародних відносин в СРСР та запропонували шляхи їх поліпшення у світлі рішень XX та наступуючих з'їздів КПРС [7].

У 1968 році у Нью-Йорку вийшла важлива робота «Книга про російське єврейство: 1917-1967», під редакцією Я.Г. Фрумкіна. Це була перша спроба комплексного дослідження історії євреїв СРСР за п'ятдесят років існування радянської влади. Автор проаналізував основні періоди політики Рад щодо єврейської меншини та зробив важливі висновки які стосувалися політики існування державного антисемітизму в країні.

У 1968 році також вийшла велика колективна праця «Історія євреїв в СРСР» під редакцією Я.Ф. Фрумкіна, Г.Аронсона та А.Гольденвейзера, статті якої охоплювали період з 1917 по 1960 рік [8]. Під редакцією Шломо Бікеля Інститут ІВО у 1969 р. видав «Annual of Jewish Social Science». У її чотирнадцятому томі вміщена стаття Якоба С.Хертца «Ставлення Комуністичної партії Росії до єврейського національного виживання, 1918-1930». В ній досить ґрунтовно розкрито проблеми боротьби з антисемітизмом та національної самосвідомості євреїв [9].

Праця С.Барона «Євреї Росії в царський та радянський періоди» була першою монографією, присвяченою історії євреїв України, що з'явилась в цей історіографічний період. У 1970 році в Англії виходить збірка статей «Євреї у Радянській Росії» під редакцією Л.Кочана. В ній узагальнювався великий обсяг інформації щодо життя єврейської громади України взятих з дослідницьких праць, що вийшли в західних країнах. Вона стала основою працею, на якій ґрунтувались подальші дослідження істориків радянського єврейства у Великій Британії. З праць, які заклали основи концепції соціології після Другої світової війни щодо історії євреїв України у 1920 роках, потрібно назвати також монографію американського істори-

ка Цві Гітельмана «Єврейська національність і радянська політика» [10].

Дослідження єврейської історії і культури періоду непу в 1990 рр. став якісно новим етапом. Після початку процесу демократизації та проголошення незалежності України та прийняття Закону «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) до вивчення історії та культури євреїв долучилася певна частина радянських дослідників, що зуміли відійти від усталених догм тоталітаризму й об'єктивно осмислити національні проблеми. Провідну роль у цій справі став відігравати Інститут національних відносин та політології (нині Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України) в Києві. Була проведена реорганізація й деяких інших наукових установ. Зокрема, в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАН України утворено Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології, відділ матеріальної культури в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України та ін.

Особливого значення для вивчення історії євреїв періоду непу в період 1990-х років набувають узагальнюючі праці, які розглядають цілісні концепції національних відносин в Україні у XX столітті та містять висновки підсумкового характеру щодо місця єврейського питання. Серед таких праць великий інтерес в першу чергу становить двотомне видання історії України за редакцією В.Смоля. В ній на основі цивілізаційних підходів викладене нове бачення багатьох проблем української історії, у тому числі й тих, які стосуються долі національних меншин. Велику роль відіграють праці, в яких розглядаються соціально-економічний, історіографічний, культурний та інші аспекти з цієї проблеми, які також проливають світло на особливості розвитку міжнародних відносин [11].

Важливе значення у пошукванні єврейських досліджень у 1990-ті роки відіграло рішення Міністерства освіти України про введення у вузах України наукової та професійної спеціальності «Етнологія». Розпочалась підготовка фахівців-етнологів, які спеціалізуються з історії та культури євреїв, у провідних університетах відбувся захист кандидатських і докторських дисертацій з іудаїки, зарубіжними фондами були надані гранти як окремим дослідникам, так і науковим установам, почали виходити друком збірники документів.

Початок розвитку в незалежній Україні науки, що вивчає історію євреїв, було покладено виданням у 1992 році монографії Я.Хонігсмана і О.Найма «Євреї України. Короткий нарис історії» [12]. Це була перша спроба узагальнити фактичний матеріал, який стосувався історії та культури євреїв XX століття. Значний вклад у розвиток науки в 1990 роки внесли учасники конференцій, що проводилися в Запоріжжі (Запорізький державний універ-

ситет і товариство «Україна-Ізраїль»), Москві (центр «Сефер»), Києві (Інститут іудаїки), Дніпропетровську (Інститут соціальних і обцинних працівників) та інших містах. Публікації статей і тез виступів на конференціях розкривали проблеми історії євреїв 1920 років, описували найбільш значні події у розвитку сучасної історіографії.

Велике місце у розвитку історіографії євреїв у 1990 рр. займали публікації з історії єврейських громад різних міст та регіонів України. Серед них слід відзначити роботи Семена і Володимира Орлянських «Історія євреїв Запоріжжя» (кн. 1-6, 1997-2001), Л. Руцького «Євреї Приазов'я» (Маріуполь, 1996), І. Котлера «Нариси з історії євреїв Одеси» (Єрусалим, 1996), О. Бистрякова «Євреї Катеринослава-Дніпропетровська» (Дніпропетровськ, 2001), «Євреї в Ніжині» (Ніжин, 2001), «Євреї Криму» (Сімферополь, 1997) та інші. Ці роботи містять цінний науковий матеріал, в них зроблено узагальнення щодо розвитку єврейських громад в 1920 рр. у цих регіонах [13].

Результати досліджень з історії єврейських рухів в Україні опубліковані в монографіях В. Гусева «Бунд, Комфарбанд, евсекції КП (б)У: місце в політичному житті в Україні» (К., 1996), О. Наймана «Єврейські політичні партії й об'єднання України (1917-1925)» (К., 1998) та ін. Ці роботи складають унікальний фактичний і аналітичний матеріал щодо розвитку і реалізації єврейської громадської думки в Україні. Особливу їх значимість обумовлює те, що євреї були тоді не тільки об'єктом, але й значною мірою суб'єктом політичного процесу [14].

Значним доробком у розвитку джерелознавства проблеми стали публікації архівних матеріалів з історії та культури євреїв. Вагомий внесок зробили М. Рибаків, який уклав збірник документів «Правда історії. Діяльність єврейської культосвітньої організації «Культур-Ліга» у Києві (1918-1925)» (К., 1995) та В. Хітерер – автор книги «Документи, зібрані Єврейською історико-археологічною комісією Всеукраїнської академії наук» (К.-М., 2001) [15]. В. Хітерер, яка викладає у Бостонському університеті курс історії східно-європейського єврейства, зосередила свою увагу на єврейських фондах архівів Київщини. Зокрема, вона проаналізувала матеріали Державного архіву міста Києва, які стосуються історії Київського єврейського механічного технікуму та Інституту рукопису Наукової бібліотеки НАН України. Серед них документи про діяльність єврейських наукових установ, які існували в Україні у 1919 – 1930 роках: Єврейської історико-археологічної комісії ВУАН (1919 – 1929 роки), кафедри єврейської культури АН України (1928 – 1929 роки), Інституту єврейської пролетарської культури АН України (1929-1936 рр.), єврейської секції Київського центрального історичного архіву (1928-1932 рр.) Найбільш цінними матеріалами є: особиста справа керівника Єврейської історико-археологічної комісії ВУАН І. В. Галанта, доповідна записка Єврейської

історико-археологічної комісії ВУАН народному комісару освіти УРСР М. О. Скрипнику; плани, розрахунки і звіти про діяльність історико-археологічної комісії ВУАН тощо [16].

Складний і суперечливий міжвоєнний період історії євреїв Радянської України був розкритий у книгах В. Сергійчука «Уся правда про єврейські погроми» (К., 1996) і В. Орлянського «Євреї України в 20-30-і роки ХХ століття: соціально-політичний аспект». (Запоріжжя, 2000) [17].

У цілому особливість історіографічних джерел з історії національних меншин полягає в тому, що вони акумулюють у собі не лише суто історичні знання, але й етнологічні, етнографічні, демографічні, правничі, віддзеркалюють цілісність теоретичних і практичних проблем етнології. Протягом 1990 років йшов процес опрацювання теоретико-методологічних засад історії і сучасної практики етнологічних відносин. Історики, філософи, політологи, етологи, правознавці разом з представниками інших наук, спираючись на гуманістичне розуміння розвитку людства, виробили нові підходи і виклали нове трактування базових компонентів єврейської громади України. Накопичувалися сучасні знання з методологічних засад наукового дослідження етнологічних процесів, що й зумовлює доцільність широких історіографічних дискурсів.

Основною проблемою, навколо якої проходить інтеграція представників різних галузей гуманітарних знань, пов'язаних з теоретичним осмисленням етнологічних процесів, стала розробка принципово нової моделі міжнаціональних відносин і правових засад майбутньої державної етнополітики України.

Таким чином, загальний аналіз літератури з проблеми історії євреїв України в період 1920 років, засвідчує наявність певної фактологічної бази, створеної зусиллями вітчизняних та зарубіжних вчених.

Незважаючи на те, що західні дослідники внесли значний вклад у розвиток процесу вивчення історії євреїв 1920 рр., слід зазначити, що їхні праці були написані ними ряд років тому і несли відбиток «холодної війни» та в деякій мірі обмеженості зарубіжної «советології». Їхні підходи до висвітлення різних аспектів проблеми є в значній мірі, ніж у радянській історіографії, реалістичними і об'єктивними. Водночас події, що розглядаються в їхніх працях, стосуються, перш за все, євреїв усього СРСР, українських матеріалів в них недосить багато, а сюжети, які є, можливо, найбільш цікавими, взагалі випали з поля їхнього зору.

Виникнення самостійної української держави сприяло тому, що завдання вивчення минулого єврейської спільноти стало особливо актуальним. Період, починаючи з 1991 року, стає прикладом «великого стрибка», який пройшла історична наука України – від перших праць з історії євреїв – до формування окремої галузі досліджень з історії

та культури єврейської спільноти – іудаїки. Головним у цьому періоді було, безумовно, перехід до

плюралістичного режиму відбору та аналізу дослідницького матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Див.: Weinrauch Heschel Blut oif Der Zon (Yidn in Sovet Rusland).-New-York: Farlag «Mensch un Yid», 1950; Schwarz Solomon The Jews in the Soviet Union.-Syracuse: Syracuse University Press, 1951.
2. *Іваніс В.* За науковий підхід до постаті Симона Петлюри.-Торонто, 1952.
3. *Кордюк Б.* Євреї на Україні.-Мюнхен, 1958; Документи Судової помилки (процес Шварцбарда).-Париж, 1958.
4. *Генкина Е.Б.* Переход Советского государства к новой экономической политике.-М., 1954.
5. *Брік А.С.* Україно-єврейські взаємовідносини.-Вінніпег, 1961.-333 с.
6. *Лисюк-Калинюк В.* Обороні української правди: справа україно-жидівських взаємин.-Онтаріо, 1964.
7. Из истории национального строительства в СССР.-М., 1967.
8. Книга о русском еврействе: 1917-1967. Под ред. Фрумкина Я.Г.- Нью-Йорк, 1968; История евреев в СССР. Под ред. Фрумкина Я.Г., Аронсона Г., Гольденвейзера А.- Нью-Йорк, 1968.
9. *Hertz Jacob S.* 'The Attitude of the Communist Party of Russia to Jewish National Survival, 1918-1930' // Bickel Shlomo, ed. YIVO Annual of Jewish Social Science Volume XIV.-NY, 1969.-287 pp.
10. *Baron Salo W.* The Russian Jew under Tsars and Soviets.-NY.: Schockenbooks, 1987.-468 pp.; Kochan Lionel, ed. The Jews in Soviet Russia since 1917.-London, 1970; Gitelman Zvi A century of ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the present.-NY, 1988.-336 pp.
11. Див.: Україна кризь віки: В 15 томах. Під ред. Смолія В.А.-К.: НАН України, Інститут археології, 1999.-Т. 12-13; Все про Україну у 2-х тт. За редакцією Смолія В.А.-К.: «Альтернативи», 1998.
12. *Хонігсман Я., Найман О.* «Євреї України. Короткий нарис історії».-Київ, 1991.
13. Див.: *Котлер* Нариси з історії євреїв Одеси.- Єрусалим, 1996; Бистряков О. Євреї Катеринослава-Дніпропетровська.-Дніпропетровськ, 2001; Євреї в Ніжині.- Ніжин, 2001; Євреї Криму.-Сімферополь, 1997.
14. *Гусєв В.І.* Бунд, Комфарбанд, євсекції КП (б)У: місце в політичному житті в Україні.- К., 1996; *Найман О.* Єврейські політичні партії й об'єднання України (1917-1925).- К., 1998.
15. *Рубаков М.* Правда истории. Деятельность еврейской культурно- просветительской организации «Культур-Лига» в Киеве (1918-1925).-К., 1995; Хитерер В. Документы, собранные Еврейской историко-археографической комиссией Всеукраинской Академии Наук.-Киев-Москва, 2001.
16. Див.: ЦДАОВУ України, ф. 166 (Министерство просвещения УССР), оп. 7, спр. 696, Ч. I; спр. 697; ф. 3332 (Научно-исследовательская кафедра еврейской культуры при Украинской Академии Наук), 35 од. зб. (1922 – 1930 pp.); Інститут рукопису НБ НАН України, ф. 190 (Кабинет єврейської культури АН УССР), 341 од. зб. (1873 – 1945 г.); Архів Президиума НАН України, ф. Р-251 (Президиум Академії Наук України).
17. Див.: *Сергійчук В.* Уся правда про єврейські погроми.- Київ., 1996; Орлянський В. Євреї України в 20-30-і роки ХХ століття: соціально-політичний аспект.- Запоріжжя, 2000.

Р.В.МАРЧЕНКО

ЗАРОДЖЕННЯ ПРИДНІПРОВСЬКОЇ ПАРАДИГМИ В ІСТОРІОГРАФІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ КІНЦЯ ХХ ст.

Марченко Руслан Володимирович – аспірант кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету

Прийняття 28 червня 1996 р. на п'ятій сесії Верховної Ради України 2 скликання Основного Закону відродженої держави є однією з найпомітніших віх вітчизняної історії новітньої доби. Ґрунтовні дослідження кількарічної історії прийняття нової

Конституції, а також ретельний аналіз уже проведених наукових розвідок з даного питання є чи не найактуальнішим для науковців. Це дасть змогу розв'язати важливі наукові завдання щодо створення цілісної й об'єктивної картини історії конститу-

ційного процесу в Україні 90 – х років ХХ ст., а саме сприяти виробленню розуміння в українському суспільстві причин і суті конституційної реформи та інших політичних перетворень сьогодення.

Однак українські дослідники, насамперед представники регіональних наукових шкіл, не поспішають належним чином висвітлювати питання новітнього українського конституціоналізму. Безперечно, важко аналізувати ті події, коли ще живі їх учасники, до того ж, коли останні перебувають на вершині владної піраміди. Нерідко це невдячна справа, однак і те, що багато із українських істориків мало не навмисне усуваються від дослідження конституційного процесу, ніби вичікуючи «кращих часів» (куди легше й вигідніше аналізувати зараз Сталіна і тоталітаризм, голод і репресії, ВЛКСМ і КПРС) не може не насторожувати. Мета і тематична спрямованість деяких фахових видань просто дивує. Наприклад, збірник «Історична пам'ять» (м. Полтава) займається висвітленням історії Полтавщини та спадщини відомих діячів цього краю [17, 193], що ускладнює для людей даного регіону участь у розв'язанні важливих загальнодержавних наукових і практичних завдань, не сприяє осмисленню українського конституціоналізму, утруднює вивчення і застосування Основного Закону, веде до нерозуміння необхідності політичних реформ на сучасному етапі, оскільки за «регіональним деревом» можна не побачити «загальнодержавного лісу».

Заради справедливості зазначимо, що на Дніпропетровщині, на відміну від Полтавщини та багатьох інших областей, історії конституційного процесу 90 – х рр. ХХ ст. приділяється значна увага. Можна розглядати Дніпропетровський регіон як приклад у дослідженні вітчизняного конституціоналізму. З окресленої проблеми, по суті, вже зароджується Придніпровська парадигма в українській історіографії. Однак відразу ж слід зазначити, що здобутки Дніпропетровщини є відносними, оскільки ми не беремо столицю України як головний науковий центр держави, якому належить безумовно першість у розвідках новітнього конституційного процесу, аналізуємо досягнення дніпропетровських дослідників, глибоко не акцентуючи уваги на деяких недоліках, розуміючи, що багато регіональних наукових шкіл в Україні не мають і того.

У сучасній історіографії праць, які аналізують дослідження дніпропетровських наукових та громадсько – політичних діячів з питань історії прийняття нової Конституції поки що немає. А в статті «З історіографії конституційного процесу в Україні 90 – х рр. ХХ ст.» [10] нами зроблено лиш перші спроби по дослідженню доробку вчених Дніпропетровщини. Зокрема, було виділено внесок В.Д. МIRONЧУКА [10, 22], А.В. ГРАБИЛЬНИКОВА і А.С. АВАРМЕНКА [10, 23], однак поза увагою залишилися наукові розвідки багатьох інших дослідників регіону. Таким чином, автору цієї статті буде належати першість у дослідженні Придніпровської парадигми в історіографії вітчизняного конституційного

процесу кінця ХХ ст.

Наше завдання – розкрити науковий внесок відомих дніпропетровців у дослідження прийняття Конституції України 1996 р., проаналізувати їх праці та виокремити з них положення, які допоможуть українському суспільству зрозуміти суть і необхідність політичних реформ сучасності.

Помітний внесок у дослідження конституційного процесу новітньої доби зробили керівники регіональних державних установ М.А. Швець, П.С. Кравченко, Т.І. Качанова, Є.Г. Шаніна, Ю.О. Зарецький та ін. Це свідчить про глибоке розуміння обласною владою важливості даного питання.

Тодішній голова Дніпропетровської облдержадміністрації М.А. Швець вдало описав хід конституційного процесу з 1990 по 1996 рр., де в концентрованій формі розставив основні віхи в історії прийняття нового Основного Закону [26, 4-5]. Дослідник підтримує думку провідного вченого держави й нинішнього голови парламенту В.М. Литвина, що «в ході конституційного процесу українська політична еліта доклала величезних інтелектуальних зусиль, продемонструвала здатність до діалогу і компромісів, показала свою відповідальність за історичну долю країни та народу, мир і злагоду в суспільстві» [26, 4].

П.С. Кравченко з нагоди 7-ї річниці незалежності України підкреслив значення для молодшої держави прийняття Основного Закону: «Запорукою мирного розвитку української держави стало прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України. Конституційний процес об'єднав навіть полярні політичні сили, і цей факт засвідчує певний ступінь зрілості нашої демократії, зміцнення національної консолідації так потрібної на переломних моментах історії» [8, 9].

Т.І. Качанова проаналізувала одну із складових конституційного процесу – динаміку становлення і розвитку інституту Президента України, детально зупинилась на характеристиці повноважень глави держави та його відносинах з іншими органами державної влади [6, 11 – 17].

Є.Г. Шаніна ще в процесі розробки Основного Закону наголошувала на демократичності його змісту, зокрема розділу про права і свободи людини й громадянина: «В основу розділу другого покладені міжнародні документи – це міжнародні пакти прав людини. Ніхто краще поки що не придумав» [16, 8].

Ю.О.Зарецький описав у хронологічній послідовності конституційний процес, розставивши головні акценти на кожному із трьох етапів. Дослідник пропонує періодизацію з даного питання, що дещо відмінна від традиційної [5, 117]. Стаття Ю.О.Зарецького [5, 115 – 120] увійшла до матеріалів до Єдиного дня інформування з нагоди 7-ї річниці прийняття Основного Закону України [11, 133 – 137]. Щоправда, було допущено помилку в даті: «24 лютого 1996 р. Конституційна комісія схвалила проект, представлений Робочою групою, і переда-

ла його разом із зауваженнями і пропозиціями членів Конституційної комісії на розгляд Верховної Ради» [5, 117; 11, 155]. Насправді ця подія відбулася дещо пізніше – 11 березня 1996 р. [21, 1]. До того ж, як нам здається, не можна повністю погодитися з думкою Ю.О. Зарецького щодо причини прийняття Основного Закону України парламентом шляхом: «Бажання самостійно прийняти Конституцію з тими пільгами, які вони самі собі визначили, у народних обранців було вище політичних амбіцій» [5, 117; 11, 135]. Аргументація щодо незгоди з такими підходами уже висловлювалась нами в одній із статей [10, 23].

Значною мірою завдяки праці державних посадовців можна говорити про зародження Придніпровської парадигми у дослідженнях конституційного процесу новітньої доби. Керівникам інших областей України необхідно брати приклад із Дніпропетровської облдержадміністрації.

Одним із помітних осередків вузівської історичної науки в Україні є історичний факультет ДНУ, де працюють 11 д.і.н. та понад 30 к.і.н., питаннями вітчизняної історії займаються 3 кафедри [23, 3]. Поки що наукові розвідки з конституційного процесу мають лише керівник факультету д.і.н., проф. С.І. Світленко та доцент кафедри російської історії В.Д. Мирончук. Заповнювати порожню нішу скоріш за все будуть уже молоді науковці – нинішні студенти і аспіранти. Початківцем із нового покоління науковців істфаку ДНУ може стати автор даного дослідження, що виконує кандидатську дисертацію на тему «Суспільно – політичне життя та конституційний процес в Україні 1991 – 1996 рр.» під науковим керівництвом д.і.н, проф. В.К. Якуніна. Студенти і аспіранти ДНУ мають усі можливості для повної реалізації своїх творчих і наукових задумок. Усі вони захищені і від суб'єктивного фактора, т.з. наукової заздрості, що інколи притаманна науковцям пристарілого віку, які мають певні важелі впливу на молоде покоління. Останнє повсякчас відчуває підтримку ректора ДНУ М.В. Полякова, який зайняв чітку позицію: «Я переконаний, начальник, котрий не може терпіти у своєму колективі талановиту людину, то не керівник, а жалюгідна, амбіційна пародія на нього» [18, 7]. Студенти та аспіранти істфаку ДНУ мають змогу регулярно друкувати свої наукові дослідження в альманасі «Грані». У той же час, як відомо, у деяких ВНЗ навіть докторанти та викладачі не мають достатнього доступу до місцевих фахових видань, а то їм не хочуть у них друкуватися. Наприклад, докторант – історик із ПДПУ ім. В.Г. Короленка Г.В. Лаврик одну із своїх статей надрукувала в альманасі «Грані» [9, 34-38]. А чому ж не в полтавському збірнику «Історична пам'ять»?

Заслугою С.І. Світленка є розробка аналітичного висновку щодо значення прийняття нової Конституції України: «Це завершило процес становлення політичної держави як єдиного політичного організму з більш – менш чіткою визначеністю його

структурних частин, його функцій та принципів зв'язку. В цьому основоположному юридичному документі поєднуються реалії та перспективи, закладаються правові основи для стабільної, органічної трансформації політичної системи, створюються сприятливі умови для динамічного поступу суспільства» [24, 121-122]. Дослідник акцентує також увагу на складності протікання конституційного процесу: «Вельмипоказовим було те, що новий Основний Закон – Конституцію України – було прийнято лише в 1996 р.» [25, 7]. У наукових розвідках С.І. Світленка знаходимо пояснення політичних перетворень сьогодення: «Прийняття Конституції не привело до остаточного закінчення конституційного процесу, оскільки потреби суспільного розвитку диктують його продовження» [24, 122]. Декана істфаку ДНУ можна назвати одним із кращих аналітичних розумів Придніпровської парадигми в історіографії конституційного процесу кінця ХХ ст.

Викладач юридичного факультету ДНУ А.В. Грабильников виділив провідні наукові установи та назвав відомих учених України, які займаються питанням українського конституціоналізму [4, 44-45], а також фахово визначив статус Президента України за новою Конституцією [1, 46].

В.Є. Романов із Дніпропетровського регіонального інституту Академії державного управління при Президентові України вказує на низку недоліків в організації державної влади в Україні, насамперед щодо відсутності реального зв'язку складу уряду із розкладом сил у парламенті [22, 126]. Для усунення цього недоліку Україні необхідно перейти до парламентсько – президентської республіки, для цього їй потрібна політична реформа 2004 р.

Наукові розвідки щодо вітчизняного конституційного процесу новітньої доби мають і вчені із Національної металургійної академії України. Дослідник В.Т. Британ стисло подав історію конституційного процесу, але допустився помилки щодо дати затвердження складу Конституційної комісії [2, 137]. Останню було затверджено не 1992 р., а 24 жовтня 1990 р. відповідною постановою Верховної Ради [20, 842 – 844].

Н.Г. Мосюкова, що займається науковими розвідками з історії парламентської системи в Україні [14], підсумувала завершення конституційного процесу в 1996 р.: «Між парламентом та Президентом було знайдено компроміс з питань розподілу влади. Незважаючи на деякі поступки Верховної Ради, в цілому відбулося посилення влади Президента» [13, 16]. Разом з тим у цієї дослідниці одна з фахових статей [12, 184-188] підготовлена з недоліками. Н.Г. Мосюковою вказано порядкові номери скликань українських парламентів [12, 187] без врахування прийнятого у 2000 р. нового закону [19, 177], законодавчий орган України як у назві статті, так і по всьому її тексту названо «Верховний Совет України» [12, 184-188], що не відповідає Конституції України [7, 7]. Остання помилка перемістилась і в список літератури [12, 188], де

автор не врахувала нової назви офіційного парламентського видання – «Ведомости Верховной Рады Украины» [3, 1].

На Дніпропетровщині, окрім альманаху «Грані», видається ще один фаховий журнал «Бористен», однак за останні, взяті нами для прикладу 5 років, жодної статті з історії конституційного процесу у ньому немає. А в статті Н.Г. Мосюкової «Традиції народного представництва» [15, 12-13], хоч і розповідається про діяльність українських парламентарів, однак про прийняття Основного Закону не сказано ні слова.

Розглянувши науковий доробок відомих діячів Дніпропетровщини підіб'ємо підсумки:

1) У регіоні ведеться помітна робота по дослідженню конституційного процесу в Україні 90-х рр. ХХ ст., яка у своїй сукупності свідчить про зародження Придніпровської парадигми з питання українського конституціоналізму у вітчизняній історіографії.

2) Досить вдало розкрито значення прийняття Конституції України, зацентровано увагу на складностях протікання конституційного процесу, виокремлено ключові його аспекти.

3) Обґрунтовано недосконалість побудови державної влади за Основним Законом 1996 р., роз'яснено необхідність внесення змін до Конституції України.

4) У Дніпропетровському національному університеті наукові розвідки з українського конституціоналізму мають поки що невелика кількість професорсько – викладацького складу, що дає змогу розкрити свої можливості новому поколінню науковців – нинішнім студентам та аспірантам, які мають умови та підтримку у своїх розробках з боку адміністрації ВНЗ.

5) Поки що немає великих праць, які б детально і ґрунтовно змальовували картину прийняття Конституції України, а в наявному доробку зустрічаються помилки у датах.

6) У наукових дослідженнях Н.Г. Мосюкової з історії парламентської системи в Україні недостатньо приділено уваги конституційному процесу кінця ХХ ст., а деякі його аспекти висвітлені без врахування вимог чинного законодавства щодо визначення порядку обчислень скликань Верховної Ради України та щодо назви єдиного законодавчого органу держави і його офіційних видань.

7) Хоч зміст Конституції і проаналізований, однак не висвітлено питання щодо роботи над ним, не охарактеризовано проектів Основного Закону.

8) Історичні розвідки знеособлені, не показано роль у конституційному процесі ні державних діячів, у т.ч. Л.Кравчука, Л.Кучми, І. Плюща, О.Мороза, ні керівників політичних об'єднань громадян та ін.

9) На сторінках альманаху «Грані» дослідники мають змогу регулярно публікувати свої наукові розвідки з питань конституційного процесу. На жаль, фаховий журнал «Бористен» дану проблему не висвітлює.

10) Автором цієї статті вперше розпочато роботу по висвітленню наукового доробку відомих дніпропетровців з питань українського конституціоналізму.

Нам здається за необхідне продовжувати наукові розвідки з даного питання. У перспективі необхідно проаналізувати праці дніпропетровських авторів у періодиці та публіцистиці, а також продовжувати висвітлювати наукові роботи, що будуть виходити надалі. На істаці ДНУ необхідно утворити наукове товариство в складі студентів, аспірантів та молодих викладачів, які будуть займатися історією та історіографією конституційного процесу в Україні 90 – х рр. ХХ ст., акцентуючи увагу і на Дніпропетровському регіоні. А викладачам ДНУ почати роботу по підготовці монографій та підручників із цих питань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні проблеми правовідносин в Україні в умовах реформування законодавства: Матеріали наук. – практик. конф. /Гол. ред. П.І. Гнатченко. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. – 144с.
2. Британ В.Т. Здобуття Україною державної незалежності. Успіхи та труднощі її сучасного розвитку (1985 – 2000 рр.) //Грані. – 2000. – №2. – С. 133 – 140.
3. Ведомости Верховной Рады Украины. – 1997. – №1. – 16 с.
4. Грабильников А.В. Конституционное право Украины как отрасль права и науки: Учеб. пособ. – Днепропетровск: ДГУ, 1999. – 40с.
5. Зарецький Ю.О. До 5 річниці прийняття Конституції України //Грані. – 2001. – №3. – С. 115 – 120.
6. Качанова Т.І. Президент України – гарант державного суверенітету, територіальної цілісності держави, прав і свобод людини //Грані. – 1998. – вересень – С. 11 – 17.
7. Конституция Украины: Принята на пятой сессии Верховной Рады Украины 28 июня 1996 г. //Голос Украины. – 1996. – 13 июля. – С. 5-12.
8. Кравченко П.С. До 7-ої річниці незалежності України //Грані. – 1998. – вересень. – С. 7 – 10.
9. Лаврик Г.В. Конституційне регулювання здійснення права людини на свободу совісті та віросповідання в Україні в перші роки радянської влади //Грані. – 2003. – №3. – С. 34 – 38.
10. Марченко Р.В. З історіографії конституційного процесу в Україні 90-х рр. ХХ ст. //Грані. – 2003. – №6. – С. 20 – 25.
11. Матеріали до єдиного дня інформування. 28 червня – День Конституції України //Грані. – 2003. – №3. – С. 133 – 137.

12. Мосюкова Н.Г. Деяльність Верховного Совету України (1990 – 1998) //Грані. – 2001. – №5-6. – С. 184 – 188.
13. Мосюкова Н.Г. Історія парламентської системи в Україні (1990 – 1998): Автореферат на здобуття наукового ступеня к.і.н. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2003. – 21 с.
14. Мосюкова Н.Г. Історія парламентської системи в Україні (1990 – 1998): Дисертація на здобуття наукового ступеня к.і.н. – Дніпропетровськ, 2004. – 206 с.
15. Мосюкова Н.Г. Традиції народного представництва в Україні //Бористен. – 2000. – №9. – С. 12-13.
16. Новій державі потрібна нова Конституція. Інтерв'ю з начальником обласного управління юстиції Є.Г. Шаниною //Влада. – 1996. – №14. – С. 7-9.
17. Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять» //Історична пам'ять. – 2001. – №1-2. – С. 193.
18. Поляков М.В. Я прагну з колегами працювати в режимі «Тутті» //Бористен. – 2000. – №1. – С. 6-7.
19. Про визначення порядку обчислення скликань Верховної Ради України: Закон України від 1 лютого 2000 р. №1420 – XIV //Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №8. – Ст.52. – С. 77.
20. Про Комісію по розробці нової Конституції Української РСР: Постанова Верховної Ради Української РСР від 24 жовтня 1990 р. №405 – XII //Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – №45. – Ст. 607. – С. 842 – 844.
21. Проект нової Конституції схвалено. Із зауваженнями і пропозиціями членів Конституційної комісії документ передано на розгляд до Верховної Ради //Голос України. – 1996. – 12 березня. – С. 1.
22. Романов В.Є. Реформа політичної системи України //Грані. – 2003. – №2. – С. 125 – 127.
23. Світленко С.І. Історична наука у Дніпропетровському національному університеті: основні напрямки розвитку на рубежі ХХ – ХХІ ст. //Грані. – 2003. – №5. – С. 3 – 8.
24. Світленко С.І. Матеріали до лекції «10 років незалежності України» //Грані. – 2001. – №3. – С. 120 – 124.
25. Світленко С.І. Україна незалежна: кроки історії //Грані. – 2002. – №4. – С. 5 – 9.
26. Швець М.А. Розбудова незалежної України – шлях сподівань, надій та реалій //Грані. – 2001. – №4. – С. 3 – 10.

ФІЛОСОФІЯ

Є.А.ХАРЬКОВЩЕНКО

ПРИНЦИП СОФІЙНОСТІ В ПРОЕКТІ УНІВЕРСАЛЬНОЇ УНІЇ МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ

Харьковщенко Євген Анатолійович - Перший заступник керівника Головного управління з питань внутрішньої політики Адміністрації Президента України, кандидат філософських наук, доцент

Постановка проблеми. Принцип софійності в київському християнстві передбачав релігійну єдність. Його ідеологи-митрополити Іларіон і Климент Смолятич були провідниками теорії християнського універсалізму з чітко означеним змістом, а саме – як схрещення позитивних рис східного і західного варіантів християнства з розвинутою передхристиянською слов'янською культурою. Відповідно до цього розбудовувалась церковна організація. В цьому контексті відомий російський дослідник християнства Київської Русі Г.Федоров зазначав, що «київське християнство було одним із найкращих способів реалізації Христової науки в цілому християнському світі» [1,5].

З втратою державності київське християнство поступово перетворюється на візантійський варіант православ'я, месіансько-цезарепапістські особливості якого здобувають визнання в молодих державно-політичних центрах північних земель Київської Русі. В самій Україні цей перший період історії місцевого, слов'янського варіанта християнства завершується і починається власне розбудова національних релігій – православ'я і греко-католицизму. Наголосимо при цьому, що в полі зору ієрархів українських церков постійно знаходився проект універсальної унії, аби зупинити «нищення Русі Руссю» [2,34]. До єдності, спираючись на ідеї київського християнства, намагалися привести конфесійну розподілену націю видатні митрополити: Петро Могила та Й.В.Рутський у XVII ст., а в нашому столітті митрополити Іларіон (Огієнко) та Андрій Шептицький.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Релігійно-філософська творчість такої непересічної особливості в історії української духовності як Петро Могила досліджувалася багатьма фахівцями. Починаючи від занадто критичних і конфесійно упереджених оцінок «латинства» київського митрополита богословом Г.Флоровським у «Шляхах російського богослов'я» і закінчуючи глибокими науковими штудіями творчості українського мислителя сучасною дослідницею В.Нічик, зробленими нею у фундаментальній праці «Петро Могила в духовній історії України». Однак дослідження православних реформ митрополита та унійних ініціатив моги-

лянської доби в контексті вітчизняної софійної традиції потребує подальшого вивчення.

Цілі статті. Показати, що рух по створенню єдиного Київського патріархату двох розподілених конфесійно національних церков набув своїх визначальних рис з приходом на митрополичу кафедру Петра Могили. Він у своїй «унійній праці» використовував ідею киеворуської софійності, яка стала тлом для формування київського варіанта християнства з його відкритістю до Сходу і Заходу.

Виклад основного матеріалу. Першою спробою союзу (унії) української церкви з західною (католицькою), як вважає відомий церковний історик М.Чубатий, був 1214 р., коли угорський король Андрій II мотивував це перед папою Інокентієм III бажанням Галичини знаходитися в єдності з Римською церквою, але із застереженням, щоб «дозволено було зберегти свій (грецький) обряд» [3,5]. Андрій II, вимагаючи у папи королівську корону Галичини для свого п'ятирічного сина, запевняв його, що цього прагнуть вельможі та народ підкореної ним країни, які нібито бажають поєднатися з Римською церквою. Однак мотивація Андрія II унії в листі до папи «щоб узятих таким чином у лещата галичан тримати у вірності своєму королю та в покорі й присязі римській церкві» [4,20] не підтверджувала таке прагнення і тому навіть обіцянка збереження православного обряду не переконала місцевих жителів. Вищезгаданий автор називає цю унію «історичною ефемерідою», укладеною лише з політичних мотивів, всупереч волі народу, який рішуче виступив проти насилля. Підтвердженням цього стало те, що після появи у Галичі князя Мстислава унія швидко «втратила усіх своїх прибічників» [5,17].

Друга спроба впровадження унії припадає на роки князювання Данила Романовича. Організуючи хрестовий похід європейських держав проти монголо-татарської навали, він прийшов до думки прийняти пропозицію Папи римського про спільні дії. Папа Інокентій IV буллою від 27 серпня 1247 р. проголосив єднання галицьких князів з римською церквою. Легатом і архієпископом на Русь був призначений Альберт Суєрбер. Близько 1254 р. папа вручає Данилові королівську корону і скіпетр, обіцяючи організувати хрестовий похід

проти монголо-татар. Данило Галицький королівську корону прийняв і коронувався в Дорогичині (на Західному Бузі). Однак відносини Риму з князем Данилом базувалися не на ідеї віросповідної єдності руської церкви з римською. Переговори відбувалися з ініціативи Риму. До згоди на унію примушувалася сторона, що зазнавала політичних утисків та сподівалася на підтримку з боку римської курії. І, не отримавши її, припинила відносини з папою. Отже, і ця спроба унії української церкви з римською виявилася невдалою.

В подальшому спробі зняття протиріч і об'єднання православної та католицької традиції в християнстві проводилися під час Ліонської (1274р.) і Флорентійської (1439р.) уній. Ці події не могли не вплинути на долю християнства в Україні. Тим більш, зруйнування державності Київської Русі прискорило процеси формування української нації, в якому активну участь взяла і церква. У післямонгольську добу канонічна територія Київської митрополії розділяється між Литвою, Польщею та Московським князівством, які наполягали на власному варіанті розв'язання національного питання.

Московія категорично заперечила Флорентійську унію: у 1448 р. - нею було проголошено автокефалію своєї церкви, а в 1589 р. – патріархат. Перехід Москви на месіанські позиції «третього Риму» повністю зробив українську церкву православною провінцією Московського патріархату. До того ж, православна церква постійно терпіла утиски від польської влади. Вихід з кризи вбачався деякими ієрархами православ'я в Україні (Михайло Рогоза) у прийнятті чергової унії і скликання з цього приводу собору.

Але задовго до прийняття церковної унії єзуїти розпочали активний наступ на пов'язану з православною традицією освітню діяльність, на науку, мораль, культуру українського народу. Активізації їхньої діяльності сприяв вихід у 1577 р. книги єзуїта Петра Скарги «Про єдність Божої церкви під одним пастирем» [6], яка викликала значну в ті часи полеміку між прибічниками православ'я і католицизму. Сама структура книги відповідала класичній схемі єзуїтських диспутів між католиками і православними, а перемога римсько-католицької сторони була заздалегідь запланованою.

Дбаючи про захист інтересів українського та білоруського народів, П.Скарга намагався неупереджено аналізувати перспективи того, що могла дати і дала українцям та білорусам західна -латинська й східна -грецька культура. «Одначе на Україні й Білорусії уся наука впала, — писав він, — а попи схопили й ніколи вівці (тобто православні віруючі) не можуть мати з них такої втіхи, якої треба. До того дуже ошукали тебе греки, український і білоруський народи, що, даючи тобі святу віру, не дали своєї грецької мови, тільки звеліли задовольнитися... слов'янською, щоб ніколи не прийшли до справжнього розуміння і науки. З слов'янської мови ніколи ніхто не може бути вченим» [7,137].

Усе відібрав бог у греків і Русі, твердив далі

П.Скарга, і справжня наука перейшла від греків до латинської церкви, а тому розраховувати на поширення науки і культури з Греції не доводилося. Йому вторив єпископ І.Потій: «Як для греків, так і для руських спасіння — в єдності з римською церквою, яка володіє повністю просвітними засобами і додає премудрості й розуму всім, хто з чемністю сина звертається по її материнську допомогу» [8,114].

Така пров'ятіканська аргументація поширювалася в Україні й Білорусії і мала на меті підготувати ґрунт для церковної унії. Католицька церква вважала запровадження уніатства як турботу про «єдність церкви Божої під одним пастирем» — папою римським. За твердженням єзуїтів, здійсненню цієї мети не суперечили всілякі жорстокі засоби й підступні дії, фанатична ненависть і фізичне знищення противників, проведення політики «батога і пряника». Єзуїти застосовували різні форми й методи поширення унії серед населення. Зокрема, православному духовенству вони обіцяли рівність у всіх привілеях з латинськими ксьондзами, переконували священників у силі католицизму, необхідності церковної унії з ним, переслідували противників унії адміністративними засобами.

Після Берестейського собору у 1620 р. в Києві було відновлено православну ієрархію, що призвело до полеміки між нею і уніатами. У посланні нововиявленої ієрархії підкреслювалося, що вона є наступницею християнської традиції, заснованої ще Володимиром, а її політичним репрезентантом – козацтво, яке ототожнювалося зі старою державницькою традицією князівських часів. Уніати, в свою чергу, не відмовлялися від юрисдикції над тією самою територією і над тими ж самими віруючими. Однак ворожнеча, що точилася з цього приводу, не перешкодила обережним контактам ієрархів: уніатів представляв митрополит Й.В.Рутський, а православних – архієпископ М.Смотрицький. Була навіть досягнута домовленість щодо проведення православними і уніатами спільного собору для усунення існуючих між ними розбіжностей і створення єдиного Київського патріархату.

Цей рух набув своїх визначальних рис з приходом на митрополичу кафедру Петра Могили (1632-1647 р.). Ще будучи архімандритом Київської лаври П.Могила під час відвідування митрополитом Й.В.Рутським собору св. Софії у Києві (1629-1630) рр. мав з ним особисті контакти. Предметом його зацікавленості під час зустрічі була діяльність уніатської церкви, перебудованої Й.В.Рутським за католицькими взірцями. Вступивши на митрополичу кафедру, П.Могила зіткнувся з низкою проблем, серед яких домінували занедбаність у управлінні митрополією, низький освітній рівень духовенства, невпорядкованість культової практики, подальше зростання світських впливів на церкву, непокора братств. На подолання цих вад були спрямовані літургійні та богословські твори митрополита – «Службеник», «Требник» та «Катехізіс», або «Православне сповідання віри». Більшість з його нововве-

день у цих творах позначені виразними католицькими впливами, але заслуга П.Могили полягала у тому, що він зумів адаптувати на українському православному ґрунті впливи західної церкви і поєднати їх з києвохристиянською традицією. Його реформи сприяли перетворенню православ'я на більш триваліше й живучіше не лише у Київській митрополії, але й у усьому православному світі.

У контексті розвитку ідеї Київського патріархату була спрямована діяльність митрополита відносно піднесення Києва як важливого релігійного та культурно-політичного центру. За словами митрополита Іларіона (Огієнко) Київ в цей час став центром української науки «її Афінами, став нашим Парижем» [9,32].

Не відкидав П.Могила й спроб об'єднання українських церков. На його думку, повинна була реалізуватися ідея «універсальної унії» як поєднання двох рівних церков з правом обирання митрополитів без подальшого затвердження папою і права самостійного призначення єпископів. Така позиція потребувала від Київського митрополита толерантності і терпимості до різних релігійних напрямків і конфесій.

Праці П.Могили засвідчують його переконання в тому, що католицька і православна церкви мають історичне право на існування. П.Могила не виключав можливості їх взаємного збагачення і доповнення при збереженні власного обличчя і рівноправності. Широта поглядів, відсутність конфесійної упередженості давали П.Могилі можливість знаходити і в католицизмі чимало такого, що йому імпонувало і чого бракувало православ'ю, зорієнтованому в післямонгольську добу на застиглу візантійську ортодоксію.

П.Могила схилився до тієї точки зору, що для виведення православ'я з кризи, її ієрархи і богослови можуть багато в чому скористатися з досвіду католицизму. З увагою ставився П.Могила до переважної більшості догматів, чинів та обрядів католицької церкви. Отже, не можна не помітити, як це досить аргументовано доводить В.Нічик, що «Могила намагався зблизити християнські типи релігійності та богословських ученй Заходу і Сходу» [10,33-34]. І тут він продовжував традицію київського християнства – відкритості як до Сходу, так і до Заходу.

П.Могила неоднозначно ставився до уніатів. Він схвалював провідну ідею унії про необхідність відродження втраченої впродовж середньовіччя єдності християнських церков. В його богослужбових творах навіть була молитва «Про з'єднання Церков». Водночас київський митрополит був ієрархом православної церкви і тому весь час натикався на тиск «церков-сестер» відносно негативного ставлення до унії. Однак, намагаючись вивести з кризи православ'я, він чимало використовував з досвіду організаційної впорядкованості й структури уніатської церкви. Це було зацікавлене і, а інколи і реальне зближення обох церков, можна сказати, дійовий екуменізм.

Водночас П.Могила не міг не помітити єзуїтсько-

го тиску на уніатів. Під його впливом почала здійснюватися повільна латинізація літургійного обряду, з місяцесловів вилучали імена місцевих святих, уніатські твори писалися здебільшого польською. Й.В.Рутський дорікав василіанам, за те, що вони між собою і на церковних проповідях не говорять руською мовою.

Згодом, коли змінилися політичні і церковні обставини в Україні, уніатство відійшло від національно-деструктивних тенденцій і спрямувало свою діяльність у бік відродження націозберігаючої функції релігії. В результаті унія викликала пробудження національної свідомості. Виникав внутрішній опір, приходило усвідомлення себе як носія ознак, що складають народ, націю, виникала потреба їх захисту. Вона стала засобом захисту української мови як найважливішої ознаки нації. Зауважимо, що Західна Україна від 1340 р. перебуває під чужомовним впливом, причому дуже активним. Однак саме тут найповніше збереглися і рідна мова, і національна самосвідомість. Натомість православна церква не лише втратила цю здатність, але й стала активним чинником імперського великодержавного тиску на українство.

Зважимо на припущення В.Нічик: «Коли б у берестейський період вся Україна прийняла унію, вона б уже тоді надійно увійшла у співдружність європейських народів, їхніх культурних здобутків» [11,38].

Саме задля цього П.Могила майже упродовж усього свого життя шукав засоби для подолання внутрішньої ворожнечі між західною і східною християнськими церквами. З приводу цих проектів П.Могила досить часто розмовляв з уніатським митрополитом Й.В.Рутським та київським католицьким єпископом Б.Бокшою-Родошовським. Спроби П.Могили знайти порозуміння, досягти єдності всіх українських християн різних конфесій високо оцінюють д сьогодні. Патріарх Й. Сліпий у своєму заповіті згадує П.Могилу, закликаючи всіх українців до церковної єдності: «Такі світлі постаті в нашій історії, як митрополит Петро Могила та митрополит Йосиф Вільямин Рутський у найбільш трагічні часи робили всі можливі заходи, щоб привернути єдність церкви і рятувати її перед загибеллю, об'єднавши всіх на твердій основі патріархату Київського та всієї Русі» [12,156].

Патріарху вторить А.Великий: «Довголітній екуменічний діалог Рутський – Могила ведеться на базі церковній, релігійній не як тактичний прозелітизм, але як спроби зговорення на базі релігійній, клич, щоб «Русь не ницила Русі «показує, що в тому не була замішана національна дискримінація і одна сторона не відмовляла іншій в патріотизмі» [13,70].

Відстоюючи основи вчення православної церкви та її організаційні структури, П.Могила в цих діалогах готовий був піти на певні компроміси. Але толерантність до католиків і уніатів не означає, що Київський митрополит відмовляється від православ'я і переходить на їхні позиції. Це видно з усіх його творів, у тому числі написаних наприкінці життя.

Так, у «Літосі» говориться: «Свята східна церква завжди про те Господа Бога просить, аби дарував єднання розірваним Церквам, а особливо, щоб західний костел, який був одне зі східною церквою за давніх часів упродовж майже тисячі років, нині своїм божественним чином якнайшвидше до згоди й єднання з нею привів. Але не до такого єднання, яким сьогодні наша унія замислює спрямувати Русь до єдності – сокирами, в»язницями, несправедливими судовими процесами, наклепами та різними насильствами та бідами. Така ж бо унія ніколи нічого доброго не вчинить, а тільки розриви, незгоди, плачі й нарікання множитиме» [14, 378].

Як засвідчує «Літос», П.Могила не прийняв унію в тих історичних формах, в яких вона була проголошена на Флорентійському, Тридентському, Берестейському соборах. Він пропонував власне бачення поєднання українських церков. Дослідник Є.Шмурло знайшов у Ватикані «Записку в справі універсальної унії українців» (відома також як «Записка митрополита Петра Могили») [15, 157-169], яка підтверджує ці унійні проекти П.Могили. Їх сутність зводилася до так званої концепції «універсальної унії», яка мала виконати наступні завдання: 1) мінімізація віросповідних відмінностей між східною і західною церквами; 2) умови об'єднання церков; 3) засоби до об'єднання церков.

Обдумуючи умови з'єднання церков, П.Могила вважав, що не на часі домагатися негайної унії з католиками всіх православних світу. Оскільки східні патріархи знаходяться під владою мусульман, з ними на цей час унія неможлива. Вона має відбутися там, де склалися відповідні умови. Так в Україні засобами з'єднання церков мали б стати повітові сеймики з широким представництвом на них уніатів і православних, на яких вільно б були обговорені всі питання, які виникли після Берестейської унії. Потім, на думку П.Могили, мав бути скликаний з'їзд уніатів і православних, на якому потрібно було б остаточно вирішити всі ці питання і досягти згоди про «універсальну унію».

Як вважає А.Жуковський, викладена вище концепція на той час була «досить революційною» і «наражалася на опір» і українського суспільства, й

«зовнішніх чинників». «Не маючи змоги її провести у всій цілості, Могила намагався хоча б частково пом'якшити ставлення православної церкви до католицької. Він уникав сутичок, не акцентував уваги на розходженнях, не допускав загострення полемічної боротьби. Це була програма мінімуму в сфері екуменізму Київського митрополита» [16, 125].

Упродовж довгого часу ідея зближення церков Київського митрополита П.Могили зазнавала найрізноманітніших пояснень і оцінок, а то й зовсім ставала забутою. Але розпочата ним справа по проекту «універсальна унія» залишилася актуальною в контексті ідеї єдності двох українських національних церков – православ'я і греко-католицизму.

Висновки. В історії релігії України маємо дві християнські конфесії, які відобразили непростий історичний шлях розвитку українського народу та його державності. На цьому шляху взаємовідносини вітчизняних православ'я і греко-католицизму були непростими, а то й навіть загостреними. Спроби порозуміння між уніатською і православною церквами аби «Русь не нищила Русі» намагалися здійснити ряд ієрархів цих церков. Серед них виділявся найбільш ефективним проектом «універсальної унії» православний митрополит П.Могила. В концептуальному плані його ідеї відтворювали софійні принципи київського християнства відносно толерантності і відкритості щодо різних релігійних центрів, антимесіанства і антицезарепапизму, евангелізму, паулїнізму тощо. Однак як у теоретичній площині, так і в деяких практичних діях унійні ініціативи нашттовхуються, з одного боку, в Україні на тиск козаків, які переконали православну ієрархію не брати участі в об'єднанні русі. З іншого боку, уніатська ієрархія стримувалася вказівками з Риму не брати участі у дискусіях з православними з приводу богословських питань. Подолати розкол у Київській митрополії, викликаний у більшості політичними чинниками, так і не вдалося. В середині ХУІІ ст. Київська митрополія остаточно поділилася на два ворожі табори – прихильників Константинополя та прихильників Риму і віковичну мрію київського християнства про єдність церкви залишила втілювати нащадкам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. George Fedotov. The Russian Religions Mind Kievan Christianity. — Harvard University Press. — 1946. — P.5.
2. Сенік С. Українська церква в ХУІІ ст. // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. — Львів, 1993. — Ч.І. — С.34.
3. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. (Від початку до р.1353). — Рим; Нью-Йорк, 1965. — Т.1. — С.5.
4. Правда про унію. Документи і матеріали. — Львів, 1968. — С.20.
5. Чубатий М. Західна Україна і Рим у ХІІ ст. — Львів, 1917. — С.17.
6. Скарга Петр. О единстве церкви божией. 1557 года // Русская историческая библиотека. — СПб., 1882. — Кн.2. — 496с.
7. Там само. — С.137.
8. Савич А. Западно-русские униатские школы // Труды Белорусского университета. — Минск, 1922. — №2. — С. 114.
9. Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. — С.32.
10. Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. — К., 1997. — С.33-34.
11. Там само. — С.38.

12. Завіщення блаженнішого патріярха Йосифа // Патріярх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот / Мат. Міжнарод. наук. конф. – Київ, 2002. – С. 156.
13. Великий А.Г. Українське християнство. Причини до історії української церковної думки. – Видавництво О.О. Василян. Передрук. 1990. Еспанія. – С. 70.
14. Mohila Piotr. Litos abo kamen z procy prawdy cerkwie swiatey prawoslawney ruskiey na skruszenie faecznościemney Perspektiwy albo raczey pazkwilu od Kassiana Sakowicza... roku p. 1642 w Krakowie wydane. – Київ, 1644. – С. 378.
15. Smurlo E. Le Saint – Siege et l’Orient orthodoxe russe. 1609-1654. – Prague, 1928. – P. 157-169.
16. Жуковський А. Проблема єдності церков у творчості Петра Могили // Феномен Петра Могили. – К., 1996. – С. 125.

Ю.Й.СЕМЧУК

ФІЛОСОФІЯ СВОБОДИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Семчук Юрій Йосипович – викладач кафедри історії та політології Дніпропетровського університету економіки та права

В історії України і світовому філософському обширі Григорій Сковорода означився своєю феноменологією пізнання як осягнення найглибшого в бутті, як висхідної позиції розуміння світу, але найбільше, як ревнивий прихильник свободи. Неперебутної свободи, бо спроби її спізнати чи класифікувати-ідентифікувати завше терплять фіаско – свобода категорія незмінна і неготожна несталості менту людського життя, а пріорі несумірного вічності – карою тлінності.

Уникнення минулості світу стало сенсом життя Г.Сковороди. Способом осмислення істинності обраного шляху було усвідомлення нагальності свободи, як основного чинника входження «граду вишнього». Філософу свобода одкривалася багатогранністю сутності поступово: від заперечення соціальних виразок феодального суспільства, до «веселості» – вернення самості безмежжя серця – Бога. У «Вдячному Еродієві» (1787р.), як заповіт сущим, вже осяйно-упокоєно-знано констатовано: «Сину, відверни очі од марнот людських, перестань помічати брехливців його, поверни сердечне око у власне серце... отут тобі обсерваторіум, тут-бо уздриш те, чого ніколи не бачив, тут-бо надивишся, насолодишся, і, заспокоєшся» [1, 118].

Сучасник видатних просвітителів, навчаючись у Києво-Могилянській академії, де зусиллями Ф.Прокоповича та інших прогресивних діячів вітчизняної культури набули широкого розголосу просвітительські ідеї, із захопленням сприйняв тогочасні теоретичні спроби змін світоустрою всемогутністю людського розуму. Щоправда, «довершеність» всепояснюючого ratio, присмаченого

світлою вірою у неминуче торжество правди й справедливості, вже тоді хижо лисніла з майбуття всепереможною опінією пихатої гурми і тонка божественна натура любомудра не могла не зобачити грубість примітивного інструментарію розбудови неoarхітектоніки антропобуття.

Спочатку спорадичний протест філософа супроти жорстокої дійсності зачепив поверхові пласти усталеностей феодалізму, з його соціальним поневоленням та європейський дух просвітництва, сягнувши Росії, вже матерілізувався модерними покручами протобуржуазних відносин викликавши у максималіста-романтика песимістичний зойк, тільки й означив слабкість людини: «Мыр же есть море потопляющихся... слепцы за слепцем в бездну грядуще» [2, 499], – не перемогу розуму святкувало серце – сполохи завтрашності у кривавій млі революцій вихоплювали з тьми, зацяцьковані мішурою благоді, перекошені лики озвірілої гурми, од обіцяного колись екзальтованими просвітителами ошасливлення. Серце боліло, той щем пізніше назвуть екзистенцією. Сковороду не згадають.

А любомудр знав і, не переймаючись потугами вивершення власної, доконечно осмисленої філософської системи, просто вказував на лихо, як це робив Гадамер, Сартр, – що світ морально неприйнятний, згубний для людини, але ж то земний світ. І Кант зазначав, що «світ лежить у злі», і нібито «зачинатель» екзистенціалізму К’єркегор страхом світ творив. Сковорода ж, осяйний знанням, плекав надію вивершеності особистості над нічиєю дійсністю, тому й давав оптимістичний шанс людині. А джерелом зла вважав не саму людину, а не-

відповідність природі людини суспільних норм, що заважають їй прагнучи до справжнього щастя. Світ зла – це певний спосіб життя, який підлягає моральному засудженню. Творці ж зла – панство. У листі до М.Ковалинського попереджував, що панський двір – це «кубло обманів і злочинів» [1, 218]. Найбільший же пан – цар: «Я не високо шаную, і не поважаю не тільки таких царів, яким був Ірод, але навіть і хороших царів» [1, 364]. Заримувавши виключно – пророчо: «О, міре! Мір безсовестный! Надежда твоя в царях! Мниш, что сей брег безнаветный! Выхрь развеет сей прах» [1, 34].

Сарказм, нищівна критика філософом регресивної системи феодальних відносин ґрунтувалася не тільки на пасивній модуляції прогресивних ідей просвітителів, але й на «активному неприйнятті» світського ганджу царського оточення – маючи небезпечний досвід спілкування з наближеними до цариці Єлизавети великосвітськими лакузами, коли був співаком придворної капели у Петербурзі. Як то йому було «серед обраних», людині з непокріпаченої козацької родини, вихованої в труді, моральних засторог, християнських настанов.

Таку ж драму пережив Ж.-Ж. Руссо, котрий теж потерпав од «вишуканого товариства», відважно захищаючи свою честь і гідність лезом шпаги у сутичках з великосвітськими мазунчиками, котрі, при нагоді, не забували нагадати про його харпацьке походження; в «Посланні пану Борду» (1772 р.) Руссо виключно віршував: «Тщеславному глупцу не назовусь я другом: / Он злит меня. Богач презрением платит мне, / И с ним взаимностью сквитались мы вполне» [3, 58].

Сковорода теж зазначав, що першопричини духовного розтління, корінь зла знаходяться в «елітному» середовищі пихатого панства, що неспинно, метастазами марнотиння вражає здорові тканини, ще не до кінця зіпсованих духом наживи й среблолюбства простих людей, котрих безуспішно застерігає: «Корень всем злым есть среблолюбие, отсюда выросли тяжбы, войны, отравы... затем вражды, неудачи, печали страстныя, пьянства, убийства» [1, 218]. Але попри все не може здолати в собі безнастанне бажання наблизитися народу, аби налаштувати свою бентежну душу камертону природності, першоджерел справжності.

Сковорода жив на зламі епох, свідомість сформована у барокових цінностях, котрі, за словами Д. Чижевського, «догорали повним полум'ям та враз згасли», піддавалася потужному тиску не тільки навалою просвітительських ідей, а й відчайдушним зіптовхненням антагоністичних ментальностей: азійської дефіляди «єднинеделімих» потуг аґресивного асиміляторства супроти апробованого століттями захисного пристосувансько-примирливого хитрування гречкосіїв на «стражденній топтанці розмежжя цивілізацій». За тим хитруванням приховувалася непокірна душа «козацької людини» з її вольницею. Життя у свободі й свобода в житті неабияк загрожувала покріпаченій Росії, генерація вільних

людей була смертельно небезпечна азійщині. Європа, навіть з пихою гонорових ляхів була ближча неспокійному серцю лицарів. Ліквідація республікансько-демократичного ладу козащини грубою силою абсолютизму надовго відкинула на задвірки цивілізації посталий до розвою народ. Незгойною раною втраченого шансу ятрилася несправдженість на знекровленому тілі нації.

Геополітичні потрясіння XVIII ст. не могли не вплинути на Сковороду, але він свідомо уникає спокуси піднявши забрало виступити проти поневолювачів, у тоталітарному суспільстві то був би смертельний присуд. Евентуальний протест маскувався езоповою мовою байок.

З найкращими намірами в Декларацію прав людини і громадянина були вписані: свобода, рівність. Той жах «вивільненої свободи юрми», наше сьогодення й позавтрішність розтлінної епохи передчував Сковорода, звідси й песимістичне:

«Правду Августин певал: ада нет и не бывал, / Воля – ад, твоя проклята, / Воля наша – пещь нам ада» [2, 38].

Тектонічні зсуви суспільної свідомості кінця XVIII ст. сягнувши тривожними відгомонами теренів Росії, провокували показове мавпування Катерини II фальшивими модифікаціями просвіченого абсолютизму. Пізніше, М.О.Бердяєв виніс жорсткий вердикт: «В Московській Росії був справжній страх перед просвітництвом. Наука викликала підозру, як «лагинство». Москва ніколи не була центром просвітництва. Центр був в Києві» [4, 8]. А «центр» потихеньку хирів, Києвомогилянська виснажувалася – найкращі уми переманювалися до «північної пальми», а скоро й попівщина придушила осереддя любомудрія й свободи. Поза сугінками бездержавності насувала ніч російщини. «У такій ситуації залишалося три виходи: чи змиритися й стати на шлях пристосування до нових умов; чи вийти на боротьбу з цією дійсністю в ім'я збереження того, що ця дійсність знищувала; чи спрямувати споконвіку притаманну українському духові, породженому «кордонною цивілізацією», стихію вільної самодіяльності особистості за межі соціального – в сферу духовної реальності, яка свідомо протиставлялась неприйнятній соціальній дійсності» [5, 102]. Битися за свою свободу вже нікому було, залишалося пристосуванство й втеча від зовнішнього світу у внутрішнє буття, що й засвідчив Сковорода у своїх творах, репрезентуючи духовну сутність українства – вибудувавши універсальну модель нашого буття – філософію серця.

Реалії життя безжалюбно всмоктували анахорета у мікркосмі індивідуалізованої мушлі – гармонії буття-в-собі, аби там загорнувшись – розгорнувшись макрокосмом чистих ідей першосутностей зматеріалізуватися вишнім градом на гріховній землі, Божественним Садам, колись, на порозі преставлення, а поки що, у 18 пісні, зневолена констатація: «А я буду себе тихо / Коротаты милый век. / Так минет меня все лихо, / Щаслив буду человек» [2, 76].

І це не втеча од світу, то ненасильницький спротив, своєрідна свараджа, аж ніяк не примирення: «...наше життя – це безперервна боротьба і перший ворог – це ти, нарум'янена мавпо, ти, світе» [2, 356].

І від того щеміло в грудях, за багатосвіття серця йшов на прою Сковорода. Замасковане неприйняття Сковородою французького просвітництва, пояснювалося обмеженим потягом останнього до соціальності, безмежне ж поле свободи мислителя зі спрямованою енергією пізнання прагнуло не примітивної зовнішності, а ірраціональних глибин трансцендентної сутності людини. Того «морального канону, що спирається на вимоги сфери духовності як простору, в якому людина отримує можливість до самореалізації себе як Людини, де людина реалізує свою родову сутність» [5, 102]. Родова сутність і свобода. Не даремно ж Сковороду М.Грушевський означив «громадянином всесвіту». Але, чи можна відчувати себе громадянином серед рабів. Звідси й шарахання, несумірність моральної поведінки – чи коректно дарувати свої твори поміщикам, можновладцям в котрих ті оголошуються бридкими виразками суспільства. *Fabula docet*, сила: байка вчить, – не можна кусати руку годівника на його ж пасіці, трактуючи таку поведінку проявами свободи. І дуже важко, майже неможливо, реалізувати свою «родову сутність» будучи «сам собі предком», ще й серед собі подібних – «тутешніх». «До нації люди починають належати власноруч здійснюваним життєвим вибором. Їхня національність складає не родову а екзистенційну ознаку» [6]. Який вже там життєвий вибір, екзистенція, «коли самі себе завоювали». Та й Сковорода писав М.Ковалинському, що «Малороссія мне мать, а Украина тетка...» Себто – Малоросія тутешніх хоч і кошлатиться чортополохом понад зів'язлими бутонами протонації, а все-таки ближча, аніж якась несправджена, небачена, далека родичка, розтоптана Україна. Тільки от Сковорода од своєї матінки Малоросії на пасіках ховався, а Гоголь вже у петербургах своє серце роздирав, але вже не між Україною і Малоросією, а Малоросією і Росією – доконечно, в божевіллі, втрачаючи ідентичність. Свобода – категорія індивідуальна, втративши національні ознаки, дані Богом, в кращому випадку, через покоління в чужих ментальностях зрине означена, але то буде інша свобода, другої нації. Дав Бог пізніше шанс українцям до творення власної свободи, а чи зродяться в нас свої канти – в егоцентричній осягненості глибин власносерця, із заперечено-неусвідомленою тотожністю іншосердечь.

Унікаючи неозначеності невизначеності родового, Сковорода виводив категорію свободи за межі національного і так й не спромігся розвинути драстичну ідею першосутності, таким робом означаючи, що сили, які протистоять злу, знаходяться в самій людині, важливо лишень достеменно пізнати свою сутність і привести в дію приховані можливості. А для цього потрібно просвітити людей, навчити їх долати зло і вести спосіб життя справді гідний лю-

дини. Повсякденні клопоти невпинно уярмлюють великотрудну самореалізацію, заважають виконати людині своє призначення. Куди ж тільки подіти оту «фарбовану труну», світ буденності, котрий постійно відволікає людину від сакрального.

Та коли вже була вибудована архітектоніка філософії серця, і «фарбована труна» споглядалася з вишніх сфер все-буття, в одному з останніх творів, в «Убогому жайворонкові» (1787р.), зринула дотична національному рефлексія щодо «самозванців – месіонерів» з півночі: «Малоросію Великоросія називає тетерваками. Чого соромитися? Тетервак бо птиця дурна, але не злоблива. Не той дурний, хто не знає, але той хто знати не хоче: зненавидь глупоту і будеш в числі тих блаженних тетерваків» [1, 124]. А це вже виклик, і артикульована самоідентифікація, котра сповна розгорнулася в наступних поколіннях, бурхливо-нерестерпним, генетичним (ось в чому проявилася родовистість і доконечне самоусвідомлення своєї іншості) потягом до знань, себто зацікавленого зору на само-себе в зовнішньому світі, а отже – іманентного виходу до свободи розгорнутого мікрокосму.

Сковорода той вихід відчував, але розумів, що не можна закликати суцільних до виставлення конкретних цілей у цій перманентній боротьбі, бо «здолання зла у самому собі» призведе до жорсткої регламентації власнодій, означеної поведінки і, в кінцевому результаті, підпорядкує «надідолу егоїстичності», нестримно виводячи зі сфери дійсного у герметизовану суб'єктивізацію хибного. Себто, зусилля волі руйнують свободу. Навіть означення сутності свободи викривлює її неосягнену сферу трансцендентного й віддзеркалює, щонайкраще, блідий лик «нарум'яненої мавпи». Бо свобода – то найвища таїна. «Бог проявляється, існує лише в свободі, діє тільки через неї. Свобода і лише свобода може бути сакралізована» [7, 70].

Людина з надсвідомого знає свободу, але не може мислено, доконечно її артикульовати. Знання свободи – це поєднання адекватного розуміння матеріалу і обмеженого нерозуміння загадки; свобода нейтральна до прихованого. Той, хто дивиться на свободу тільки з розумінням, робить її самоочевидною, а отже, найдалшою від того, чим вона є насправді. Коли хто хоче надто близько підступити до веселки, вона зникає. Тільки той розуміє свободу, хто відчуває її, як Зигфрід, що розумів мову птахів. А втім, унаслідок розуміння загадковості свободи не щезає. Ніколи. Але й пасивне невтручання в процес пізнання, усвідомлення свободи, кидає капітулянта в отой нестримний потік буденності, неспинно всмоктуючи у вириво зневоленого життєскіння. Тому Сковорода усе своє життя послідовно уникав усього того, що могло уярмити його дух, волю до постійного творення. І якщо Бог – і є Свобода, він же й Творець, а людина створена по його образу, то й сама свобода є еманациєю божественних проявів. Свобода це завжди щось нове, заперечуване усталеністю, свобода є незалежність й визначається особистістю із самої

себе – творчою потугою, а не вибором «чогось передчимось», бо заганяється у вузькі рамки «порядку необхідності» не тільки вибором між злом і добром, а со-творенням індивідуумом Добра і Зла. «Звільнення настає тоді, коли вибір зроблено і коли я йду творчим шляхом» [7, 71]. А творчість – то все зароджуване з позачасся зірваних вічності ідей, що болісно засвідчуючись в тлінній матеріальності, охоплюються стражданням, бо, осяяне знанням не може не мучитись, змінюючи недосконалий світ – прилучаючись творчості світобуття. Пізніше М.О.Бердяєв вказував, що свобода не є легкою, вона є трудна, нестерпно важка. Бо вимагає від особистості – геть відповідальності за все. Бо ж зухвалець взявся за божественне – творити світ. Та лишень невеликий перепочинок, відмова од свободи дає миттєве полегшення й бажання більше не сягати многотрудного акту непомірної відповідальності. Ось чому свобода є планіда обраних, аристократична панна самітників, не таких, як усі, бо деіндивідуалізована більшість не просто не любить чи не сприймає свободи – ненавидить. Хіба ж можна любити страждання, краще вже лайдакувати-упокорюватися у ложі унормованих дій. Людина – істота стадна, себто суспільна, з добре розвинутим інстинктом самозбереження, тому постійно моделює зручні евдемоністичні ідеї для жаданого спокою, шукаючи прихисток у будь-яких угрупованнях-гурмищах по зручній «вірі», і бодай як натяки на зміни канонізованих «цінностей» сприймає вороже, бо подібні спроби розцінює як руйнацію підвалин своєї соціальності аж до загрози власному життю. Ось чому натовп любить авторитет та насилля – бо сила дає хоча й примарну, але гарантію консервації узвичаєності. Тому всяка згрупована маса ворожа свободі і завжди заперечує яскраву особистість.

Сковорода хоч і був улюбленцем народу, але й простим людям було важко зрозуміти самітника, котрий, висміюючи такі жаданні нужденним плотські насолоди, сам не цурався в «поміщицькому кублі» евдемоністичних зваб. Його ж мандрівне старцювання хоч і викликало захоплення у покріпачених селян, як туга за своєю втрачену волю, але ж демонстративна відмова од виснажливої праці була незрозуміла для простолюдина. Сковорода на те звинувачення у «неробстві» скаржився М.Ковалинському. А оте знамените абсурдно-вперте відмагання Сковороди од пропозицій одружитися на заможній панні з багатим спадком викликало серед народу передсуди. Але Сковорода, незважаючи ні на що, завжди залишався собою. Така позиція не могла не викликати в усталеному соціумі спротив. В XIX ст. мандрівне життя Сковороди, «с высочайшего разрешения» «философствующие» філістери трактували не інакше як честолюбне копіювання блазнем Сократа, а філософствування, в кращому випадку, як нахабне компіляторство самозванця-неоплатоніка-стойка. Така реакція була не випадковою: вони, українці, сформовані в сакральній аурі степової вольниці, за способом мислення були (за влучним озна-

ченням монархістів) інородцями, іншими, незрозумілими, значить ворожими патерналістичним нормам ієрархічної поведінки лакуз, а випереджаючі час претензійні любомудрія не могли не дратувати адептів консерватизму.

Філософія серця Сковороди органічно продовжилася викликом «великій буцегарні народів» у трудах П. Юркевича, з пропагандою моральності й свободи. «Для того щоб розвивати в собі моральні якості, людина має бути вільною. Ця ідея взаємообумовленості свободи й моральності органічна у філософії «серця» Юркевича й знаходить своє відображення у всіх роботах філософа. Так як духовна свобода є необхідною складовою для виховання, мислитель зазначав в «Курсі нової педагогіки»: «всі сили й здібності людини мають розвиватися вільно; все, що стримує їх діяльність і творчість, суперечить гуманності» [7, 127]. Чи могли сподобатися такі мислі адептам під штандартами «За царя и отечество!» чи їхнім спадкоємцям з закривавленими грамуляннями несвободи на прапорах: «За Родіну! За Сталіна!», – де вища мета людини була в самознищенні усього людського в собі. Але свобода незнищенна, М.Бердяєв заявляв, «я знародився зі свободи і вона є моя матінка» [7, 64]. Сковорода перегукувався: «Мне вольность одна есть нравна, /И безпечальный прекрасный путь. /Се – моя мера в житіи главна» [1, 18].

Свобода вічна, як і інші філософські категорії, що у високотій бутності хмаринками-ідеями плывуть понад рікою часу, оминаючи знакомі береги простору, і не є сутнісними національністю чи походження філософа, вони – любомудри – всі діти божі, його очі, розум, мислення, розуміння й зобачення цього стражденого світу. Але не можна заперечувати, чи ігнорувати національність, бо нації, як і люди, кожні по своєму бачать світ, а значить і Бог у вседності багатоманітний і прекрасний. А філософи завжди поза плином часу й нетривкими берегами простору. Їх, справжніх мислителів, не компіляторів й честолюбних імітаторів – одиниці. Вони зненавиджені гедоністичною гурмою за самість; їх бояться й зневажають, ними пишуться й гидують, переслідують й обожнюють, але їм все одно, бо осяйні, бо поза марнотою животіння у вільному леті мислі розкривають у собі згорнутий універсум, охоплюючи божественні розливи еманцій осягають со-творене й страждають від конфлікту з ворожим оточенням, заперечені й знехтувані, але без них світ би загинув, зник, бо як інакше, хоч якось, впливати Богові на нас, як не через них, обраних.

Сковорода мріяв про «горну республіку». Ця супротивна всьому земному республіка є насправді дзеркальним відображенням мрій філософа про жаданий світ на його материзні. Але ж «от человека сіе невозможно» ... Така песимістична констатація дає можливість спуститися з небес мудрецю, полишивши сходження в горну республіку обраним по завершенні стражденого шляху, а простолюдинам, ще в цьому, земному житті, допомогти найти

опору в хисткому, ворожому світі. Щонайперше Г.Сковорода закликає поглиблювати осягнення духовної природи й пізнання справжньої істини, що значить – пізнати Бога у людині. «Один труд в обоих сих – познать себе и уразуметь Бога, познать и уразуметь точного человека, весь труд и обман от его тени, на которой все останавливаемся. А ведь истинный человек и Бог есть тожде» [1, 47]. Якщо людина – є суть Бог, то Сковорода інтуїтивно означає ту силу високосних почуттів, котра дає можливість вирватися людині з опінії земних умовностей у чомусь вищому, аніж прості знання й наукові відкриття: «Мы в посторонних околочностях черезчур любопытны и проницательны... одно только знаем, что не достает чегось, а что оно такое, не понимаем» [1, 222]. Це і є означення серця, в котрім мікросвіт – макросвіт прихистився. «Чего-то великого недостает»... А велике у кожному з нас. Сковорода просто пропонує в пісні 28 самим осягнути велич свого богобуття:

«Глянь, пожалуй, внутрь тебе: сыщешь друга
внутри себе,/Сыщешь там вторую волю,/Сыщешь в
злой блаженну долю:/В тюръме твоей там свет, в
грязи твоей там цвет» [1, 87].

А щоб не втратити те хистке всобибачення «чегось такого», Сковорода пропонує не тільки милуватися великою таїною свободи, а бути до неї якомога ближче, через власноозначення Богом даної своєприсутності світу цього, себто виконання наголошеної Творцем місії кожним прийдешнім на цій грішній землі, як усвідомлену спокуту до боговернення. Заперечивши знову основний постулат просвітників – розум, Сковорода висунув ідею світотворчої потуги – сродної праці, виявом котрої є людське щастя, а суб'єктивною об'явою: «внутренний мир, сердечное веселіе, душевная крепость» [1, 41]. Досягнути цього миру можна лише прислухаючись до веління своєї внутрішньої натури, пізаного в собі Бога. Й на основі усвідомленого сприйняття тожної натури визначити щонайближчий відповідник спорідненої діяльності в зовнішньому світі, аби розвинути, поглибити внутрішню сутність мікросвіту – розширивши діяльну своє-при-сутність межі макросвіту. Сковорода закликав бути ближче до природи, бо вона «есть всенародная и истинная учительница». Пошуки в природі «золотого віку» замилювання нею породжували страх, знання ж природи через всепроникаюче-пояснюючий розум виводило з підсвідомості ще більший страх – власної ниці, і непевності нетривкого життя. «Замилювання природою поєдналося з концепцією суб'єкта як буття-для-себе, справді безмежного в собі; такий суб'єкт проєктує себе на природу і в своїй ізоляції відчуває близькість до неї; його безсилля в суспільстві, що петрифікувалося в другу природу, стає рушієм утечі начебто до першої природи. У Канта внаслідок усвідомлення суб'єктом своєї свободи страх перед всемогутністю природи став видаватися анахронізмом, але це усвідомлення свободи поступилося страхом перед увічненою несвободою. У сприйнятті природної краси ус-

відомлення свободи і цей новий страх поєдналися» [8]. Сковорода свідомо означував виховання в природі не як самоціль, а лише як наближення до первневої чистоти, ще не понівеченого суспільністю ідеалу божественності.

Подібні думки висловлював Ж.-Ж. Руссо, у творі «Еміль, або про виховання» вважав, що дитину, аби вона виросла вільною особистістю, потрібно виховувати до повноліття в природних умовах, подалі від цивілізації, з її суспільними вадами; щоправда, умовну «сродність» обмежував тільки трудом ремісника «єдине заняття, котре може дати жадану свободу», а шкільництво оголошував зайвим: «Тільки одну науку потрібно викладати дітям – науку про обов'язки людини. Викладачем цієї науки я би скоріше назвав вихователя, так як йому прийдеться більше керувати, аніж навчати. Він не має давати правил; він повинен заставляти знаходити їх» [9]. Це була теж своєрідна, як у Сковороди, втеча від світу, але теоретичний експеримент Ж.-Ж. Руссо зазнав катастрофи, призвів до капітулянтства, мислитель, свого літературного героя, Еміля, «повернув суспільству», відчувши руйнівну силу невпізанної величі природи, отой страх, котрий пізніше означив Т.Адорно. І сам Руссо в кінці життєвого шляху відійшов од філософствування і зайнявся улюбленою справою музикування, щоправда вуличних пісеньок під замовлення. Може то усвідомлення сродності? Якби ж – патологічна мізантропія жерла серце, а біснுவатий натовп розпинав на знаменах революції його зневолену душу. Отака кара Бога.

Г.Сковорода життєвим прикладом показав відданість любомудрію, пройшовши свій шлях до вивершеного єднання з істиною, далі розширивши горизонти своєї філософської системи, наголошуючи, що процес виховання в природному середовищі, задля формування вільної особистості, не може відбуватися стихійно, сам собою, а роль педагогічної науки, вихователя, вчителя, школи – неоціненна, і той, хто повинен навчати інших мудрості, повинен сам навчатися, бути моральним, відданим обраній справі. Освіта ж приносить велику користь, бо дає можливість пізнати себе, розвинути свої схильності й обдарування. Звідси проголошення самопізнання універсальним засобом моральної перебудови світу. Щастя доступне всім, бо природа нікого не обділила, варто лише з'ясувати, хто до чого народжений, головне «знайти своє покликання», і «нужное станет не трудным, а трудное станет не нужным» [1, 499].

Наша несвобода тісно пов'язана з несвободою минулих поколінь, це треба завжди пам'ятати і завжди йти на осягання означеної зірки свободи Г.Сковороди.

Сковорода, споглядаючи майбутність, розумів, що ідея свободи первинна, й стоїть поза досконалістю, бо не можна прийняти примусово нав'язаної викінченості. Тільки вільна людина готова до будь-яких «абсурдностей», порушуючи колективну нормативність, вона творить завжди нове, сприя-

ючи суспільному поступу. Свобода безжальна, вона породжує трагізм життя. Людина, яка спізнала солодкий смак свободи, вже не може не рухатися по висхідній до Бога, це й є нестерпним, бо вказуючий перст Творця вертає низів, спрямовує набути духовну силу й найвищі цінності слабшим, підносячи їх вище, а вони, в свою чергу, допомагають знесиленим, бо не можна духовно зростати, відокремившись од світу, інакше – мізантропія, усунення від мирських справ й самознищення в озлобленому змарнінній душі. Ставши вільною особистістю, зберігши в собі любов й відповідальність за інших, людина вивільняється, перед нею відкривається запаморочлива безодня своєї в багатомірності проявів трансцендентного. Але свобода фатальна, бо, вивільняючи ірраціональне «забороненого плоду пізнання», отримує натомість усвідомлення самого себе й неймовірно велич фан-

тастичного буття, провокуючи співпричетність його творення, а за це Бог карає – бо людська свідомість не може витримати несвідомого, розбурханого розвернення неосягненної безодні, – крок за межу, й вивільнення од Бога; боже?-вільні! – за межею; генії – зі краю прірви, за крок до істини, відаючи, ще непосвяченим, мелоучні еманції Саду Божественних Пісень.

Філософія Сковороди актуальна і сьогодні й позавтра: віднайдення себе в сродності й усвідомлення свого місця в світі – питання вічні й нагальні. Сковорода – то ми – зілляти у часопросторі його божественні еманції. За показовою простотою філософії серця приховані позасвіти нашости. Григорій Сковорода тільки привідчинив скрижалі вічності, за котрими розгортається ніколи-непізнана-душа-українця, наше-ніколи-не-розгорнуте-українське-вс-буття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сковорода Г. Твори у двох томах. Т.2. К., 1994.
2. Сковорода Г. Повне зібрання творів. Т.1. К., 1973.
3. Верцман И. Жан – Жак Руссо. М., 1978.
4. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века / О России и русской философской культуре. М., 1990. С.52.
5. Горський В.С. Історія української філософії. К., 1996.
6. Пролеєв С. Національне буття: тотальність культури та альтернатива побуту // Філософська думка. № 1.-2003. – С.140.
7. Бердяев Н.А. Самопознание. Ленинград., 1991.
8. Адорно Т. Теорія естетики. К., 2002. С.94.
9. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения. Т.1. М., 1981. С.44.

О.М.КОРХ

ІНДИВІДУАЛІСТИЧНІ ІНТЕНЦІЇ ФІЛОСОФІЇ С.КІРКЕГОРА

Корх Олександр Миколайович – проректор з навчальної роботи Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ), доктор філософських наук, професор

В умовах поступової модернізації українського суспільства і трансформації системи ціннісних орієнтацій особистості, що її супроводжує, цілком природно посилюється увага до індивідуалізму як одного з основних принципів організації суспільного життя в модерному і постмодерному суспільстві. Неупереджене усвідомлення сутності, соціальної ролі та історичних перспектив цього феномена вимагає звернення до історії філософії, зокрема до філософської спадщини С.Кіркегора, для якої характерні чітко виражені індивідуалістичні інтенції. У тій або іншій формі це зазначають багато дослід-

ників його творчості. Так, зокрема, Ф.Мартенсен пише, що в основі творчості Кіркегора лежить прагнення зрозуміти окремого індивіда через вільний акт вибору, в якому він обирає самого себе і відповідає за самого себе [3, 75]. А П.Тіллх, проводячи паралелі у творчості Маркса, Ніцше і Кіркегора, заявляє, що їхня екзистенціальна позиція має загальну підставу – втрату масовою свідомістю об'єктивного світу як осмисленої реальності. Але, на відміну від Маркса і Ніцше, Кіркегор бачить вихід із цієї ситуації в усамітненні «релігійного індивіда у своєму духовному центрі з метою виявити там те, що немож-

ливо знайти будь-де в об'єктивному світі» [4, 58].

І дійсно, Кіркєгор прагне збагнути людину переважно в її самотності, в її індивідуальному, неповторному існуванні. Можна навіть сказати, що ідея самодостатнього індивіда, що самостійно приймає рішення і цілком відповідає за наслідки свого вибору, стає вихідною у творчості Кіркєгора. Виходячи з цієї ідеї, Кіркєгор стає на позиції критики гегельянства, раціоналізму в цілому. Раціоналістична філософія для нього це не просто найлютіший ворог релігійної віри. Головний її недолік у тому, що вона неспроможна бути основою самовизначення індивіда. Адже за суттю це самовизначення пов'язане з вибором віри. Віра ж – це парадокс, «який невіддільний ніякому мисленню, тому що віра починається саме там, де припиняється мислення» [2, 52]. Вона не піддається словесному вираженню і раціональному тлумаченню, оскільки, як зв'язок людини з Богом, є відношенням глибоко внутрішнім і суб'єктивним.

Окрім того, будучи вченням про абстрактно-загальне, раціоналізм не може передбачити всю складність і неповторність конкретних життєвих ситуацій, в які нерідко потрапляє людина. Тому поведінку конкретного індивіда не можна безоглядно підвести під загальне визначення. Здебільшого він узагалі нездатний зробити себе зрозумілим для когось іншого, а тому і скористатися в ситуації вибору чужими порадами. Та він і «не має потреби ні в яких вказівках шляху, особливо від того, хто насильно їх нав'язує», – підкреслює Кіркєгор [2, 77].

Нарешті, внаслідок свого абстрактно-загального характеру раціоналізм неминуче призводить до знеособлення людини, до погляду на індивіда як на щось несуттєве, вторинне, похідне від цього загального – соціального чи природного. Звідси цілком природно і тому виправдана негативна реакція індивіда. Він не бажає бути усередненим екземпляром роду, для якого уцербна у своїх домаганнях теорія вказує на якісь загальнообов'язкові схеми поведінки. Він почуває себе унікальною істотою, що не тільки може, але й зобов'язана самостійно робити свій вибір. Духовність, за Кіркєгором, починається тільки тоді, коли людина відмовляється від пошуків законів своїх дій поза собою – в іншій людині або їхній спільності, адже, якщо за людину обрало саме життя, то вона втрачає сама себе, своє «Я». Інакше кажучи, саме в здатності до самостійного вільного вибору і прийняття відповідальності за нього полягає відмінна риса людини як людини. Саме вона робить її справжньою особистістю, а не пасивним елементом безликого конгломерату. І саме тому у своєму зверненні до уявного сина Кіркєгор не запевдає йому ні грошей, ні титулу, ні високого становища у суспільстві, а те, що належить йому самому, «це свобода волі, вибір: «або – або»; володіння ним може звеличити людину вище від ангелів» [1, 251].

Найважливіше у вільному виборі для Кіркєгора бути самим собою, тобто робити цей вибір винятково за внутрішніми вільними імпульсами. Але як

можна бути самим собою, якщо на тебе тиснуть численні вимоги зовнішнього світу і його абстрактно-загальних законів, скажімо, тієї ж гегелівської абсолютною ідеї, для якої не те що окремі індивіди, – цілі народи всього лише сліпе знаряддя реалізації її честолюбних задумів? Звідси основоположний принцип філософії Кіркєгора – не загальне має зверхність над індивідуальним, а індивідуальне над загальним. «...Одиничний індивід у ролі одиничного стоїть вище загального, одиничний виправданий перед загальним, не підпорядкований йому, але перевершує його» [2, 54].

У рамках вітчизняної філософії радянського періоду цей принцип (з цілком зрозумілих причин) трактувався як свідчення гіпертрофованого індивідуалізму та егоцентризму Кіркєгора. Таке трактування, однак, викликає ряд істотних заперечень. Кіркєгор чітко усвідомлював, що «таємниця індивідуального життя» полягає в тому, що воно є в один і той же час і індивідуальним, і загальнолюдським. Саме тому метою індивіда є «не лише його особисте, але й соціальне, громадянське «Я» [1, 341]. Разом з тим, зважаючи на специфічну екзистенціальну ситуацію, в якій опинилася сучасна йому західна цивілізація, Кіркєгор уважав за необхідне підкреслити, що загальнолюдське «досягається не тим, що людина відмовляється від своєї конкретності (така відмова рівнозначна самознищенню), але навпаки, тим, що вона свідомо переймається нею ще сильніше і разом з нею вбирає в себе і загальнолюдське» [1, 335], яке стає невід'ємним елементом її конкретності.

Розуміючи нерозривний взаємозв'язок індивідуального і загальнолюдського, Кіркєгор акцентує, що одиничний індивід перевершує загальне лише після того, як у ролі одиничного підкоряється йому. Відомо, що багато людей потребують зовнішнього примушення, оскільки, залишені сам на сам, тонуть в егоїстичних прагненнях. Водночас вимога підпорядкування поширюється не лише на «малосвідомих», а й на всіх, оскільки сприяє їхньому самоусвідомленню, самовдосконаленню і, таким чином, висхідному руху «стадіями життєвого шляху».

Уже тому дія принципу вищості індивідуально над загальним аж ніяк не безумовна. Вона розповсюджується не на кожного, а лише на «істинного лицаря віри», тобто на людину, яка пройшла естетичну, етичну та досягла релігійної стадії. Саме така людина, збагачена широким життєвим досвідом, людина, яка усвідомила різницю між добром та злом, навчилася підкоряти себе обов'язку і готова до «подвигу віри», отримує важке і аж ніяк не безумовне право бути вільною від конкретних моральних настанов у випадку їх розходження з голосом її релігійного почуття у ситуації екзистенціального вибору.

Право на таку свободу нічим не обґрунтоване і ніде не закріплене. Тобто індивід користується ним на свій страх і ризик. На цьому ґрунті виникає почуття тривоги і страху, сумніву і відчаю. Тому відважується на таку, рівнозначну подвигу, свободу далеко не

кожен. А той, хто відважується, несе всю повноту відповідальності за її наслідки. Адже «чим більше волі дано людині, тим більше лежить на ній і відповідальності» [1, 301]. Стосовно поведінки індивіда у звичайних, а не екстремальних життєвих ситуаціях, то вона базується на виконанні загальних моральних вимог.

Безумовно, той стан «абсолютної ізоляції», в який начебто потрапляє «лицар віри» в момент вирішального вибору, – чистої води абстракція. В житті людини ніколи не буває так, щоб у момент вибору їй зовсім не було на що спертись. Але для Кіркегора, що відчуває небезпеку чимдалі зростаючої тотальної залежності особи, ця «абсолютна ізоляція» була вкрай важлива, як необхідна умова незалежного самовизначення особи, як своєрідний регулятивний принцип, що задає вихідні параметри цього самовизначення і дозволяє індивіду бути самим собою, власне людиною.

Кіркегор, як уже зазначалось, виразно усвідомлює, що індивідуальне життя є водночас і загальнолюдським. Тому «абсолютна ізоляція» і немислима, і погрожує негативними наслідками. Це і

руйнація цілісного людського «Я», і загроза свавілля, можливість масового імморалізму. Відчуваючи це, Кіркегор сам установлює кордон для спонтанного і незалежного вибору. Цей вибір має відбуватися в жорстких рамках альтернативи «віра – безвір'я» за однозначної умови, що віра понад усе. Завдяки тому, що одиничний індивід визначає своє відношення до всезагального через своє відношення до абсолюту, тобто до Бога, він отримує право на відносно вільне самовизначення та вибір і водночас не перетворює це право на абсолютну свободу і свавілля, оскільки не втрачає вищих, ніж сама свобода, орієнтирів і постійно переживає, а не просто рефлектує взаємозв'язок між свободою і відповідальністю. Саме в цьому, на мій погляд, істинний смисл індивідуалістичних настанов Кіркегора. Безумовно, в своєму прагненні вберегти індивіда від знеособлюючого впливу абстрактно всезагальних начал буття, Кіркегор явно гіпертрофує можливість незалежного вибору. Але навряд чи існує інший, більш ефективний засіб звернути увагу на проблему, аніж навмисне її загострення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кіркегор С. Наслаждение и долг. – К., 1994.
2. Кіркегор С. Страх и трепет. – М., 1993.
3. Мартенсен Ф. До Кіркегора было «слово» // Мир Кіркегора. – М., 1994.
4. Тиллих П. Избранное: Теология культуры. – М., 1995.

М.І.РОМАНЕНКО

ІДЕЯ ГУМАНІСТИЧНОЇ ОСВІТИ В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ ПАРАДИГМІ

Романенко Михайло Ілліч – ректор Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, доцент, кандидат філософських наук

Актуальність теми. Особистісна переорієнтація освіти визначена Національною доктриною розвитку освіти в якості системотворюючої ідеї освітніх реформ в Україні. Відповідно успіх останніх значною мірою залежить від обґрунтованості та комплексності реформаційних заходів по наданню вітчизняній освіті гуманістичної спрямованості.

Мета дослідження. Комплексний аналіз ідеї гуманістичної освіти як системотворчої основи сучасної філософсько-освітньої парадигми.

Об'єкт дослідження. Системотворчий потенціал ідеї гуманістичної освіти.

Предмет дослідження. Зміст ідеї гуманістичної освіти у вітчизняних дослідженнях, присвячених

розгляду сучасної філософсько-освітньої парадигми.

Завдання дослідження. 1. Визначення ролі ідеї гуманістичної освіти в сучасній філософсько-освітній парадигмі.

2. Аналіз основних підходів до розкриття змісту ідеї гуманістичної освіти в межах сучасної філософсько-освітньої парадигми.

3. Аналіз критики ідеї гуманістичної освіти у вітчизняній філософії освіти.

Наукова новизна. Узагальнено розуміння ідеї гуманістичної освіти у вітчизняній філософії освіти та уточнена її роль як системотворюючого фактора сучасної філософсько-освітньої парадигми.

Розробленість теми. Г.О.Балл, М.Н.Берулава,

Є.В.Бондаревська, М.Н.Дудіна, Г.Б.Корнетов, Б.Г.Мешеряков, Б.М.Бім-Бад, С.А.Смирнов та ряд інших дослідників внесли значний вклад в аналіз філософських аспектів гуманоцентричної переорієнтації освіти). Особливої уваги в контексті реформування освітньої практики заслуговує теоретична складова, де зникаються філософська та педагогічна антропологія. Найбільший вклад у ці аспекти філософського дослідження освітніх проблем зробили Ю.П.Азаров, Ш.А.Амонашвілі, М.С.Аромштам, Д.А.Белухін, Ф.Р.Воробйов, Б.З.Вульфов, Л.В.Жарова, О.А.Казанський, М.В.Кларін, А.А.Лобанов, О.М.Пехота, П.І.Підкосистий та інші дослідники.

Найбільш системотворча ідея, що лежить в основі сучасної філософсько-освітньої парадигми, це - ідея гуманістичної освіти, націленої на саморозвиток особистості. Це глобальна й багатоаспектна ідея, яка має багато вимірів. У рамках її дослідження уточнюється і поняття гуманістичної освіти, і розуміння особистісно орієнтованої освіти, і співвідношення сучасної освітньої парадигми з соціальною детермінацією освітніх змін.

Гуманістична освіта в сучасному розумінні цього слова бере свій початок від вільного виховання Ж.-Ж. Руссо, відроджується у педагогіці Д.Дьюї і «вільному вихованні» початку ХХ ст., і найбільш глибоко розроблена в рамках гуманістичної психології (А.Маслоу, К.Роджерс). У нашій країні до цього напрямку можна віднести передусім В.О.Сухомлинського і цілу плеяду педагогів-новаторів 1980-х років, з яких зараз найбільш відомим є Ш.А.Амонашвілі.

У рамках гуманістичної освіти розуміння суті нової філософсько-освітньої парадигми базується передусім на обґрунтуванні необхідності подолання «саентистської» моделі освіти і формування особистісно орієнтованого освітнього процесу. Так, російська дослідниця Н.Є.Важеевська сучасні реформи характеризує як «формування інноваційної парадигми освіти, в основі якої лежить ідея розвитку особистості учня. Особистісна орієнтована освіта, як найчастіше її називають, передбачає перенесення акценту з інформаційно-гностичного підходу на розвиваючий та діяльнісний, в основі якого – формування особистості, здатної до активної творчої діяльності». Впровадження нової парадигми передбачає «відмову від традиційної «знанєвої парадигми» – «знання стають засобом розвитку та становлення особистості учня» [1, 3].

Стосовно самого розуміння особистісного розвитку дитини серед дослідників одностайності немає. Що взагалі вважати розвитком особистості? Сучасна школа вважає, що це дисциплінованість та обученість, підкреслюючи, що будь-яка освіта є розвиваючою. Проте сучасна гуманістична філософія якраз і не вважає розвитком те, що у нас ним звичайно вважається: засвоєння знань, засвоєння діяльності, формування активної життєвої позиції та системи ціннісних орієнтацій, освоєння образу ідеального дорослого тощо. Це – лише якості особистості, і не

більше. Відомий російський педагог-новатор С.Братченко так формулює дійсний розвиток людини: «Дійсно зріла людина, перш за все, відрізняється умінням відноситися до іншої як до самоцінності, здатністю до самовіддачі та любові, потребою у свободі творення, умінням проектувати власне майбутнє та вірити у здійсненність наміченого, творчим складом та почуттям відповідальності не тільки перед собою та іншими, а й перед минулим та майбутнім поколінням. Йому важливо зрозуміти і знайти смисл життя». [2, 42-43].

Таким чином, на відміну від традиційного сучасне розуміння особистісного розвитку, в основному, концентрується на психологічних аспектах освітньої діяльності і розвиваючому гуманітарному потенціалі освітніх закладів. Ця позиція має не лише нове ціннісне наповнення, але й цілком певний практичний смисл, оскільки вказані компоненти освітнього процесу досить легко можуть бути піддані процедурі верифікації через спеціально розроблені системи тестових індикаторів. Відповідно таке тлумачення особистісного розвитку може бути не просто загальною ідеєю, а й основою технологічної організації навчального процесу.

Однак ряд дослідників виходять за межі такого традиційного тлумачення освітніх інновацій, вказуючи на обмеженість самого терміну «особистість». В.М.Розін вказує: «Дійсно, людина знаюча, іншими словами, спеціаліст – тільки частина людини, але й особистість – частина людини, хоча і суттєва частина. Є й інші «частини» – тіло (тілесна істота), психіка (психічна істота), дух (духовна істота), соціальний індивід (родова істота) і т.д. Освіта повинна створити умови для розвитку людини як такої: і знаючої, і тілесної, і переживаючої, і духовної, і родової, і особистості, – і всіх тих сторін людини, про які ми ще недостатньо знаємо». [3, 17].

Цей більш широкий підхід зараз все більше поширюється серед філософів освіти, оскільки дає більше можливостей не лише для розуміння суті освіти, але й для практичного проектування освітніх технологій. Саме внаслідок цього у науковій літературі все частіше зустрічається термін «гуманоцентрична орієнтована освіта» як більш широкий аналог терміну «особистісно орієнтована освіта». Така зміна представляється нам цілком логічною і закономірною в умовах не просто орієнтації освіти на людину, а й намагання розвинути весь потенціал людини як основну ресурсну основу розвитку суспільства та зрештою – мету цього розвитку.

Саме з позицій гуманоцентричної переорієнтації освіти переважно й досліджується суть сучасної освітньої парадигми. При цьому домінує підхід поєднання традиції та сучасних підходів у рамках розвитку гуманістичної філософії освіти.

М.В.Богуславський вважає, що сучасна освітня парадигма сформувалася ще на початку ХХ ст. і називає її «гуманістичною парадигмою освіти». Сучасна гуманістична парадигма освіти має конкретний вимір певних гуманістичних шкіл. Серед

російських основоположників цієї парадигми він називає освітньо-гуманістичний напрям (В.П.Вахтерев, Д.Д.Галанін, П.Ф.Каптерев), соціально-гуманістичний напрям (С.Т.Швацький), вільно-гуманістичний напрям (К.Н.Вентцель, І.І.Горбунов-Посадов), духовно-гуманістичний напрям (А.І.Анастасієв, М.І.Демков); синтетичну модель «самореалізації особистості» (П.П.Блонський, М.М.Рубінштейн). Останню концепцію М.В.Богуславський і вважає початком створення сучасної гуманістичної парадигми освіти. [4, 66-69].

«Ідейно-теоретичне ядро гуманістичної парадигми освіти», на його думку, включає в себе «визнання дитини вищою цінністю педагогічної діяльності; спрямованість освіти та виховання на самоактуалізацію, розвиток і саморозвиток учня в різних видах діяльності (пізнавальній, трудовій, естетичній); тріада інтересів особистості, що розвивається, як пріоритетних освітніх цілей, що носять характер «самодостатньої самобутності»; орієнтація на суб'єкт-суб'єктні відносини між педагогом і учнями, що ґрунтуються на взаємній повазі та щирій любові; акцентування важливості розширення меж свободі суб'єкта, що розвивається, з урахуванням його прав та життєвих перспектив, що змінюються в міру його дорослішання; підкреслення активно-діяльній ролі учня в багатоманітному процесі учіння та навчання, включення у пізнавальну діяльність цілісної дитячої особистості в її духовних, інтелектуальних, вольових та емоціональних про- явах» [4, 65].

Професор В.Г.Кузь вважає, що основою нової парадигми освіти має стати «школа самореалізації особистості», обґрунтована у 1920-1930-ті рр. К.Н.Вентцелем та А.С.Макаренком. В сучасних умовах, на його думку, ця концепція розвивається в наступних напрямках: Л.В.Заков і Г.Костюк – концепція розвивального навчання; З.І.Равкін – теорія педагогічного стимулювання; В.Давидов – індивідуалізація та диференціація навчального процесу; Д.Б.Ельконін, В.В.Кумарин, Г.І.Кумаріна – політехнічне навчання; І.Я.Лернер, М.Махмутов, В.О.Онищук – формування соціальної активності школярів; Т.Конников, Т.Мальковська, О.В.Киричук, І.Д.Бех [5, 148].

Академік І.А.Зязюн вживає термін «сучасна освітня парадигма» і її особливостями вважає «перехід від знанієвої до особистісної орієнтації цілей і змісту освіти» та «широку демократизацію суспільних процесів» з тим, щоб забезпечити трансформацію системи освіти у сферу «обслуговування людини, яка забезпечує найбільш оптимальні засоби її розумового, почуттєвого і практичного розвитку». [6, 58]. Відповідно має змінитися і сутність навчально-виховного процесу, що має здійснюватися на основі нових своїх моделей. І.А.Зязюн виділяє кілька таких моделей: вільну модель (Р.Штейнер, Ф.Кумбс, Ч.Сільберман, В.Віблер), особистісну модель (І.Бех, Л.Заков, О.Савченко), розвивальну модель (В.Давидов, С.Максименко), активізуючу модель

(М.Скаткін, В.Бондар, В.Моляко, В.Моргун), формуючу модель (П.Гальперін, Н.Тализіна, Н.Коломинський, Ю.Гільбух) [6, 58-59, 61].

Цілком очевидно, що всі вказані підходи різних авторів до вирішення проблеми про сутність сучасної філософсько-освітньої парадигми мають синтетичний характер. Розуміючи однобокість розвитку лише певних сторін людини, вони намагаються максимально інтегрувати різноманітні «особистісні підходи» для того, щоб «розвивальна парадигма» охоплювала максимум сутнісних сторін людини і могла стати теоретико-методологічною основою своєрідної «ідеальної моделі» освіти, потенційно здатної передбачити будь-які потреби людини в самоактуалізації. Те, що при схожості позицій автори намагаються спиратися на зовсім різні теоретичні підходи та практичні освітні школи, принципової ролі тут не відіграє, оскільки розбіг переваг здійснюється в рамках все тієї ж гуманістичної філософії та освіти і визначається лише особистими симпатіями, що носять приватний та технологічний характер.

Універсалістські своїм змістом та методологією гуманоцентричні підходи до визначення сучасної філософсько-освітньої парадигми мають і свої переваги, і свої вади. Переваги полягають у широкій ідейно-концептуальній та методологічній основі, на якій можуть розвиватися і технологічно реалізуватися найрізноманітніші освітні практики, а також у можливості гнучкого реагування на соціальні зміни шляхом перегрупування ідей (по принципу центр – периферія) і відповідно забезпеченні значного простору для наукових пошуків та практичних інновацій. Основні недоліки підходів є дзеркальним відображенням їхніх переваг – це розпилення проективної освітньої діяльності по значній кількості напрямів, відсутність методологічної основи для вироблення чітких критеріїв моделювання запрограмованої «ідеальної моделі» освіти, орієнтація на технологізацію освітньої діяльності (застосування уже апробованого досвіду), що в принципі йде всупереч ідеї гуманоцентризму та вільного творчого розвитку.

У цьому зв'язку останнім часом досить популярні інструментальні підходи до визначення гуманоцентричної суті нової філософсько-освітньої парадигми. Їх можна назвати підходами однієї ідеї, оскільки прихильники таких підходів максимально спрощують своє завдання визначення орієнтирів сучасної освіти формулюванням лише одного (але визначального) критерію. Наприклад, О.Лебедев пропонує: оцінювати якість освіти потрібно по тому, як і які проблеми випускник може самостійно вирішувати [7]. В такому підході дійсно є вказівка на основний зміст освітньої діяльності, проте, звичайно ж, навіть у найбільш абстрактному вигляді методологія розробки освітньої моделі таким чином задана бути не може.

Слід також вказати, що визначення нової філософсько-освітньої парадигми через її гуманоцентричну чи особистісну орієнтацію є далеко не загаль-

новизнаним. Ряд дослідників вважають подібний підхід неадекватним і потребам розвитку сучасного суспільства, і завданням реформування системи освіти. Критика гуманоцентризму здійснюється з різноманітних позицій – як конструктивно-розвивальних, так і з консервативних.

До першого типу критики можна віднести певне протиставлення особистісної та культурологічної орієнтації освіти. Визначаючи зміст майбутньої освіти, професор П.Саух пише: «Ми вочевидь проходимо той пункт свого історичного розвитку, коли є сенс сумніватися в продуктивності ідеалу всебічного і гармонійного розвитку особистості взагалі як мети людського саморозвитку. У сучасному суспільстві чітко проглядають як тенденції до деперсоналізації людини на шляху її крайньої індивідуалізації, так і нівелювання особистості в колективних (етнічних і регіональних) утвореннях. У напрузі цих двох тенденцій, мабуть, і буде проблемне поле сучасної освіти.» І далі: «перехід до антропогенної цивілізації буде означати і перехід до більш гетерогенного суспільства: диференціація здійснюватиметься за рахунок розмаїття ідентифікаційних патернів. Тобто деперсоналізація через форми колективної ідентичності змінюватиме свої форми» [8, 30]. У сфері освіти цьому відповідають «особистісна та культурна моделі освіти» [8, 30].

Як бачимо, критика тут носить комплементарний характер, тобто ідея гуманоцентризму інтерпретується в рамках культурологічного підходу до визначення філософсько-освітньої парадигми і підпорядковується більш загальній меті культурологічної трансформації сучасної цивілізації. Однак відмова від ренесансного та просвітницького ідеалу освіти – ідеалу всебічного та гармонійного розвитку людини – досить симптоматична для сучасної філософії освіти. Однозначно оцінити її важко в силу того, що сам зміст останнього терміну постійно змінювався і зараз у різних теоріях його наповненість також дуже різна. У вітчизняній освіті взагалі встановилася практика використання терміну «гармонійний та всебічний розвиток» без критичного аналізу його змісту, і відтак він використовується для характеристики чи не всіх сучасних гуманістичних теорій – наприклад сучасної концепції самоактуалізації особистості, що, звичайно ж, некоректно з будь-якої точки зору.

Тому однозначно можна констатувати лише наступне: ренесансний та просвітницький ідеал всебічно та гармонійно розвиненої людини, безумовно, далеко не охоплює всього комплексу проблем, які стоять перед сучасною цивілізацією і перед кожною сучасною людиною. І в цьому розумінні дійсно має бути доповнений як досягненнями сучасної гуманітаристики, так і розумінням сучасних суспільних проблем, що дійсно найпродуктивніше здійснити в рамках культурологічного підходу. Проте повністю відкинути вказаний термін, що лежав в основі розвитку сучасного гуманізму, як мету освітньої діяльності, на нашу думку, є нігілістичною крайністю.

Потрібна концептуальна доробка гуманістичного спадку минулого для того, щоб використати його потенціал для подальшого розвитку філософсько-освітньої теорії.

Зразком консервативної критики сучасного гуманоцентризму можна вважати протиставлення йому «освітньої традиції» у тій чи іншій формі. Наприклад, В.Воронов, І.Гусева, Є.Єрмошкіна наступним чином критикують гуманістичну педагогіку: «Надмірний рівень шкільної свободи, необґрунтована орієнтація освіти на індивідуальність, ложно зрозуміла гуманність, відданість ідеї саморозвитку, самоцінності особистості і деяка «засунутість» вчителя на задній план – все це обертається своєю негативною стороною: школа слабо навчає і слабо справляється зі своєю частиною завдань по соціалізації молоді» [9, 41]. І далі: «Гуманістична педагогіка... з її орієнтацією на самореалізацію особистості виглядає в багатьох відношеннях зважливою і корисною для осмислення вітчизняною педагогікою та вчителями. Однак педагогічна філософія, що лежить в її основі, і її практика приховують у собі певну небезпеку: може ослабнути, зійти на ніщо ведуча, спрямовуюча роль вчителя» [9, 42].

Справедливості ради слід сказати, що критика гуманоцентричного навчання здійснюється не на порожньому місці. Порівняльний аналіз рівня знань традиційної (і в цілому авторитарної) школи з провідною роллю вчителя і орієнтацією на знання та сучасних шкіл з більш чи менш «вільним» навчанням, що домінують у розвинених країнах, свідчить не на користь останніх. Традиційно-авторитарна школа дійсно забезпечує в цілому краще засвоєння знань – оскільки це є, власне, її основною метою. Однак аргументом на її користь це може бути лише в рамках просвітницької парадигми освіти, яка зорієнтована на підготовку спеціалістів, а не на розвиток особистості. В науковій літературі вже є давно встановленим фактом, що високий рівень знань людини далеко не тотожний її освіченості, рівню її духовного розвитку, креативному потенціалу тощо. А саме останні критерії найбільш важливі і для сучасної системи освіти, і для сучасного суспільства.

Традиційна освіта програє не лише у сфері формування особистості та духовності суспільства, але й у сфері професійної підготовки. Більш міцні та системні знання мало допомагають людям в умовах інформаційного суспільства зі все інтенсивнішим процесом накопичення та поновлення інформації. Необхідні ж для самостійної адаптації якості (систему мотивації, життєві цінності та пріоритети, нахили особистості тощо) традиційна школа, на відміну від гуманоцентрично орієнтованої, не створює.

Виходячи зі сказаного, консервативну критику гуманоцентричної освіти слід однозначно оцінювати як негативне явище у філософії освіти. Така критика не допомагає вирішенню проблем, пов'язаних з формуванням сучасної філософсько-освітньої парадигми, а лише стримує поступальний розвиток освіти.

Висновок. Таким чином, саме ідея гуманістичної освіти є стрижневою для обґрунтування освітніх новацій у вітчизняній філософії освіти. Вона ґрунтується на сучасному розумінні особи-

стості та пріоритетів її розвитку. Критика ідеї гуманізму має своїми витокami авторитарний світогляд і не має основ для впливу на сучасну філософсько-освітню парадигму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Важеевская Н.Е.* Гносеологические корни науки в системе школьного образования. // Педагогика. — 2002. — №4. — С.3-9.
2. *Братченко С.* Ребенку в школе должно быть хорошо. И это единственный стандарт, который нам нужен // Дайджест педагогических идей та технологій школа-парк. — 2001. — №3-4. — С.41-44.
3. Образование в конце XX века. Материалы круглого стола. // Вопросы философии. — №9. — 1992. — С.3-32.
4. *Богуславський М.В.* Генезис гуманистической парадигмы образования в отечественной педагогике начала XX в. // Педагогика. — 2000.- №4. — С.63 — 70.
5. *Кузь В.Г.* Освіта і школа XXI століття. // Педагогіка і психологія. — 1999. — №1. — С.143-149.
6. *Зязюн І.А.* Філософські проблеми гуманізації і гуманітаризації освіти // Педагогіка толерантності. — 2000. — №3. — С.58-61.
7. *Лебедев О.* Умения, которые нельзя измерить. Но, может быть, в них и скрыт главный образовательный результат. // Первое сентября. — №17. — 4 марта 2000. — С.3.
8. *Саух П.* Зміна парадигм соціальних наук і трансформація культур освітнього простору на межі тисячоліть // Освіта і управління. — 2001. — Т.4. — №3-4. — С.26-30.
9. *Воронов В., Гусева И., Ермошкина Е.* Гуманна ли гуманистическая педагогика? // Дайджест педагогических идей та технологій школа-парк. — 2002. — №1. — С.39-42.

Д.А.ЛОГАЧЕВ

ЯПОНСКАЯ МОДЕЛЬ ВОСПИТАНИЯ: СОДРУЖЕСТВО ТРАДИЦИИ И ПРОГРЕССА

Логачев Дмитрий Александрович — аспирант кафедры философии Запорожского национального технического университета

Проблемой изучения причин и предпосылок успехов стран Восточно-Азиатского региона в экономике и социальной сфере занимаются многие исследователи как отечественные, так и зарубежные. Одним из аспектов этой проблемы, на который стали обращать внимание только в последнее время, является философия образования стран Восточной Азии. Но при пристальном рассмотрении данного вопроса становится понятным, что проблема уходит глубоко в национальные культурные традиции, в этнопсихологию стран данного региона. Изучением подобных проблем занимались многие специалисты, среди которых можно назвать имена таких российских исследователей, как Иваненков С.П., Кусжанова А.Ж., Неменский Б.М., Ланков А.Н. и другие. Однако в Украине подобным вопросам уделяется еще недостаточное внимание. К настоящему времени единственной неевропейской цивилизацией, которая сумела создать эффективную капиталистическую экономику и успеш-

но модернизироваться, стала цивилизация конфуцианская. К этой цивилизации относятся Китай, Япония, Тайвань, Южная Корея и Вьетнам. Успехи, достигнутые этими странами в экономическом развитии, бесспорны. В 2000 г. доля стран конфуцианской цивилизации в мировом ВВП составила 24%. Последние 35-40 лет характеризовались стремительным развитием малых стран Восточной Азии — Тайваня, Южной Кореи, Сингапура и Гонконга, которые присоединились к Японии. В последние десятилетия серьезную заявку на вступление в эту группу сделал и Китай — историческая колыбель дальневосточной цивилизации.

Бесспорные успехи, которые были достигнуты конфуцианскими государствами в деле модернизации, могут объясняться разными факторами. Экономисты предпочитают говорить об удачных стратегиях, выбранных этими странами, анализировать мировую экономическую ситуацию, которая сложилась на момент их рывков вперед. Конечно, эти

объяснения имеют под собой основания. Однако не следует забывать, что попытки применить те же самые стратегии в других странах, даже если поначалу и давали определенный результат, в итоге обычно кончались провалом. Именно это заставляет искать внеэкономические объяснения нынешнего успеха Восточной Азии. И в этих поисках нельзя не обратить внимания на специфику сложившейся там культуры. Повидимому, получилось так, что эта культура оказалась неожиданно хорошо приспособлена к требованиям современной, индустриальной эпохи, хотя проявилось это не сразу. Примерно век потребовался Восточной Азии для того, чтобы приспособиться к новой ситуации, создать новые структуры и только после этого регион начал свой неожиданный разбег [3].

Страной, первой добившейся удивительных успехов, стала Япония. Когда сегодня говорят о Японии, то, как правило, имеют в виду ту страну, которая заставила обратить на себя внимание необычными темпами своего социально-экономического, а затем – интеллектуально-технологического прогресса. Во второй половине 60-х годов Японии удалось выйти на уровень индустриальных стран Запада. Ее ВВП составил 1/10 мирового объема и уступал лишь США. Несомненными были и успехи интеллектуального развития. Доля детей, поступающих в школу второй ступени, достигла 94%, а доля учащихся, поступающих в университет, возросла до 37%, – тоже второй показатель после США [4, 22].

Согласно ныне широко распространенному мнению, одним из главных факторов быстрой индустриализации Японии и других ее замечательных успехов было эффективное использование национальных философских концепций и традиционных систем отношений в промышленности, торговле и других сферах социальной жизни. Не последнюю роль здесь отводят и образованию. Вместе с тем, тесная взаимосвязь образования с традицией здесь имеет настолько значительный эффект, что является национальным отличием, явно заслуживающим своего места в числе факторов, породивших «японское чудо».

Осмысливая процессы, происходящие в современной Японии, с позиций погружения в социокультурный контекст ее собственной и всемирной истории, можно обнаружить две сложно переплетенные между собой реальности. Во-первых, феномен современной Японии был бы невозможен без тех своеобразных, удивительно отстроенных и устойчивых отношений и ценностных установок, связывающих людей, поколения, кланы и группы, которые и сегодня создают чрезвычайно плотную архитектуру японского социального пространства. Это – та самая многовековая традиция общественного бытия, которую десятилетиями пытались разрушить в модернизационном запале, видя в ней главное препятствие «прогрессу», пока, наконец, не поняли, что именно она и оказалась той основой, которая обеспечила этому прогрессу небывалые темпы и результаты.

Во-вторых, феномен современной Японии был бы невозможен без трансляции этой традиции в последующие поколения, то есть без воспитания и образования, и в частности, без такой традиции, как длительное и специальное культивирование определенного типа образованности японца. Выделить любой фрагмент социальной жизни японского общества из пространства традиционных отношений между людьми практически невозможно. На всем лежит их печать.

Например, страны Восточной Азии придают сейчас большое значение конфуцианству. На Тайване конфуцианство стало составной частью государственных учебных программ, этому примеру в 1982 году последовал Сингапур. Бессленный руководитель Сингапура Ли Куан Ю был убежден, что долго доминировавшее в Сингапуре западное образование все более готовит «специализированных идиотов», а не ответственных граждан, и этому типу образования было противопоставлено моральное воспитание. Многие исследователи видят в конфуцианстве, как общей идеологической основе новых индустриальных государств, причину их социально-экономических успехов.

В Японию конфуцианство проникло в VI-VII вв. здесь оно, хотя и лишенное национально-духовных корней, было переосмыслено, переработано, чтобы стать основой организации жизни на новой почве. При этом базовые понятия были целиком скопированы с материковых образцов. Наиболее четко прослеживаются конфуцианские принципы взаимодействия народа и императора, народа и чиновников. И хотя японское конфуцианство отличалось по своему содержанию от классического, не имея такой важнейшей для Китая функции, как возвращение элит (все высшие должности были наследственными), оно сыграло важную роль в процессе социализации японского общества. Кроме того, конфуцианство сыграло бесспорно большую роль в становлении системы образования, связанной с трансляцией в народ важнейших морально – этических принципов, таких как уважение к старшим, любовь к учению, самоотверженный труд во имя общества.

Поскольку 7 лет после 1945 г. это период оккупации Японии союзническими войсками, то весьма распространенным являлось мнение, что реформы образования в этот период ориентировались на США. Утверждалось, что поскольку в качестве моделей обеих реформ послужили промышленно развитые страны Запада, то именно это со временем и обеспечило успех как японского образования, так и всего социально-экономического развития страны в целом.

Эта трактовка отражает лишь то, что лежит на поверхности, и порой стремление представить эту поверхность адекватным и единственно возможным положением дел даже отвечает определенным интересам или продиктовано спецификой политического момента. Ситуация очень напоминает оценки и понимание причин «японского чуда», когда после

многолетних утверждений о том, что индустриально развитую Японию сделал американский промышленный капитал, сегодня исследователи и аналитики вынуждены констатировать, что в большей мере японскую модель и модель «четырёх малых драконов» Восточной Азии сформировали собственные, национально-исторические факторы этих стран. Аналогичные подходы наблюдались и в отношении оценки природы образования в современной Японии. Так, в 1945 году был принят Основной закон по просвещению. Считалось, что ввиду разгрома империи, ослабления государственной милитаристской системы и активного западного влияния на социально-политические процессы в стране, все нововведения будут направлены против «самурайской дикости», феодальной культуры, жестокости патриархальных отношений, словом, против национальных традиций Японии [1, 69].

Но обратимся к действующей сейчас в японской школе системы художественного воспитания. Она обязана своим введением тому же закону об образовании 1945 года и начатой им реформе, тоже вводилась под флагом демократизации общества и образования. И также «неожиданно» начала давать большие результаты даже в конкурентоспособности японской промышленности.

Дело в том, что в 1945 году под флагом модернизации была введена в жизнь система, которая не только была подробно разработана еще до войны передовыми художниками и педагогами на основе изучения опыта Европы и России начала века и первых послереволюционных лет, но и опробованна, рядом педагогов-энтузиастов в своих школах. Сегодня эта несомненно японская, национальная система воспитания, опирающаяся на собственные вековые традиции художественного развития и уважения к красоте, использующая неопределимый потенциал искусства как средство формирования человека, дает результаты, удивляющие иностранных экспертов. Основная ценность этой системы заключается в том, что при помощи художественного воспитания осуществляется духовное формирование и развитие личности в русле национальных традиций, что способствовало и способствует сохранению исторического самосознания нынешними японцами и передаче этих традиций последующим поколениям. Кроме того, система художественного воспитания дает и вполне утилитарные способности к самоорганизации, к целенаправленной творческой и трудовой деятельности. Развитая тонкая наблюдательность, чувство пластической формы, но главное – уровень развития ассоциативного мышления, «развитие находчивости, гибкости мышления, способность видеть скрытые возможности, обострение видения заложенных качеств там, где они явно не просматриваются» – вот неполный перечень тех достоинств, которые несет воспитаннику эта система. Все профессии, где нужна тонко развитая, а значит и быстро реагирующая наблюдательность человека, получают от подобного образования несомненную пользу

[2, 55]. Именно поэтому японские рабочие в целом превосходят своих коллег, даже из США и Европы.

Специфику японской социальности задает широко известный феномен, составляющий основу традиции, – коллективизм. Во многих исследованиях часто отмечается, что в отличие от европейской, в японской культуре индивиду, личности придается значительно меньшее значение, чем человеческим отношениям. Корни этого явления глубоко уходят как в историю японского народа, так и стран Дальнего Востока в целом. Они были заложены самим укладом сельского хозяйства Дальнего Востока, фундаментом которого с незапамятных времен являлся рис. Рис – растение специфическое, возделывание рисового поля не может вестись индивидуально, силами одной крестьянской семьи или даже небольшой группы семей. Рисовая плантация представляет собой часть сложной гидротехнической машины, состоящей из десятков и сотен небольших полей, разделенных дамбами и соединенных специальными каналами. Сооружение такой системы и поддержание ее в рабочем состоянии в доиндустриальном обществе требовало соединенных усилий сотен и тысяч человек.

Объективно, без этих усилий никакое сельскохозяйственное производство на Дальнем Востоке, а значит, и физическое существование его многочисленного населения было бы невозможно. Отсюда особая роль государства, которое с очень раннего времени взяло на себя функции руководителя и организатора, отсюда и огромное значение коллектива в жизни индивида. Труд в подобных условиях на протяжении десятков поколений сыграл немалую роль в формировании отношения к миру. Огромное значение имело трудолюбие, причем особо ценилась склонность к систематическому кропотливому труду, а также дисциплина и умение подчиняться. Эти склонности обязательно должны были сочетаться с умением работать в коллективе: сварливость, самонимение, равно как и излишняя оригинальность не приветствовались и решительно подавлялись. Те, кто не были достаточно трудолюбивы или были слишком неуживчивы, излишне склонны к спорам со старшими и начальством, имели мало шансов выжить в этом обществе. Чтобы уцелеть и преуспеть, надо было быть таким же, как все, – и работать с утра до ночи. Впоследствии именно эти качества вошли в систему конфуцианских отношений [3].

Коллективизм – это главный источник феноменальной японской конкурентоспособности на мировых рынках. И хотя его основные составляющие – игнорирование индивидуальной свободы и подавление индивидуального творческого начала, что без сомнения явилось бы трагедией для западного варианта культуры. Однако многими исследователями признается, что подавление индивидуализма является небольшой платой за экономические успехи.

Важнейшей социально-культурной задачей, которая стоит перед капитализмом на ранних этапах его развития, является формирование той трудовой эти-

ки, которая присуща индустриальному обществу и, связанная с этим, перестройка психологии былых крестьян, становящихся рабочими и служащими. Дело тут не в том, что крестьяне не умеют работать – это не так, а в том, что труд на земле в его традиционных формах обладает рядом особенностей, которые являются принципиально неприемлемыми для индустриального общества. Трудовой ритм крестьянина подчинялся природным ритмам смены дня и ночи, смены времен года: периоды интенсивной работы сменяются зимним затишьем. Крестьянин работал на поле сам по себе и не должен был согласовывать свой труд с тем, чем занят его сосед. В силу этого, крестьянин имел возможность соизмерять темп и характер своей работы со своим внутренним состоянием. Этот образ жизни во многом отличается от того, который ведет промышленный рабочий, жизнь которого подчиняется жесткому графику, который не имеет права менять вид работы по своему разумению и должен постоянно согласовывать свою деятельность с действиями окружающих людей. Выработка соответствующей психологии даже в Европе заняла столетия, а в большинстве нынешних развивающихся стран этот процесс только начинается. Однако Дальний Восток стал исключением: организация традиционного сельскохозяйственного производства там носила такой характер, что задача воспитания необходимых для капиталистического развития качеств была решена задолго до появления самого капитализма [3].

Специфика групповых и межличностных отношений оседает также в структурах языка. Для японского общения характерна коммуникация «минимального сообщения», когда, много слушая, японец при передаче информации выдает лишь краткое резюме услышанного. Поэтому для однозначного понимания передаваемой информации надо много об этом человеке знать. Много передается не артикулировано и это усиливает значение внутригрупповых связей, когда из полученной информации гораздо больше можно узнать и понять, будучи членом группы, чем не принадлежа к ней. В этом как раз отличаются друг от друга категория общения от категории коммуникации. Когда ценностью становится само общение, т.е. возникновение смыслов по поводу коммуникации. Поэтому для японцев гораздо важнее не то, что они вместе учили физику, а те совместные переживания по поводу изучения этой физики. И поэтому в этом же русле можно понять и школьные или университетские связи, так высоко цотирующиеся в Японии.

Попытки переписать сейчас историю в терминах модернизации, на деле, игнорируют один значимый фактор, а именно - учет того, что выступает у того или иного субъекта (нации) критерием оценки собственного успеха. Японцы умеют развести производственные успехи и смысл жизни, вечные ценности. Это организовано как некоторая целостность, которая создает такую внутреннюю комфортность личности, при которой проблема самоиден-

тификации у нее практически не встает. Заложённая в основаниях трудовой жизни японцев конфуцианская этика, основанная на высоком чувстве долга и обязанности, позволяет преодолеть чувство отчуждения, конфликты. В свою очередь, она способствует формированию атмосферы взаимной заинтересованности и гармонии, даже в современных условиях промышленного производства. Сила конфуцианской этики состоит в том, что она сложилась не на основе индивидуализма, а на стремлении к гармонии межличностных отношений, в которых главным был не индивид, а именно отношения. И сегодня ее влияние не ослаблено бурными процессами современной Японии.

Не меньшее значение здесь имеют также отношения «измото» уходящие корнями в глубокую древность. Их основная структура – взаимоотношения между мастером и учениками на основе взаимозависимости. У мастера – большая власть над учениками. Он представляет им все лучшее, что может дать, а ученики платят ему своей преданностью, наследуют его дело и мастерство. Эти отношения и характерная для них идеология существуют в Японии в любой сфере деятельности и сегодня. В «измото» все отношения носят псевдородственный характер так как выражаются на языке родственных отношений, ученики называют мастера – отцом, он их сыновьями. Это сохранилось и в современных корпорациях, где главные менеджеры должны проявлять «отцовскую заботу» о своих подчиненных, в то время как последним необходимо выказывать «сыновью почтительность» по отношению к начальству. Замена кровнородственных связей не менее тесными узами социально-группового родства может происходить и в других формах.

Например, в кругу друзей или коллег по работе. Японцу для установления тесного социального контакта важен совместный производственный опыт, и характерной особенностью межличностных отношений в Японии является то, что они в основном формируются на основе совместной производственной деятельности.

В эту традицию удачно вписалось и образование, также способствуя формированию групп и, тем самым, воспроизводя традицию. Помимо отношений с коллегами по месту работы, очень важное значение в жизни японца имеют отношения с людьми, принадлежащими к одной «учебной клике» (гакубацу). Гакубацу означает, что у выпускников одного и того же учебного заведения есть общее чувство принадлежности к одной группе. Окончание одного учебного заведения значительно более функционально и эффективно для продвижения японца, чем его родственные или земляческие связи. Существование «гакубацу» гарантирует человеку возможность получения определенных выгод как на месте работы, так и за его пределами. Образование в Японии, через осмысление конфуцианства и трансформацию его в определенную этику, выполнило свою главную функцию интегрировало в сознание японского обще-

ства те истины, которые наполняют привычным семейным содержанием все процессы идущие в обществе. То есть, образование здесь в полном смысле выполняет свою социальную функцию, социализует и превращает в человека за счет элементарных актов проживания человеческого бытия. На всех уровнях воспроизводятся однотипные процедуры, усваивая которые человек приходит к однозначному пониманию конструкторов общения [1, 82]. Сейчас в Японии реализуется III реформа образования. Она призвана решить ряд не совсем ординарных проблем. Но их неординарность вполне вписывается в эволюционную линию их собственного развития, так до конца и не понятую западными аналитиками. Так, на школу теперь возложена задача воспитывать и обучать детей так, чтобы они не только отвечали требованиям японского общества и смогли внести

позитивный вклад в его развитие, но и стали гражданами, способными получать удовлетворение от жизни в этом обществе. Поставлена задача подумать о формировании такого типа образования, которое прежде всего обеспечит воспитание хороших японских граждан и, следовательно, развитых личностей. Признано, что устаревшее представление о японских учебных заведениях, якобы существующих лишь для блага самих японцев, также нуждается в пересмотре.

Изучение опыта японских педагогов по реформированию довольно удачной системы образования, с целью получения еще более высоких результатов, представляет определенный интерес для их украинских коллег, как впрочем и для всех остальных педагогов и общественных деятелей, которые переживают за судьбы собственных наций.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Иваненков С.П.* Кусжанова А.Ж. Традиция и образование в модернизационном потенциале современного японского общества. // *Credo* 1999 №6 С. 68-85
2. *Современные концепции эстетического воспитания* /под ред. Киященко Н.И.. — М., 1998. — 313с.
3. *Ланьков А.Н.* Модернизация по конфуциански. // *Русский журнал*. <http://www/russ/ru/today/project>
4. *Судзуки И.* Реформа образования в Японии: навстречу XXI веку // *Перспективы*, 1991 №1. С. 93-102.

СОЦІОЛОГІЯ

Ю.В.БОРИСОВА

МОЛОДЬ В ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОМУ ПРОСТОРИ: ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Борисова Юлія Володимирівна – доцент кафедри соціальної роботи і кадрового менеджменту Дніпропетровського національного університету, кандидат соціологічних наук

Система орієнтацій молоді у будь-якій сфері її життєдіяльності завжди має конкретно-історичну специфіку. Освітньо-професійні стратегії молодих осіб набувають чіткого характеру не тільки під впливом суб'єктивних чинників – їх бажань, інтересів, амбіцій, спроб оцінити власні можливості. В значній мірі ці процеси коригуються соціально-історичними умовами життєдіяльності молодого покоління. У статті дається спроба окреслити динаміку освітніх стратегій та професійних планів молоді у широкому історичному контексті, з урахуванням змін в ідеологічному кліматі та соціально-економічних умовах їх формування. Історіографічний аналіз соціологічних джерел дозволив визначити, яким чином змінювалися напрямки емпіричних соціологічних досліджень проблем самовизначення молоді в освітній та професійній сферах, яку роль відігравала офіційна ідеологія радянської держави та, відповідно з нею, завдання економічного розвитку країни, а в подальшому – орієнтація на розбудову нової системи соціально-економічних відносин – у розв'язанні завдань освіти та професійної діяльності молоді.

Проблема самовизначення молоді в освітній та професійній сферах завжди викликала інтерес дослідників, а об'єктом уваги соціологів вона стає на рубежі XIX-XX століть. Крім суто ідейних та теоретико-методологічних передумов (становлення соціології як науки, поява експериментальних досліджень у галузі психології, розповсюдження ліберальних соціально-філософських ідей та поглядів), цьому сприяв розвиток капіталістичних відносин у Російській імперії, криза традиційної сімейної соціалізації, формування системи масової професійної освіти. Вперше з'являються роботи, в яких наголошується на необхідності державної та громадської підтримки підлітків та молоді, які працюють, внаслідок їх правової незахищеності [11, 132].

У перші десятиліття радянської влади молодіжна когорта продовжує знаходитись у центрі уваги дослідників: її життєві орієнтації відбивали хід процесів соціалізації в умовах переходу до нового типу суспільних відносин. Особлива увага приділялася трудовій активності молоді як такої, що повинна була спрямовуватися на розбудову радянської еко-

номіки, що зазнала руйнації за часів війн.

Посилення наприкінці 20-х років ідеологічного контролю у сфері науки, закриття цілого ряду науково-дослідницьких закладів та наукових видань призвело до різкого спаду досліджень у зазначеній галузі. У подальшому більшість з них відрізнялася печаттю диктату з боку держави та окремих відомств.

Період деякого пом'якшення ідеологічного пресингу наприкінці 50-х років сприяв розширенню теоретичного базису та вдосконаленню емпіричних процедур дослідження соціальних характеристик молоді, у тому числі й її освітніх та професійних стратегій. У 60-ті роки в СРСР почалося впровадження декількох цікавих дослідницьких проєктів, спрямованих на комплексний аналіз проблем професійного самовизначення молоді, механізмів та чинників її соціальної мобільності [5,14,16]. Дослідження переважно спиралися на лонгітюдну стратегію, ідея якої полягає у відстеженні станів об'єкта на різних етапах його розвитку. Це дозволило протягом більш ніж 30 років спостерігати за особливостями формування освітніх та професійних орієнтацій молоді у різних історичних й соціально-економічних умовах, а також виявляти зв'язок між попередніми установками молоді щодо майбутньої професії та їх втіленням у подальшому у реальній професійній поведінці. У методологічному сенсі моніторингова та лонгітюдна стратегії дозволяють максимально наблизити процедуру дослідження до натурного експерименту, коли з'являється можливість, по-перше, встановити зв'язок між деякими змінними, по-друге, упорядкувати дію змінних у часі. При цьому дослідник позбавлений необхідності введення в експериментальну систему багатьох складових, які вже в ній присутні чи з'являються природним шляхом (зокрема, фактор часу, економічні умови життєдіяльності об'єкта, соціальний, ідеологічний контекст і т.п.).

Велика наукова цінність досліджень цього часу полягала не тільки у відпрацюванні нових підходів, методів, процедур вивчення молодіжних проблем. Їх результати, зокрема, вказували на надуманість міфу про рівність можливостей, який тиражувався радянськими ідеологами від науки і начебто підтверджувався статистичними відомостями про пропор-

ційну представленість молоді різних груп (соціальних, територіальних, етнічних) у сфері освіти та у народному господарстві. Хоча, як це не парадоксально, але саме завдяки ідеологемам радянської епохи (молодь уособлювала авангардні сили будівників комунізму) та тісно з ними пов'язаними економічними завданнями ідея реалізації довгострокових проєктів дослідження проблем молоді отримала підтримку та була втілена на практиці. Намагання зайняти чи активно відстоювати світове лідерство у таких наукоємких галузях, як космічна техніка, ядерна фізика, у військово-промисловому комплексі потребувало висококваліфікованих кадрів. У країні розвивалася система загальної та спеціальної освіти, у суспільній свідомості утверджувалася повага до освіти та занять, що потребують спеціальних знань, високої кваліфікації. Важливу роль відігравав освітній рівень й при призначенні на керівні посади, входженні у вузьке коло партійної та господарської номенклатури. Освіта, нехай навіть й формальна, поступово набувала все більшого значення у висхідній соціальній мобільності.

Період застою обумовив певні зміни у масовій молодіжній свідомості; зокрема, більшої ваги у системі мотивів вибору освіти й професії набуває чинник матеріальної зацікавленості. Про це свідчили результати соціологічних досліджень, які проводилися як за загальносоюзними вибірками, так й окремо по Україні [15]. Життєві орієнтації молоді (принаймні, значної її частини) вже не детермінувалися настільки однозначно офіційними лозунгами про необхідність розбудови комунізму. Все більше усвідомлювалася залежність власного добробуту від доступу до матеріальних благ, обсягу службових повноважень та можливостей використання загальнонародної власності у приватних цілях. Кар'єра, професійна мобільність набувають інструментально-ціннісної ваги та все частіше розглядаються як засіб матеріального зростання.

На означені процеси вплинув і демографічний чинник: різко зростає чисельність молоді, яка закінчувала школу у другій половині 60-х – на початку 70-х років, внаслідок демографічного підйому у післявоєнні роки. Це призвело до масовізації середньої освіти, і в старших класах стали вчитися й ті, чий цінності й наміри не були пов'язані з високим рівнем освіти. Підвищення конкуренції серед випускників шкіл як потенційних абітурієнтів вплинуло на зміну намірів значної її частини щодо продовження освіти у вузах. Все частіше молоді, у порівнянні з попереднім періодом ідеологічного підйому та «зміцнення економічних засад комунізму», ставила під сумнів престижність професій, котрі хоч і забезпечували потрапляння до класовоподібного прошарку – інтелігенції, але без додаткових гарантій матеріального процвітання, а іноді навіть й самореалізації. Безумовно, певна група старшокласників упевнено продовжувала орієнтуватися на висококваліфікований труд, але одночасно в цей період збільшилася кількість тих, хто обирає альтернативні про-

фесійні стратегії. Коло прийнятних для молодого покоління кінця 60-х – 70-х років професій, занять, типів кар'єри виявилось значно ширшим та більш варіативним.

Результати соціологічних досліджень дозволяють переконатися в тому, що за останні десятиліття XX ст. вплив демографічного чинника на специфіку життєвих стратегій молоді почав ще більш суттєво опосередковуватися економічною складовою суспільних зрушень. Це відбулося з наступних причин. По-перше, складнощі економічної ситуації обумовили спад народжуваності, а отже, й зниження кількості молоді, яка вступає у доросле життя. По-друге, якщо у більш стабільні періоди суспільного розвитку демографічна криза виступає основним чинником появи дефіциту трудових ресурсів, у цей період саме економічне падіння спричинило зменшення потреби у робітниках.

Молодь як одна з найменш соціально захищених категорій населення дуже гостро відчула на собі наслідки економічної кризи. Структура кадрових потреб в умовах жорсткої конкуренції на ринку праці не завжди «працює» на користь хоч і професійно підготовлених, але не маючих досвіду роботи молодих фахівців. Про це свідчать й статистичні дані, згідно з якими при рівні безробіття 8,7% (дані наводяться по Дніпропетровській області) молоді у віці 15-19 років у 2001 році складала 28,5%, у віці 20-29 років – 11,5% від загальної кількості осіб, що не мали роботи [13]. У 1999 році – 17,7%, у 2000 – 17,9%, у 2001 – 14,1% безробітних складала молоді люди, непрацевлаштовані після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації. За результатами опитувань студентів вузів, до половини з них вважають майбутню професію безперспективною та збираються здобути на курсах центру зайнятості іншу [10, 7]. В умовах, коли навантаження на одне вільне робоче місце складає до 10 осіб, молоді люди далеко не завжди потрапляють до кола найбільш ймовірних претендентів на престижні робочі місця.

Усвідомлення молоддю складнощів, що виникають при працевлаштуванні, частково пояснює їх високі орієнтації на започаткування власного бізнесу. У значній мірі такі орієнтації властиві студентам державних вузів, особливо тим, що навчаються на технічних спеціальностях: свої шанси працевлаштуватися за профілем вони оцінюють як дуже низькі. До того ж, за думкою студентів, власний бізнес надає можливість стати незалежним, самостійним (на це вказує половина опитаних), займатися цікавою справою (42%). 24% студентів вузів хотіли б таким шляхом реалізувати свої особисті якості і здібності, хоча саме прагнення забезпечити себе матеріально (77% відповідей) у системі мотивів превалує [4, 554]. Результати опитувань в цілому фіксують високий рівень орієнтації студентів на професійну діяльність – незалежно від її специфіки – як засіб досягнення матеріального добробуту, безпосередньо ж освіта переважно сприй-

мається як інструментальна цінність.

На жаль, в означених умовах позиція, яку займають державні органи та владні структури, не завжди дозволяє упереджувати появу тих чи інших негативних явищ та процесів. Водночас на сьогодні можна констатувати певні позитивні зрушення, досягнуті спільними зусиллями органів влади, державних установ, об'єднань роботодавців, громадських організацій. Законодавчий базис діяльності державних органів в окресленій сфері створили Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», Закони України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про професійно-технічну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», «Про зайнятість населення» та ін. Провідну роль у вирішенні питань працевлаштування молоді відіграють центри зайнятості, створені при них консультативні служби, а також молодіжні центри праці, які також сприяють її зайнятості у вільний від навчання час, розвитку ініціатив у трудовій сфері, забезпечують перепідготовку та підвищення кваліфікації. Так, активна співпраця служб зайнятості Дніпропетровської області з навчальними закладами дає можливість щорічно перепідготувати й підвищити кваліфікацію 3500-4000 осіб [1, 6]. Окремими постановами Кабінету Міністрів України, указами Президента, наказами відповідних міністерств передбачено надання молодим громадянам пільгових довгострокових кредитів для здобуття освіти у вищих навчальних закладах незалежно від форм власності, виділення грантів для обдарованої молоді, виплата одноразової допомоги по безробіттю для організації безробітними підприємницької діяльності. Відпрацьовуються нові форми співробітництва центрів зайнятості з роботодавцями, які, зокрема, полягають у виділенні коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття на створення дотаційних робочих місць, на професійне навчання і підвищення кваліфікації працівників безпосередньо на підприємствах роботодавців [2].

Безумовно, шанси молоді на працевлаштування за професією суттєво залежать від діяльності тих інституцій, які покликані забезпечувати її інтеграцію у систему соціальних зв'язків та відносин. За радянських часів склалася практика жорсткого планування при визначенні обсягів набору у вищі та середні спеціальні навчальні заклади, яка далеко не завжди відповідає реальним потребам відповідних галузей економіки. Внаслідок цього нерідко спостерігалось «надвиробництво» спеціалістів по ряду професій, в той час як за іншими професіями відчувался їх дефіцит. Молодь, яка приступала до трудової діяльності, декваліфікувалася. Серед тих, хто закінчив вищі навчальні заклади у 1985-87 роках, 41% працювали не за спеціальністю, для тих, хто закінчивши середні спеціальні навчальні заклади, ця

цифра сягала 59,8%. В тих же групах молоді працювали на посадах робітників та службовців, що не потребували даного рівня освіти, 8,2% випускників вузів та 22% випускників середніх спеціальних навчальних закладів. За тодішніми розрахунками народному господарству гостро не вистачало 700 тисяч висококваліфікованих робочих для нових технологій, а підготовлено було у 1988 році 34 тисячі [9; 12].

Водночас, досвід соціального адміністрування в сфері освіти у радянський період містить й позитивні приклади узгодженої діяльності освітніх закладів та владних структур. Так, у середині 60-х років у зв'язку із збільшенням кількості молоді, що закінчувала середню школу, яке було посилене здвоєним випуском із 10-х та 11-х класів (наслідок реформування школи) ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо розширення навчання та влаштування на роботу у народне господарство молоді, яка закінчує загальноосвітні школи у 1966 році» [6, 40]. Постанова була підкріплена рішеннями 23 з'їзду КПРС, який визначив «включення у виробництво та навчання молоді і підлітків, які закінчують загальноосвітні школи» як одну з ключових соціально-політичних цілей п'ятирічки [8, 229]. У республіках та областях були додатково відшукані робочі місця, розширено прийом у вузи, технікуми, профтехучилища. За ініціативою соціологів, які надали у керівні органи матеріали досліджень з прогностичними оцінками чисельності потенційних абітурієнтів, був збільшений прийом у вузи, та, відповідно, кількість вакансій для молодих спеціалістів. На жаль, у подальшому подібні корективи у діяльність освітніх закладів вносилися лише в разі виникнення «нагальної необхідності» – наприклад, у зв'язку з введенням нових спеціальностей, покликаних обслуговувати ВПК та інші стратегічно важливі галузі економіки.

На сьогодні проблема працевлаштування випускників навчальних закладів поглиблюється внаслідок переважної орієнтованості освітніх установ на попит з боку молоді, її освітні переваги, часто без врахування реальних шансів випущених спеціалістів на працевлаштування за спеціальністю. Безумовно, готовність вузів відкликатися на потреби молоді шляхом запропонування спектру найпрестижніших спеціальностей дає їм змогу виживати в умовах боротьби за абітурієнтів, однак наслідком такої боротьби за виживання є велика кількість кваліфікованих фахівців, які не знаходять своєї ніші у соціально-професійній структурі, і в результаті, як мінімум, потребують перенавчання й перепідготовки. Щорічно до служб зайнятості Дніпропетровської області звертаються понад 20000 безробітних з вищою освітою, серед яких приблизно 7000 - випускники вищих навчальних закладів [1, 5].

Оцінити шанси працевлаштування спеціалістів тієї чи іншої спеціальності та кваліфікації дозволяє прогноз стану ринку праці. З одного боку, такі оцінки можуть бути лише орієнтовними, особливо в умо-

вах, коли внаслідок НТП стрімко з'являються нові спеціальності, а інші настільки ж стрімко зникають (іноді навіть за якісь декілька років – швидше, ніж вуз устигне підготувати фахівця відповідного профілю). З іншого ж боку, посилення на непрогнозованість ринку спеціальностей покликани лише виправдати прагматичні інтереси чиновників від освіти, їх неготовність орієнтуватися на «відкладену вигоду», уособлену в інтелектуальному капіталі підготовлених спеціалістів (їх знаннях, уміннях, навичках), нездатність гнучко реагувати на потреби часу. Стратегія «тут» та «зараз» не є ознакою цивілізованого адміністрування, на стандарти якого ми сьогодні націлюємо систему освіти, сподіваючись одержати позитивний результат.

Ще одним атрибутом неврегульованості процесів у системі «освітня установа – ринок праці» – є «відплив умів» та в цілому надмірна орієнтація молоді, що шукає роботу, на зовнішні ринки. Ці явища є закономірною відповіддю на відсутність у значної частини фахівців можливості знайти застосування своїм здібностям на батьківщині, одержуючи при цьому адекватне матеріальне винагородження. Результати опитувань студентів вузів показують: серед причин, за якими вони готові виїхати за кордон, домінують економічні (відзначили 38% орієнтованих на еміграцію) та бажання самореалізуватися (31%) [4, 554].

Не підлягає ніяким сумнівам те, що зміна принципів діяльності закладів освіти має й свої позитивні наслідки. Так, останніми роками значно ширшим стає перелік спеціальностей, за якими ведеться підготовка фахівців, студентам надається можливість навчатися одночасно за декількома спеціальностями. Все більша кількість структурних підрозділів різних закладів освіти вводять у програми підготовки фахівців так звані «комбіновані» спеціальності, навчання за якими додає у диплом додаткову кваліфікацію. Більш варіативними є умови вступу до вузів, програми, форми, методи навчання. Все це значно пом'якшило застарілі конфлікти між аспіраціями молоді та структурою системи вищої, а також середньої спеціальної освіти. Крім того, більшої диференціації в зв'язку з означеними змінами набули й життєві стратегії молоді.

Іншою проблемою, яка виникає в зв'язку із зменшенням регламентації діяльності навчальних закладів, є ослаблення контролю з боку держави щодо забезпечення гарантовано високої якості викладання та оптимальної організації навчального процесу. Немає необхідності доводити, у який спосіб означені параметри навчальної діяльності впливають на рівень компетентності та конкурентноздатності майбутніх фахівців. Як не парадоксально, ця проблема стосується не тільки державних, але й приватних вузів. Нажаль, дуже часто молодь, приваблена гучними рекламними компаніями, що їх організують вузи, бачить на практиці ледве половину з того, що було їй запропоновано. Це формує достатньо представницьку аудиторію невдоволених якістю приват-

ної освіти, причому не тільки вищої. Очевидним є й той факт, що при однаковій якості викладання у державному та недержавному вузах з більшою ймовірністю слухач піддасть критиці результативність навчання саме у приватному вузі, бо в даному випадку він діє за ринковим принципом: сплачуючи гроші за конкретний товар (знання, вміння, навички), він очікує, що цей товар відповідатиме критерію якості. У разі відсутності такої відповідності споживач освітніх послуг повинен мати можливість поставити питання про доцільність сплати за навчання, яке не виправдало його очікувань. Адже ж фінансова й у певній мірі організаційна автономія нових освітніх структур не означає їх повної недоторканості щодо законних претензій з боку споживачів послуг. При цьому, звичайно ж, повинні працювати чіткі індикатори визначення якості організації навчального процесу в освітньому закладі відповідного типу, які дозволять робити оцінку об'єктивно та неупереджено. Діючі сьогодні процедури ліцензування, атестації та акредитації навчальних закладів і окремих спеціальностей часто виявляються формальними та в результаті не завжди дозволяють одержати адекватне уявлення про якість навчально-виховного процесу у вузі. Таким чином, нагальним питанням сьогодення є, на наш погляд, забезпечення розробки й впровадження ефективної системи незалежного контролю діяльності навчальних закладів.

Хотілося б зробити акцент з приводу тієї вагомості ролі, яку здатні відігравати соціологічні дослідження, зокрема моніторингові, в одержанні об'єктивних оцінок щодо стану проблем освіти та професійної соціалізації молоді. Зокрема, ґрунтовного аналізу на сьогодні потребує такий аспект зазначеної проблеми, як ступінь доступності освіти (оціненої на суб'єктивному та об'єктивному рівнях) для вихідців із різних соціальних груп, відповідність за якісними та кількісними критеріями рівня компетентності вітчизняних фахівців вимогам сьогодення та потребам міжнародного ринку праці. За умов посилення конкуренції, зростання рівня безробіття цей чинник багато в чому визначає здатність індивідів «вписатися» в систему професійних відносин, а на макрорівні впливає на стабільність ринку праці, динаміку робочої сили, характер та напрямки її пересування. Майже відсутні на сьогодні дослідження, в яких розглядалися б особливості формування життєвих шляхів «сильних» та «слабких» (с точки зору наявного соціального капіталу) груп.

Потребує подальшої розробки питання про те, яким чином плюралізація форм освіти та лібералізація управління процесами на ринку праці віддзеркалюються на системі життєвих орієнтацій молоді, таких суб'єктивних характеристиках її життєдіяльності, як усвідомлення власної соціальної успішності та життєвої компетентності; в який спосіб тривалість, рівень та якість професійного навчання впливають на структуру засвоєних соціальних статусів та якою при цьому є їх символічна й практична значущість.

Актуальність подальших розробок в окресленому напрямку обумовлюється важливістю для сучасної України проблеми збереження та використання інтелектуального потенціалу молоді та в зв'язку із цим більш ефективної

взаємодії всіх соціальних інституцій, які є суб'єктами розробки та впровадження соціальної політики щодо дітей та молоді у галузі освіти, професійного самовизначення, працевлаштування, зайнятості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бородин Є.І. Післядипломна освіта Дніпропетровщини: стан і перспективи розвитку // Регіональна науково-практична конференція «Післядипломна освіта: стан, проблеми, перспективи» (28-29 листопада 2003 р.). — Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2003. — С.6.
2. Галицький В. Служба зайнятості: український досвід зацікавив Європу // Урядовий кур'єр. — 27 листопада 2003. — № 224. — С.13
3. Державна молодіжна політика в Україні: словник термінів нормативно-правових актів / Автор-упорядник Є.І. Бородин. — Дніпропетровськ: Герда, 2002.
4. Дікова-Фаворська Д.М. Особливості формування майбутнього фахівця в умовах вищої приватної освіти // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. — Харків: Видавн. центр ХНУ ім.В.Н.Каразіна, 2003. — С.552-555.
5. Жизненные пути одного поколения / Под ред. Л.А.Коклягиной, В.В.Семеновою, М.Титмы. — М.: Наука, 1992.
6. Константиновский Д.Л. Молодежь 90-х: самоопределение в новой реальности. — М.: Центр социологии образования РАО, 2000. — 224 с.
7. Константиновский Д.Л. Молодежь в системе образования: динамика неравенства // Социологический журнал. — 1997. — № 3. — С.92-124.
8. Материалы 23 съезда КПСС. — М.: Политиздат, 1966. — С.229
9. Молодежь в СССР: Стат. сборник. — М.: Финансы и статистика, 1989. — С.145-156.
10. Надтока О.О. Сучасні проблеми перепідготовки незайнятого населення // Регіональна науково-практична конференція «Післядипломна освіта: стан, проблеми, перспективи» (28-29 листопада 2003 р.). — Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2003. — С.7-8.
11. Социология в России / Под ред. В.А.Ядова. — 2-е изд. — М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. — 696 с.
12. Труд в СССР. — М.: Финансы и статистика, 1988. — С.92.
13. Україна — 2002: Стат. бюлетень за 2002 рік. — К.: Держкомстат України, 2003. — 216 с.
14. Чередниченко Г.А., Шубкин В.Н. Молодежь вступает в жизнь (социологические исследования проблем выбора профессии и трудоустройства). — М.: Мысль, 1985. — 239с.
15. Черноволенко В.Ф., Оссовский В.Л., Паниотто В.И. Престиж профессий и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи. — К.: Наукова думка, 1979.
16. Шубкин В.Н. Социологические опыты. — М.: Мысль, 1970.

А.С.ЛОБАНОВА

МІМІКРІЙНИЙ СИНДРОМ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ЕЛЕКТОРАТУ

Лобанова Алла Степанівна — завідувач кафедри соціології Криворізького державного педагогічного університету, кандидат соціологічних наук, доцент

Наближення передвиборчої кампанії Президента України значно активізує суспільне життя і, звісна річ, обумовлює необхідність поглиблення соціологічних досліджень у галузі як політичної діяльності українського істеблшменту, так і громадської думки електорату. З'ясуван-

ня особливостей останньої є особливо актуальним завданням, оскільки саме громадська думка виборців є тим вирішальним чинником, що визначає остаточний результат передвиборчих перегонів. А враховуючи той факт, що соціальна поведінка людей у періоди трансформацій до-

сильно часто набуває мімікрійного (маскувально-го) характеру, можна передбачити, що не уникає його і поведінка виборців. Тому *метою* статті є з'ясування *мімікрійних властивостей* громадської думки електорату та специфіки їх проявів в періоди виборчих кампаній, оскільки ця проблема поки що не знайшла належного висвітлення в соціологічній літературі. Наші дослідження соціальної мімікрії уможливають припущення, що в періоди виборчих кампаній у громадській думці електорату формується так званий «*мімікрійний синдром*», зміст якого полягає у приховуванні напередодні виборів певною частиною виборців своїх справжніх (дійсних) оцінних суджень стосовно рейтингу тих чи інших кандидатів. Для досягнення мети необхідно: по-перше, визначитися із особливостями проявів соціальної мімікрії у періоди виборчих кампаній; по-друге, виявити детермінанти мімікріювання; по-третє, обґрунтувати емпіричні показники виявлення мімікрійного синдрому громадської думки електорату.

Вирішуючи перше завдання, скористаємося результатами наших попередніх досліджень соціальної мімікрії і зазначимо, що вона є «*об'єктивно існуючим в усіх суспільствах, в усі часи необхідним і специфічним соціальним феноменом людського буття*, його організації та життєдіяльності, адже вона має, *по-перше*, свою просторово-часову інваріантність; *по-друге*, певні історичні типи на всіх етапах розвитку людства, які змінюються в конкретно-історичних (політичних, соціально-економічних та соціокультурних) умовах; *по-третє*, всеохоплюючий характер (від передумов суспільних відносин до їх можливих трансформацій у майбутньому) – біологічну та фенотипову мімікрію» [1, 277]. За цільовою ознакою ми виокремлюємо такі форми соціальної мімікрії: мімікрія-захист, мімікрія-гараздування та соціальний міметизм. Сутнісною особливістю мімікрії-захисту є *тактика виживання* людей за несприятливих (або нестерпних для них) зовнішніх умов; мімікрії-гараздування – *стратегія реалізації* своїх егоїстичних інтересів під маскою дотримання і виконання найвищих за суспільною значущістю і соціально схвальністю ролей і функцій; соціального міметизму – *життєве кредо* «*стати і бути чужим Я*» [1, 280]. Ґрунтуючись на цих методологічних засадах, звісно, ми припускаємо думку про те, що виборцям скоріше властива мімікрія-захист, а кандидатам – мімікрія-гараздування (досягнення успіху у передвиборній боротьбі). Пояснимо нашу позицію. Спостереження за проведенням передвиборчих кампаній в Україні в цілому і Криворізькому промислового регіоні (чисельність виборців складає приблизно 570 тисяч) зокрема протягом останніх дванадцяти років, переконливо довели, що формування електоральної культури знаходиться у своїй початковій фазі, а сама

передвиборна боротьба скоріше нагадує театральне дійство, ніж демократичне суперництво.

Оскільки проблематика статті обмежена лише дослідженням громадської думки електорату, то зосередимо свою увагу на її особливостях і спробуємо дати відповідь на питання: як у поведінці виборців виявляється наявність соціальної мімікрії? Від кого або від чого «захищається» електорат через маскувальну соціальну роль? Соціологічні дослідження, які проводилися кафедрою соціології Криворізького державного педагогічного університету з 1990 р. (вибірка 1400 респондентів, репрезентативна за статтю, віком, сферою зайнятості) у періоди виборчих кампаній, свідчить, що характерною рисою політичної свідомості майже половини виборців – робітників великих промислових підприємств була орієнтація на позицію керівництва стосовно політичного вибору і залежність особистісної точки зору від неї. Це пояснювалося так: «хочеш зберегти місце роботи – підтримуй того кандидата чи ту партію, яких підтримує керівник». У такій ситуації частина працівників дійсно була в команді однодумців свого шефа, але й було чимало таких, які тільки *удавали*, що підтримують думку керівника, а насправді, мали протилежну точку зору. Серед електорату фіксувалися і такі виборці, позиція яких роздвоювалася: з одного боку, вони прагнули підтримати ринкові реформи, з іншого – хотіли зберегти соціалістичну систему господарювання, а тому висловлюючи свої думки, були змушені говорити скоріше те, чого від них очікували організатори виборчих перегонів, ніж те, чого насправді хотіли. І перші, й другі *мімікріювали*, *маскуючи* свої справжні думки стосовно свого політичного вибору під загальноприйнятими стереотипами або політичними позиціями тих людей, від яких залежало їх матеріальне чи соціально-професійне положення.

Основними суб'єктивними чинниками, що спричиняли мімікріювання в передвиборчі періоди, вважаємо, були *подвійна мораль і албіва-лентність*. Для визначення поняття «подвійна мораль» спершу згадаємо, що *мораль* постає як такий *імперативно-оцінний спосіб* ставлення людини до дійсності, який регулює поведінку людей з точки зору принципового протиставлення добра і зла [2, 18-19], що, в свою чергу, є певною вимогою, велінням, які висуває перед людиною суспільна думка або голос власного сумління. Саме в цьому полягає імперативність моралі. Крім того, мораль стає діяльною лише тоді, коли виникає потреба оцінювати поведінку людини з позицій добра/зла, справедливості/несправедливості, відповідальності/безвідповідальності. До того ж, коли йдеться про мораль як ставлення людини до дійсності, то сьогодні у протизагубу однієї орієнтації лише на людину та її потреби, під ним розуміється відношення не тільки до конкретних суб'єктів і соціальних груп, але й до

представників світу природи і цінностей культури, до Космосу в усій безмежності його потенційних уособлень, до таких загальноабстрактних категорій буття, як радість, страждання, смерть, любов та ін. І, нарешті, моральних якостей набуває все те, що потрапляє у сферу протистояння добра і зла, тобто в «силове поле напруги між цими протилежними полюсами – й осмислюється в цьому зв'язку. Власне моральними є тільки ті імперативи, ті оцінки й те ставлення до дійсності, що відображають це протистояння, акумулюють у собі його напругу» [2, 21 – 22]. Загальнолюдський зміст моралі полягає у виокремленні тих фундаментальних норм і правил, що регулюють вихідні ситуації людських взаємин і життєустрою і мають місце за будь-яких соціально-історичних умов, нагромаджуються протягом людської історії, передаються від однієї епохи до іншої. Визначимося зі структурою моралі, насамперед, для того, аби зрозуміти механізм подвійної моралі під час мімікрійної поведінки людей. До структури моралі входять *моральна свідомість* (її основні принципи, мотиви, ціннісні орієнтації й основні категорії – добро і зло, обов'язок, відповідальність, справедливість, сенс життя, ставлення до смерті, щастя, моральна свідомість людини); *моральна діяльність* (свобода дій, свобода вибору, свобода волі, вчинки, співвідношення мети і засобів діяльності, мотиву й результату моральної дії); *моральні відносини* (моральна сутність спілкування між людьми; відкритість і замкненість; монологічність і діалогічність у процесі спілкування; повага, співчуття, любов як підвалини моральних стосунків між людьми; етикет і культура спілкування). Безумовно, соціальна поведінка будь-якого соціального суб'єкта (окремої людини чи групи) тільки тоді набуває моральності, коли здійснюється відповідно до названих вище принципів та моральних норм, основу яких, перш за все, складає добро – провідна ідея моральної свідомості. Чи може бути моральною мімікрійна поведінка? Адже мімікріант *завжди приховує* свої справжні наміри, маскується, вдається до хамелеонівської поведінки, аби пристосуватися до конкретного соціального середовища, досягти певної мети в умовах, які не дозволяють робити це відкрито й щиро. На наш погляд, моральність/аморальність мімікрійної поведінки визначається, насамперед, її *кінцевою метою* і, окрім того, *засобами, за допомогою яких вона здійснюється*. Адже залежно від моральної сутності соціальна мімікрія може набувати як конструктивного, так і деструктивного характеру. Але і в тому, і в іншому випадках, мімікріант вдається до «*подвійної моралі*» – такого стану своєї моральної свідомості, за якого він «*думає одне, а навмисне говорить та робить інше*», не оприлюднюючи (не розкриваючи) своїх справжніх цінностей та моральних принципів, тобто реальні, справжні ціннісні орієнтації

мімікріанта залишаються поза лаштунками його вербальної комунікації та соціальної поведінки і діяльності. Спроба емпіричної фіксації феномена «подвійної моралі» була здійснена (за участю автора) ще в радянський період (1986-1989 рр.) під час всесоюзних соціологічних досліджень суспільної свідомості, що проводилися фахівцями Академії суспільних наук при ЦК КПРС під керівництвом академіка Р.Г.Руткевича. Результати дослідження засвідчили, що майже половина респондентів (46 %), оцінюючи діяльність компартійної номенклатури, стверджувала, що більшість партійних чиновників «думають одне, а говорять інше» або ж «говорять одне, а роблять по-іншому» [3, 33]. Період перебудови не тільки не ліквідував наявність подвійної моралі, а, навпаки, сприяв ще більшому її поширенню.

А відтак ми пропонуємо розглядати «*подвійну мораль*» як суб'єктивно-оцінний спосіб ставлення окремих людей до дійсності, коли вони, приховуючи свої справжні наміри та ціннісні орієнтації, *навмисне вербалізують* у соціальній комунікації та *реалізують* у соціальній інтеракції *вигадані маскувальні словесні коди та соціальні дії* з метою завоювання довіри до себе. Подвійна мораль, укорінюючись у свідомості та в поведінці мімікріанта, призводить до того, що називається «*амбівалентністю особистості*». Амбівалентність почуттів обумовлюється тим, що «окремі особливості складного об'єкта по-різному впливають на потреби і цінності людини. Особливий випадок амбівалентності являє собою суперечність між усталеними почуттями до предмета і ситуативними емоціями, що виникають на їх підставі» [4, 18]. У соціології цим поняттям одним з перших скористався Р.Мертон для характеристики конфлікту соціальних ролей, ціннісних і нормативних структур суспільства як джерела психічної «двоїстості» [5, 81-108]. Є.Головаха, розглядаючи соціально-психологічний стан сучасного суспільства в роботі «Соціальне безумство: історія, теорія і сучасна практика» ввів у науковий обіг поняття «посттоталітарна амбівалентність» [6]. Специфіка посттоталітарної амбівалентності виявляється в декількох аспектах. По-перше, у масовій та індивідуальній свідомості ідеологічно та морально взаємовиключні ціннісно-нормативні підсистеми співіснують не як антагоністи, що своєю постійною конкуренцією деформують психіку, а як узгоджені елементи єдиного типу свідомості й емоційного ставлення до соціальної дійсності. По-друге, суперечливі системи цінностей властиві не окремим соціальним групам, конкуренція між якими могла би призвести врешті-решт до встановлення ієрархічної системи, а практично кожній великій соціальній групі. По-третє, амбівалентність виявляється в суперечливих поєднаннях демократичних цінностей-цілей соціальних перетворень і тоталітарних цінностей-засобів реалізації демокра-

тичних ідей [6, 132-133], тобто у паралельній орієнтації особистості на взаємовиключні цінності. Скажімо, людина одночасно виступає за ринкову економіку і сталі ціни, за свободу пересування і збереження режиму прописки, за повну незалежність України і проти її виходу із Союзу. Очевидно, що в загальноприйнятому розумінні амбівалентність свідомості виявляється, насамперед, через наявність у людини двоїстості оцінок і суджень стосовно морально-етичних норм, певних суспільних чи соціальних явищ.

Якщо ж мова йде про соціальну мімікрію, то, на наш погляд, амбівалентність властива тим соціальним суб'єктам, які використовують *мімікрію-захист* (ми називаємо їх *мімікріанами*) для того, щоб вижити в складних для них умовах. Носії мімікрії-газдавання (*мімікрати*) «не страждають» на двоїстість суджень. Навпаки, їм властива чітка особистісна система ціннісних орієнтацій та оцінок суспільної (соціальної) ситуації, але вони не можуть реалізувати її задля досягнення своєї мети, тому що їй суперечить соціальна структура, яка спонукає їх до відповідної поведінки. Проте процес пристосування і мімікринів, і мімікратів до культурних цілей та інституціоналізованих норм зіштовхується з *неузгодженістю* між особистісною та соціальною системами ціннісних орієнтацій і суперечністю між бажанням та умовами її реалізації. Якщо у мімікринів це пов'язується з наявністю у них двоїстості оцінок, то мімікрати чітко і однозначно усвідомлюють

свої прагнення і оцінки. Разом з тим і перші, і другі вимушені розробляти і декларувати іншу – *оманливу* для тих, хто їх оточує, систему *псевдоціннісних (для себе) орієнтацій*, яка, проте, відповідає загальноприйнятим у соціумі поведінковим нормам і стандартам.

Отож, базуючись на цих обґрунтуваннях, вважаємо, що у певній частини електорату в періоди виборчих марафонів формуються та існують одночасно *дві протилежні за своєю моральною сутністю системи ціннісних орієнтацій і засобів досягнення цілей: справжня, особистісно визнана*, однак невідповідна суспільним інституціоналізованим нормам, та *уявна, особистісно невизнана*, але відповідна загальноприйнятим (легітимним) суспільним стандартам, які домінують в їхньому соціальному оточенні. Основними суб'єктивними чинниками, що уможливають це, є подвійна мораль і амбівалентність.

Як же зафіксувати і виміряти факти мімікріювання серед електорату? Ця проблема досить складна, адже людина навряд чи зізнається в тому, що вона говорить одне, а думає по-іншому. Але все-таки ми виокремлюємо такий базовий емпіричний показник як «*оцінне судження про те, як часто оточуючі говорять одне, а думають по-іншому*». Цей показник дає нам можливість, по-перше, з'ясувати, схильність людей до соціальної мімікрії, по-друге, виявити часовий та соціальний простір її існування як способу їх життя (див.табл.1).

Таблиця 1.

Оцінні судження щодо того, як часто люди говорять одне, а думають по-іншому, % (N=1400)

Оцінні судження	1990	1994	1999	2002
Вважаю, що оточуючі постійно говорять одне, а думають по-іншому. Це стало способом їх життя.	26,2	20,4	24,3	28,4
Вважаю, що оточуючі час від часу говорять одне, а думають по-іншому. Це спосіб пристосування до ситуації.	20,3	20,5	22,2	24,6
Вважаю, що оточуючі лиш інколи говорять одне, а думають по-іншому. Це засіб вижити в небезпечній ситуації.	25,7	15,4	18,8	15,7
Серед мого оточення таких людей, які говорять одне, а думають по-іншому, на мій погляд, немає	17,7	14,2	13,5	11,6
Важко відповісти	10,1	29,5	21,2	19,7

Наведені дані підтверджують, що більшість людей, на думку респондентів, схильна до приховування своїх справжніх думок, намірів, цілей: у 1990 році таких було 72,2%, у 1994 р. – 56,3%, у 1999 р. – 65,3%, у 2002 – 68,7%. За оцінками судженнями респондентів, тих, для кого приховування своїх справжніх думок стало способом життя, було найбільше на зламі командно-адміністративної системи – 41,2%. У 1994р. кількість таких людей, за оцінками респондентів, зменшилася проти 1990 р. на 5,8% і склала 20,4%. З 1999р. знову спостерігається зростання кількості таких людей з 24,3% до 28,4% у 2002 р. Таку динаміку показників чисельності людей, для яких «говорити одне, а думати по-іншому» стало способом життя, можна пояснити тим, що на зламі радянської системи люди жили ще за партійно-комуністичними принципами, які визначали не тільки образ мислення, але й образ життя. Тому значна частина людей вголос говорила скоріше те, що дозволялося системою, а не те, про що насправді думала і до чого в реальному житті прагнула. Хоча перебудова і почала змінювати їх звичний стиль життя, все ж таки інерційність мислення за «старими» нормами і принципами

криза, привласнення більшої частини національного багатства кланово-мафіозними структурами, корумпованість державно-чиновницького апарату загальмували процес «розкріпачення мислення», і люди знову під тиском олігархізації влади почали «повертатися» до захисної мімікрії в сподіванні на кращі часи, про що свідчить збільшення кількості тих людей, хто, як вважають опитані, приховує свої думки, у 2002 р. порівняно з 1994 р. на 14,3% (з 56,4% до 68,7%). Як бачимо, простежується тенденція до збільшення кількості тих людей, що вдаються до маскування своїх думок.

Без сумніву, якщо люди не говорять те, про що думають, а приховують свої погляди, то це спричиняється певними обставинами. На наш погляд, найвагомішою обставиною є зовнішня ситуація, яка, як правило, «сильніша» за людину і примушує її маскуватися. Тож другий емпіричний показник соціальної мімікрії – «можливість людиною вільно висловлювати власні погляди». Скористаємося результатами загальноукраїнського моніторингу [7, 651] (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Можливості вільно висловлювати власні погляди, % (N=1400)

<i>Можливості вільно висловлювати власні погляди</i>	<i>1992</i>	<i>1994</i>	<i>1998</i>	<i>2002</i>
Значно погіршилися	-	7,8	7,0	6,6
Трохи погіршилися	-	9,5	8,7	7,9
Лишилися такими самими	-	47,2	57,1	63,1
Трохи поліпшилися	-	23,9	18,4	15,7
Значно поліпшилися	-	7,1	7,4	5,5
Не відповіли	-	4,4	1,4	1,2

залишилася і посилилася непередбачуваними змінами, тому в 1990 р. і фіксується майже найбільша за останнє десятиліття кількість людей, які «говорять одне, а думають по-іншому», проте саме в цей період серед мімікріантів найбільше тих, хто вдається до мімікрії час від часу та лише «іноколи», окрім того, найбільша частка тих, хто взагалі «ніколи» не приховує своїх думок. Здобуття Україною незалежності створило певну ейфорію в населення стосовно демократичних змін. Не випадково мислення людей почало «розкріпачуватися» і кількість тих, хто приховував свої думки, у 1994 р. природно зменшилася на 15,9%. Але тривала, всеохоплююча

Динаміка можливостей вільно висловлювати свої погляди в 2002 р., порівняно з попередніми роками, практично не змінилися, що вочевидь простежується в таблиці 2: 14,5% опитаних вважають, що можливості погіршилися; лише на 4,6% зменшилася кількість респондентів (порівняно з 1998 р.), які відчують їх покращення. Ці результати свідчать, що демократичні процеси в країні ще ненабрали тієї швидкості, яка необхідна для формування і реалізації такої політичної культури електорату, яка б сприяла успішному проведенню передвиборчих перегонів.

Таким чином, на підставі вищесказаного можна зробити такі висновки. Характерною рисою

громадської думки електорату (на думку близько 60% респондентів Криворізького регіону) є так званий «мімікрійний синдром», тобто схильність людей до приховування своїх справжніх (дійсних) політичних уподобань у передвиборчий період через маскування своєї ціннісно-нормативної системи під машкарою загальноприйнятої або такої, яка домінує у соціальному середовищі виборця, від якого залежить його матеріальний або соціальний стан. Основними чинниками «мімікрійного синдрому» є подвійна мораль і амбівалентність особистості, які уможливають маскування частиною виборців своїх електораль-

них орієнтацій. Для фіксації мімікрійних властивостей виборців можна скористатися, як мінімум, такими емпіричними показниками: «оцінне судження про те, як часто оточуючі говорять одне, а думають по-іншому» і «можливість людиною вільно висловлювати власні погляди». Звісно система емпіричних показників «мімікрійного синдрому» виборців потребує свого подальшого визначення, адже це вкрай необхідно соціологам і всім учасникам наступної передвиборчої кампанії для *об'єктивної оцінки* стану громадської свідомості електорату у наступних виборах Президента України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії. — К.: Інститут соціології НАН України, 2004. — 300 с.
2. Малахів В. Етика: курс лекцій: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1996. — 304 с.
3. Иванов В.Н. Идеология обновления: противоречия утверждения /Общественное сознание: анализ современных тенденций (Материалы Всесоюзной научно-практической конференции) /Под ред. В.Н.Иванова, Г.А.Котельникова и др. — М.: АОН при ЦК КПСС, 1990. — 189 с.
4. Психология. Словарь /Под общ. Ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
5. Мертон Р. Социальная структура и аномия //Социальная теория и социальная структура (фрагменты) /Под общей ред. В.В.Танчера; реферативный перевод и вступ. статья В.Костинской. — К.: Ин-т социол., 1996. — С.81 — 108.
6. Головаха Е.И., Панина Н.И. Социальное безумие: история, теория и современная практика. — К.: Абрис, 1994. — 168 с.
7. Україна — 2002. Моніторинг соціальних змін /За ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2002. — 668 с.

С.П.БАРМАТОВА

КОНЦЕПТ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ: ПОПЫТКИ ЕГО ИНТЕРПРЕТАЦИИ В РАЗЛИЧНЫХ НАУЧНЫХ ТЕОРИЯХ

Барматова Светлана Петровна — доцент факультета социологии Международного Соломонова университета, директор Аналитического центра изучения общества, стажер отдела социально-политических процессов Института социологии НАН Украины, кандидат социологических наук

Актуальность вопроса о построении комплексной теории политической коммуникации [см., на пример 1] сделала необходимым обращение к накопленному в теоретической научной мысли опыту описания и обоснования данного концепта.

Важность такого обращения состоит в том, что, при отсутствии единой точки зрения на концепт политической коммуникации, каждая из концепции, содержащая попытку объяснения данного социального явления, содержит то рациональное начало, которое может быть использовано для фор-

мирования искомой комплексной теории.

Конечно, рамки данной статьи не позволяют представить всю палитру имеющихся в науке теоретических обобщений, поэтому остановимся на некоторых, на наш взгляд, наиболее детально разработанных концепциях, представляющих как философские, так и социологические подходы к описанию феномена политической коммуникации.

Тема коммуникации вошла в круг научных проблем через два канала. Первый и наиболее очевидный из них — социология коммуникации, то

конкретное политическое знание, которое выступает основой политических технологий. Эмпирические исследования социальной и политической коммуникации (особенно СМК и СМИ), направленные на выявление ее эффективности, проводились со времен Великой Депрессии во многих странах мира, в т. ч. в Украине.

Постепенно на базе этих исследований начали выстраиваться общесоциологические, а затем и философские обобщения. Коммуникативные процессы получили привязку к проблематике политической структуры — формационной (в работах, опубликованных у нас) или цивилизационной (в трудах, выходящих за рубежом). И хотя занимавшиеся данными сюжетами авторы нередко исходили из существенно отличавшихся друг от друга методологических установок, были выявлены некоторые общие параметры идеальных моделей политической коммуникации. Эти модели строились на концептах «коммуникатор», «коммуникант», «трансляция», «коды» («кодирование», «декодирование»), «канал трансляции», «локал распространения информации» и т. д.

Огромная популярность этих концептов и опиравшихся на них моделей объяснялась тем, что с их помощью удалось раскрыть ряд неявных структур политической реальности. Однако, даже ассимилировав теоретические концепции, такого рода разработки так и не стали теоретическими, сохранив отчетливые следы своего генезиса. Негативно сказался на их эффективности и кризис современной политической науки.

Второй, собственно теоретический канал — творчество философов экзистенциалистской и персоналистской ориентации, причем не только ортодоксальных адептов этих учений, но и тех, кто в определенной мере испытал их влияние. Этот круг авторов тем более широк, что сами экзистенциализм и персонализм отнюдь не представляют собой «закрытые», самодовлеющие системы. Они включают в свое идейное поле значительные заимствования из феноменологии, марксизма, фрейдизма, интуитивизма и других течений философской мысли XX в.

В теории политической коммуникации М. Бахтина (как представителя философской школы) на место обычной для экзистенциалистско-персоналистских школ постановки вопроса: «Как возможна политическая коммуникация, как она осуществляется, к каким последствиям приводит?», автор «Философии поступка» поставил «перевернутый» вопрос: «Каково то существо, способом политического бытия которого выступает коммуникация?» При этом ученый имплицитно поднял и более сложный вопрос-дополнение: «Всегда ли это существо таково, что способом его социального бытия является коммуницирование?» [2, 35].

М. Бахтин описывает коммуникацию, опираясь на термин «высказывание» как репрезентант дискурса в его социальной трактовке.

Согласно Бахтину, высказывание протекает не внутри коммуникативных сетей культуры и общества, а существует на границе между «Я» и «Другим». Оно включая в себя и интенции «Я», и интенции «Другого», в которых (для «Я») и представлено «общество». Каждый раз в процессе общения мы имеем дело с человеком, но воспринимается он нами как представитель некоей структуры, как социальный агент.

Высказывание понимается ученым не только и не столько в виде способа передачи одним лицом («Я») другому некоей информации или «работы» системы по трансляции информации и организации интеракции. Наиболее важным оказывается подход, интерпретирующий высказывание в качестве пространства становления реальности, в т. ч. политической. Именно он и намечен в «парадигме Бахтина».

Понимание политической коммуникации у Р. Даль связано с его теорией полиархии (1989 г) [3].

В данной теории Даль на основе анализа теоретического исследования определяет несколько значимых моментов, являющихся следствием развития политической коммуникации, которое стало очевидным в конце XX века.

Даль утверждает, что демократия в идеале определяется как власть многих, наделенных равными полномочиями. Даже при том, что маловероятно, чтобы каждый участвовал в принятии всех решений, никому в развитом демократическом обществе не может быть запрещено участвовать в этом процессе путем введения каких-либо ограничений или лишения права получения информации и выражения эффективных предпочтений. Даль считает, что такие идеалы, как равный контроль над иерархией политических задач и включенность граждан в обсуждение и принятие решений не достигнуты ни в одном обществе.

На самом деле, в большинстве обществ, которые с определенной натяжкой можно назвать демократическими, наблюдается значительное расхождение между правами и участием граждан. Пытаясь не допустить искажения термина «демократия» в его использовании применительно к описанию кардинально отличающихся образцов включения граждан в управление, Даль вводит термин «континуум полиархии» — власти многих — для того, чтобы разграничить разные уровни народной власти.

В нижней части континуума формируются условия, представляющие собой необходимый минимум для существования полиархии, — равные возможности голосования и существование свободных и честных выборов правительственных чиновников. Верхняя часть континуума приближает общество к идеалу демократического управления, при котором граждане равно включены в определение, осмысление и принятие решений по политической повестке дня. Отличительная черта систем, определяемых в высшей части спектра поли-

архии, состоит в том, что они обеспечивают граждан альтернативной и открытой информацией, касающейся политического курса. То есть, информация поступает из различных источников, а эти источники известны и их цели прозрачны для общества. Более того, эта информация передается таким образом, чтобы включить граждан в публичное обсуждение и осуществление широкого контроля над иерархией политических задач и их реализацией.

При определении факторов, которые не позволяют большинству систем достичь демократического развития более высокого уровня, чем уровень базовых требований, которые предполагают наличие альтернативных выборов, свободу мнений и голосования, Даль указывает на такое важное препятствие, как контроль политических элит над информацией. Он считает, что во многих развитых системах это препятствие становится все более серьезным. Он рекомендует создать независимые системы информации и коммуникации, соответствующие способностям и потребностям граждан. Более того, он предлагает развивать в информационных политических системах практику обсуждения с целью вовлечения широких масс в разработку стратегий и связанный с ними процесс принятия решений [3, 338].

В «континууме полиархии» Даль предлагает исследователям интересный подход к осмыслению того, как сравнить и оценить процессы политической коммуникации. Например, мы можем размышлять о том, в какой степени информация является открытой; это определяется тем, связывают ли информацию с ее партийными источниками, очевидны ли политические цели этих источников, или эти цели им приписываются в новостях, и имеет ли эта информация отношение к различным политическим альтернативам.

Также можно говорить и о том, в какой мере (большей или меньшей) люди вовлечены в процессы политической коммуникации, что определяет степень, в которой информация распространяется среди населения равным образом, и способами ее представления, упрощающими усвоение этой информации и реагирование на нее рядовыми гражданами.

Критерии вовлеченности информации и граждан Даля для определения различных уровней полиархии формируют структуру, в рамках которой можно рассматривать политическую коммуникацию, ориентированную как на мнение, так и на процесс.

Теория общества, разработанная немецким социологом Н. Луманом – ведущим представителем системного и функционального направлений в социологии, базируется на том, что в основе стратификации общества как универсальной системы лежит понятие коммуникации. Для построения своей теории Луман использует системно-функциональный метод и исторический анализ. На основе функцио-

нально-коммуникативных признаков построена трехчастная типология эволюции общества: сегментарное общество примитивных, архаических народов, стратифицированное общество высоких культур и современное функционально дифференцированное общество. Особый интерес представляет анализ метода самонаблюдения и самоописания, используемый в масштабах всего общества [4].

Н. Луман, проводя исследования семантики современных общественных структур, исходит из гипотезы, что современное общество еще не пришло к адекватным средствам самоописания. Сохранилась риторика, восходящая к XIX веку, а вместе с ней, отчасти, и семантика XIX века, которая основывается на представлении об обществе как об иерархически организованной структуре. Политика в организованной подобным образом структуре относится к верхней части. В современном же обществе вместо иерархии присутствует гетероархия. Общество характеризуется поликонтекстуальностью, в которой нет репрезентативного центра, нет верха и низа [5, 240].

Политика, по мнению Лумана, может делать только политику. Она может выстраивать и модифицировать свои собственные структуры только производя собственные самореферентные операции. Политическая система воспроизводит себя через коммуникацию, в то время как люди репродуцируют себя как психологические системы, через сознание. И поскольку эффективно коммуницировать могут только сопрягаемые структуры, люди и социальные системы, по Луману, никогда не смогут по-настоящему найти общий язык.

Таким образом, политическая речь и политическая коммуникация представляют собой, согласно взглядам Лумана, «не человеческое действие». Она не укладывается и в традиционную модель отправитель-получатель. Этот вид коммуникации действует как социальный механизм, воспроизводящий социальные системы, в которые сам этот механизм непосредственно включен. С практической, формальной и оперативной точки зрения политическая речь обязана воспроизводить коммуникативную систему политики. Вся политика – это не более и не менее, чем коммуникация, и только через коммуникацию она может вводить в заблуждение как других, так и себя [5, 246].

Политическая речь как один из видов коммуникации стремится к тому, чтобы сохранить свою целостность посредством своей внутренней дифференцированности. В соответствии с теорией Лумана, такая коммуникация включает три вида селекции, а именно: селекцию информации, селекцию сообщения и селекцию в плане понимания. Все три вида селекции рассматриваются как социальные процессы. Последующая логика такого теоретического подхода означает, что именно социальная система решает и определяет, что включить в ряд информации, что и в какой степени подать как сообщение. Социальная система также решает, ка-

кой аспект политической риторики оказывает воздействие на реципиента в плане понимания, а что следует рассматривать как непонимание или неправильное понимание.

Проблему понимания Луман анализирует в контексте так называемых присоединительных операций социальных систем, в результате которых понимание становится тем, что в коммуникационном действии рассматривается фактически как присоединительная коммуникация. Процесс понимания у Лумана отличается от традиционной герменевтической проблемы. Понимание политической речи и политических факторов, которые функционируют в рамках определенных социальных систем, отличается от процесса понимания в рамках системы индивидуального сознания [6].

Одновременно Н. Луман исследует также «культуру ограниченного во временном отношении понимания», имея в виду стиль, который не предполагает твердых основ и прочных связей, а исходит из существования некоторой взаимоприемлемой неопределенности [5, 61]. Тем самым обозначается лишь модус коммуникации. Именно в сфере политической коммуникации, по мысли Лумана, следует довольствоваться коммуникацией и пониманием, которые лишены ангажированности и в большей степени ориентированы на спецификацию.

В общем контексте определенной политической системы коммуникация приобретает функцию, с одной стороны, стать сплавляющим фактором коллективных решений, с другой стороны, быть символически обобщенным средством власти, средством, которое располагает определенным политическим кодом. Политика усиливает свою селекцию через политический код и через политическую программу. Политический код проявляется, в частности, в противопоставлении «правительство-оппозиция».

Н. Луман рассматривает в качестве подпитки для системы коммуникации саму политику. Политика, по его мнению, осуществляется путем того, что наблюдатели наблюдают наблюдателей и свои наблюдения реализуют в форме описаний, на которые реагируют наблюдатели этих описаний во время своих речей. Вся политика представляет собой сложный комплекс рекурсивно сотканной сети взаимовлияющих наблюдений и описаний, которые, в конце концов, выливаются в то, что называется «самоописание общества». Этому фактору, сформировавшемуся в процессе коммуникации, Луман приписывает классическую роль в процессе осуществления политики и в том процессе, который он обозначает как самостоятельность политики.

Общественное мнение выполняет для политики функцию зеркала: «Политики смотрят через это зеркало на то, о чем реальные люди действительно думают в определенный момент... Зеркало исправляет непосредственность экспрессивного поведения так же, как и непосредственность добрых намерений оно отражает. Эффект заключается не

столько в реализации «прекрасного Schein» («кажущегося»), сколько в согласовании с ожиданиями» [7, 784]. (Luhmann 1992: 784). Именно в рамках таких механизмов устанавливается система связи между описанием действительности, описанием общества, самоописанием, а также описанием оппонентов. Подобные взаимовлияния создают пространственность общественно-политической речи и коммуникации.

Тезис о коммуникативной природе релевантных социальных решений репрезентирует автономный мировоззренческий подход к анализу социума, помечает один из векторов движения социальной мысли. В русле критической теории и неорационализма он представлен немецким ученым Ю. Хабермасом.

Исследуя генезис публичной сферы, Хабермас (в своих ранних работах) относит ее возникновение к XVIII веку, к моменту расцвета различных форм общественных дебатов, появления средств массовой коммуникации – газет и журналов, всего того, что, по его мнению, размывает нормы феодальных отношений, легитимированных скорее религией и обычаями, чем соглашениями на основе публичных дискуссий. С расширением рынка и последующим освобождением индивида наблюдается и развитие публичной сферы, за которой утверждается право на обсуждение проблем общественно-государства.

Однако, согласно вечной иронии исторических судеб, именно те силы, что стимулируют развитие публичной сферы, оказываются и факторами ее коррозии. Государство все менее и менее нуждается в ее услугах, декларируя совершенствование технологии и управления в качестве адекватных способов решения проблем.

Позже Хабермас отклоняется от использования именно этого социального образа, однако идея свободной и открытой дискуссии, опосредованной рациональной аргументацией, модифицируется им в дальнейшем и развивается в терминах «идеальных речевых ситуаций», и, наконец, «коммуникативного действия», а сам процесс публичных дебатов, «неискаженной коммуникации» видится как сущность человеческого взаимодействия в целом. Для Хабермаса, чьи концепции возможно квалифицировать как соединение философии и идеологии, реставрация публичной сферы, т.е. в конечном варианте – оснащение политической жизни лингвистическими элементами в противовес власти и авторитету, непременно влечет за собой редукцию кризиса легитимности.

При этом, продолжая существование на различных уровнях абстрактного теоретизирования традицию рассматривать общественное мнение сквозь призму коммуникации, обслуживающей преобразование индивидуального знания в основу коллективных решений, Хабермас предполагает, что именно в общении преодолевается несогласие в оценках актуальных противоречий и способах их

устранения. Эмпирические исследования в данных областях предоставляют обоснованные подтверждения этих положений. В процессе коммуникации индивиды структурируются в соответствии со своими представлениями о возможных решениях, идентифицируют себя с той или иной общностью и адаптируются в качестве ее членов.

Продолжая развивать идею публичной сферы и идеальной коммуникации, Хабермас [8] видит реальное воплощение тех социальных возможностей члена социума, которые описаны им в теории коммуникативного действия в становлении делиберативной демократии, которая описывается им как идеал сообщества свободных и равных индивидов, которые в политической коммуникации определяют формы своей совместной жизни. Эта форма демократии, по его мнению, позволит убрать напряженность между государством и жизненным миром личности. Признавая при этом, что коммуникативная власть, которой обладает гражданин, не сопоставима по возможностям с административной властью, которой владеет государство, Хабермас за коммуникативной властью личности в своих научных изысканиях закрепляет право легитимировать эту административную власть.

Рубеж двадцатого и двадцать первого века отмечается изменениями определенных цивилизационных и ценностных политических ориентиров, что находит непосредственное отражение как в публичной сфере, так и в политическом дискурсе. Одна из наиболее интересных попыток трактовки системных трансформаций, происходящих в сфере политического дискурса, принадлежит У. Сарцинелли.

Отмечая острую необходимость поиска ориентиров в рамках такой, как бы устоявшейся ценности, как демократия, У. Сарцинелли считает, что обществоведы, специалисты в области социологии, социальной философии и политической теории с трудом успевают в своих исследованиях осмысливать события последних лет, происходящие в центральной и восточной, а также в западной Европе. Распад социалистических «демократур» привел одновременно и к цепочке процессов, которые анализируются в рамках исследований, тематически относящихся к «семантике кризиса», «кризису системы или системному кризису», «кризису демократии», также к изучению кризиса такого понятия, как «легитимность».

Сарцинелли обосновывает необходимость анализа не кризиса легитимности, а изменений, которые претерпевает само понятие «легитимность». По мнению этого автора, именно легитимность (*Legitimitätswandel*) приобретает особое значение для всех вопросов политической коммуникации как в теоретическом, так и в политико-практическом аспектах. Ввиду того, что политическая коммуникация неотделима от осуществления политики, самого политического действия, вопрос легитимности приобретает новые коннотации, поскольку сама политическая коммуникация пре-

терпевает развитие от парламентско-представительской системы к медийнопрезентативной.

Таким образом, и репрезентативная демократия переходит в презентативную демократию. Связь между репрезентативной и коммуникативной демократией заключается в том, что демократическая форма власти – это репрезентативная форма власти и управления. Опора на силу может быть только последним резервом правительственных действий. Если признавать такой ход развития, то это означает, что парламентское представительство и политические институты как бы утрачивают свое значение и уступают место средствам массовой информации с точки зрения публичности, публичной ориентации.

Рассматривая соотношение и взаимодействие понятий «политическая коммуникация» и «политический дискурс», У. Сарцинелли поднимает проблему легитимности, мышления в духе легитимности и высказывает гипотезу, что произошла подмена категорий легитимности свободной от норм функциональностью и самореферентностью (Sarcinelli 1998) [9].

Политическая власть, по мнению ученого, может существовать только во взаимодействии идеи легитимности и каналов коммуникации, а легитимационные символы не могут быть изолированы от информационных систем. Демократические системы зависят от коммуникации не только в силу необходимости выживать, а и потому, что сама политическая коммуникация все в большей степени определяет процесс повседневной политической практики.

Современное государство, если оно хочет быть действенным, все в большей степени осознает себя как кооперативное, координирующее, «переговорное» и коммуникативное государство. Даже авторитарным политикам нужно подкрепление в виде модели действия, ориентированной на кооперацию, мотивацию, коммуникацию, консенсус и общественное признание. Востребованными в современном мире являются полицентрические общества, способные действовать внутри и вовне. Исследование коммуникации должно поэтому, по мнению Сарцинелли, концентрироваться не только на исследовании коммуникации в области средств массовой информации и прежде всего телевидения. Предметом анализа может стать и повседневная практика политической коммуникации, в том числе – переговорные/договорные процессы, поскольку наряду с легитимацией, ориентированной на инпут, которая востребует участия общественности, есть и легитимация, ориентированная на аутпут, предполагающая одобрение, складывающееся в результате эффективного общественного признания.

Общим для всех представленных подходов и концепций (при достаточно больших различиях в подходах к трактовке используемых в их границах дифиниций) является отнесение политичес-

кой коммуникации к системообразующим компонентам общества как социального явления, что позволяет говорить о политической коммуникации не только как об элементе политического процес-

са, но и как о значимой подструктуре информационного пространства общества. Следовательно, время «большой (комплексной) теории» политической коммуникации действительно пришло.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Соловьев А.И. Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации // Полис. — 2002. — №3. — С.5-17.
2. Бляхер Л.Е. Российский политический дискурс и концептуализация становящегося политического пространства // Полис. — 2002. — №3. — С.31-40.
3. Dahl Robert A. Democracy and Its Critics. — New Haven^ Yale University Press, 1989.
4. Луман Никлас. Власть / Пер. с нем. А.Ю. Антоновского. — М.: Праксис, 2001.
5. Luhmann N. Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Bd. 2., Fr. Am Mein, 1993.
6. Luhmann N. Was ist Kommunikation // Simon, F.B. (Hrsg.) Lebende Systeme. — Berlin/Heidelberg/New York/London/Paris/Tokio, 1988. — S.10-18.
7. Luhmann N. Die Beobachtung der Beobachter im politischen System: Zur Theorie der öffentlichen Meinung // Wilke J. (Hrsg.) Öffentliche Meinung — Theorie, Methoden, Befunde: Beiträge zu Ehren von E. Noell-Neumann, 1992. — S. 77-86.
8. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. — Львів., 2000.
9. Sarcinelli U. Repräsentation oder Diskurs? Zur Legitimität und Legitimitätswandel durch politische Kommunikation, Ztschr. F. Politik. 1998, No 2.

Л.А.БЕЛОВА

ОСОБЕННОСТИ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В УСЛОВИЯХ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПОВ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Белова Людмила Александровна — начальник Главного управления образования и науки Харьковской областной государственной администрации

Переход от индустриального к технотронному, информационному обществу, в котором уже сегодня научные знания и информация в целом удваиваются и даже утраиваются фактически ежегодно, создает для человека принципиально новые условия жизни, требуя постоянного самосовершенствования и обновления знаний, постоянного роста самосознания и чувства ответственности.

Нельзя сказать, что на более ранних этапах исторического развития необходимость обучения на протяжении всей жизни не была актуальной. Еще в начале XVII в. Ян Амос Коменский писал: «Вся жизнь является школой для каждого человека. Человеку в любом возрасте суждено учиться». Иными словами, идеи всеобщего образования и постоянного учения не сегодня осенили человечество. Их

современный смысл был сформулирован еще в начале 70-х годов прошлого столетия, хотя сам термин «образование на протяжении всей жизни» появился в 60-е годы в ходе дискуссий и прений, проходивших в ЮНЕСКО по поводу будущего развития образования взрослых.

Цель «непрерывки» в документах ЮНЕСКО тех лет была сформулирована следующим образом: «Мы, прежде всего, хотим дать всестороннее образование всем людям, всему человечеству, а не каким-либо отдельным лицам, не ограниченному кругу и даже не многим, а всем людям вместе и в отдельности, молодым и пожилым, богатым и бедным, знатным и простым, мужчинам и женщинам — всем, кому судьба уготовила в этом мире родиться человеком. Это необходимо для того, чтобы, на-

конец все представители рода человеческого могли стать образованными – люди любого возраста, любого социального происхождения, обоих полов и во всех странах... Так же, как весь мир является школой для всего рода человеческого с начала бытия и до самого конца, так и вся жизнь является школой для каждого человека от колыбели до могилы... Человеку в любом возрасте суждено учиться, причем у него цель обучения и есть цель жизни).

И все же есть все основания утверждать, что подлинный триумф и признание идеи всеобщего и постоянного обучения получили лишь в конце XX в. благодаря крайне благоприятному развитию тенденций и событий в более широком политическом, экономическом и социокультурном контексте. Термин «непрерывное образование» как «образование на протяжении всей жизни» и «обучение на протяжении всей жизни» стал прямым выражением надежды общества на образование как на панацею, способную вывести из кризиса человеческую цивилизацию.

И если поначалу в документах ООН идея непрерывного образования включала в себя дошкольное и внешкольное образование, а также образование взрослых, то после 2000 года трактовка этого понятия стала более четкой и определенной, включающей в себя образование как единое целое, как последовательность и взаимосвязь всех его этапов на протяжении всей жизни человека. Иными словами, «непрерывное образование» есть единство и совокупность всего образовательного процесса на протяжении всей человеческой жизни. Эта концепция охватывает все аспекты образования, включая все его составляющие, причем это целое больше, чем сумма его составляющих. Не существует такого понятия, как самостоятельная «постоянная» часть образования, которая не была бы образованием на протяжении всей жизни.

Отсюда основополагающий методологический вывод: непрерывное образование – это не образовательная система, а принцип, лежащий в основе всей ее организации, т. е. главный системообразующий принцип, который составляет основу развития каждого из элементов этой системы.

Непрерывное образование сегодня может рассматриваться как уникальный механизм выживания человека и общества в информационную эпоху.

Еще в 1971 году Международная комиссия по развитию образования ЮНЕСКО выдвинула идею так называемого «обучающегося общества» и рекомендовала придерживаться «определяющего принципа образовательной политики», согласно которому «каждый человек должен иметь возможность продолжать учиться на протяжении всей жизни». Идея образования на протяжении всей жизни стала сегодня краеугольным камнем обучающегося общества.

Для более четкого раскрытия вопроса необходимо также дать определение понятий «образование

на протяжении всей жизни» и «обучение на протяжении всей жизни». В научной литературе они зачастую трактуются как идентичные, что несколько искажает суть происходящих процессов. Международная комиссия по развитию образования ЮНЕСКО утверждает, что эти понятия взаимодополняют друг друга, причем «образование на протяжении всей жизни» является предварительным, определяющим условием для реализации обучения. И потому в Декларации «О праве на получение знаний» (Гамбург, 1997 г.) и в Болонской Декларации 1999 года однозначно утверждается, что право человека и народов на образование, их право непрерывно получать знания должны рассматриваться наравне с другими основными правами, такими как право на здравоохранение и гигиену, право на безопасность, на все формы общественных свобод и т. д.

С начала 90-х годов идеи непрерывного образования, становления обучающегося общества стали фундаментальными для разработки национальных программ развития образования в XXI веке в большинстве цивилизованных стран мира, причем, что очень важно отметить, что в новых образовательных программах на смену идее государственного финансирования тех видов образования, которые находятся вне рамок обязательного образования, пришла идея совместной ответственности или «партнерства» между правительством, учебными заведениями, работодателями и самими учащимися.

Если государство принимает на себя расходы по обязательному компоненту (школьное образование и подготовка специалистов в вузе), то дошкольные и послевузовские формы осуществляются в большинстве случаев без государственного субсидирования.

Одной из главных задач, сформулированных в образовательных программах США, Франции, Германии и других цивилизованных стран, стала принципиальная смена стратегий высшей школы (не узкопрофессиональная, прикладная подготовка специалиста, а формирование высокообразованного и культурного человека, подготовка его к жизни и труду в сложном и быстроизменяющемся мире), а также выход на новый, более эффективный уровень взаимодействия всех секторов образования, открывающий всем учащимся возможность более плавного и мягкого перехода с одной ступени или направления обучения на другую.

Решение этих сложнейших задач напрямую выходит на проблемы воспитания, целенаправленного воздействия на личность, обеспечения нового отношения к учебе, к знаниям, к необходимости постоянного самосовершенствования.

Современные условия жизни диктуют смену приоритетов, ставя во главу угла процесса обучения именно воспитание, формирование потребности в постоянном обновлении знаний, в выполнении своего человеческого и гражданского долга.

В связи с этим можно четко сформулировать триединую задачу воспитательной работы, которую призван с необходимостью решать каждый вуз:

1. Создание соответствующей культурно-образовательной среды способной обеспечить благоприятные условия для обучения и воспитания на принципах Life long Education и представляющей собой профессионально-образовательное и культурное пространство, создаваемое конкретным учебным заведением и его педагогической системой и нацеленное на формирование духовно-нравственных ценностей и здорового образа жизни всех субъектов учебно-воспитательного процесса.

2. Формирование кадрового потенциала, понимающего и принимающего особенности педагогической работы в новых исторических условиях, сознающего, что личный пример воспитателя – главный вектор воспитательной работы. Создание и совершенствование системы воспитания воспитателей.

3. Разработка теоретических основ и системы практических мероприятий, обеспечивающих преемственность и активное участие, инициативность всех субъектов учебно-воспитательного процесса в достижении стоящих перед коллективом целей.

Какие принципиально новые требования к воспитательной работе выдвигаются в условиях становления непрерывного образования? Что следует считать важнейшими новациями в этом процессе?

Субъект – субъектный характер взаимоотношений учителей и учеников – один из самых сложных принципов воспитания, от реализации которого большей степенью зависит его результат. Суть принципа состоит в том, что педагоги рассматривают учеников не как формальный объект воспитательных манипуляций, а как личность, поэтому строят свои отношения с ними, как личность с личностью. Это обуславливает глубинные духовные связи между ними, уважение к собственным мыслям учеников, взаимный поиск оптимальных решений в сфере деятельности, общение, моральной и духовной жизни коллектива.

Следует подчеркнуть, что многие учителя имеют слабое представление о гуманизме как философской категории, как основе человеческих отношений и, тем более, как принципе воспитания школьников. Поэтому отношения учителей и учеников часто имеют субъектно – объектный характер – «я педагог, а ты – объект воспитания».

• Единство усилий школы, семьи и общественности. Учитывая довольно высокую компетентность многих педагогов в этом вопросе, напомним, что этот принцип предусматривает: связь с семьей, опору на лучшие семейные традиции в воспитании учеников; взаимодействие школьных и внешкольных мероприятий, реализующихся в интеграции и дифференциации разнообразных субъектов в общем планировании и проведении массовых форм досуга, обеспечении более полного удовлетворения творческих потребностей и интересов учеников, координации деятельности общих целей; организа-

цию взаимодействия средств массовой информации, школы и семьи путем пропагандирования педагогических знаний среди родителей; участие педагогов в массовых акциях, которые организуются средствами массовой информации, их применение в учебно-воспитательном процессе.

К самым важным принципам воспитания личности относятся: признание самоценности личности в определении целей ее воспитания; индивидуальный подход как поддержка морального становления личности; единство уважения и доверия к личности и требовательности к ней; единство свободы выбора и ответственности личности; единство прав и обязанностей личности; воспитание как стимулирование внутренней жизни личности.

Признание самоценности личности в определении целей ее воспитания. Этот принцип органично связан с демократизацией и гуманизацией школы. В этом вопросе мы всегда прибегаем к крайностям. Было время, когда в воспитании доминировал принцип игнорирования личности во имя общих целей государства, партии, школы, коллектива. Поэтому высшей степенью воспитанности ребенка считалось умение делать то, что нужно. Но и сегодня в некоторых теоретических трудах и в практике многих школ преобладает мысль о воспитании как достижении целей (государственных, национальных, коллективных), которые вносятся извне в сознание ребенка без учета возможности его восприятия, собственных ценностей, понимания добра и зла.

Тем не менее абсолютизация интересов и стремлений ребенка как цели воспитания, которые ныне довольно часто прослеживаются у некоторых исследователей, является также ошибочной. Своеобразный «детоцентризм» отбрасывает реальную возможность того, что детское мышление может быть эгоистическим, грубо утилитарным. Тем не менее семья, улица, телевидение часто не оказывают содействие усвоению ребенком лучших моральных ценностей. Собственное «хочу» часто является доминантом детской направленности.

Поэтому объединение за целью воспитания отдельной личности, общественно значимых приоритетов и ее собственных ценностных ориентаций является довольно сложной практической проблемой.

Индивидуальный подход как поддержка морального становления личности. Принцип индивидуального подхода был провозглашен мировой педагогической мыслью как учет в обучении и воспитании ребенка его личных качеств, интересов, возможностей. Но в практике лучших педагогов этот принцип реализуется значительно шире: это и общение учителя с учеником, и помощь ему советом, мыслью, моральной поддержкой в сложные моменты его жизни, и стимулирование к самовоспитанию, самообразованию и т. д. Следовательно, речь идет о сложном, иногда продолжительном процессе педагогической поддержки духовного и морального становления личности как более полной реа-

лизации личностно ориентированного подхода к воспитанию. «Я глубоко убежден, – писал А.С.Макаренко, – что перед каждым педагогом будет возникать такой вопрос: имеет ли право педагог вмешиваться в движение характера и следовать за этим характером? Я считаю, что этот вопрос должен быть решен так: имеет право. Но как это делать? В каждом частном случае это можно решать индивидуально, так как одно дело иметь право, а другое дело – уметь это делать. И целиком возможно, что в будущем подготовка наших кадров будет состоять в том, чтобы учить людей... как, следуя за качествами личности, за ее наклонностями и способностями, направить эту личность в более нужную для ее сторону» [2, 107].

• Единство уважения и доверия к личности и требовательности к ней.

Суть этого принципа А. С. Макаренко высказал так: «Как можно больше требований к человеку и как можно больше уважения к нему». Не меньшее значение имеет и вера в ребенка, которая является важным проявлением уважения. «Семя всего лучшего, что есть в потенциале ребенка... прорастает, если есть соответствующие условия для его развития, в другом случае оно будет утратить, – писал Эрих Фромм. – Одно из главных условий – то, что человек, который сыграет значительную роль в жизни ребенка, был убежден в его возможностях. Наличие такой веры ограничивает воспитание и манипуляцию. Воспитание равно помощи ребенку в реализации его возможностей. Манипуляция противоположна воспитанию, ибо основывается на отсутствии подобной веры и на убеждении, что ребенок станет хорошим только тогда, когда взрослые вложат в него то, что желательно, и укротят то, что считается нецелесообразным» [3, 144-145].

Объединение уважения к ребенку с требовательностью является важным условием развития у него самодисциплины, твердого характера, ответственности, моральной закалки. Но требовательность дает положительные последствия именно – на принципах уважения. Осуществление такого единства является противодействием гуманистическим спекуляциям, сюсюканью, вседозволенности, непоследовательности и либерализма в воспитании, которое избаловывает ребенка.

• Единство свободы выбора и ответственности личности. Свобода и ответственность человека – вечные антиподы, которые не могут существовать один без другого. И именно в этом единстве они составляют фундамент гуманизма и демократии. Вполне понятно, что воспитание свободной, независимой, но социально ответственной личности требует реализации этого принципа в ее жизнедеятельности с раннего возраста. Тем не менее, следует учитывать возрастные возможности ребенка и социальную ситуацию, которая в той или иной степени зависит от руководства взрослых. Поэтому невозможно механически переносить этот принцип

в условия школы без учета этого обстоятельства. Опыт многих американских школ, где иногда господствует свобода выбора без действующей ответственности, свидетельствует, что многие ученики в этих условиях понимают свободу как независимость от любых ограничений. В одной из школ ученик подал в суд на учителей, которые запретили приходить ему в школу в майке с вульгарными надписями. Следовательно, ученик должен был знать, что он будет отвечать за деструктивные действия, за оскорбление другого человека, за аморальные поступки. Без этого не может быть эффективного воспитания.

Единство прав и обязанностей личности. Суть этого принципа отображает один из общих устоев демократического общества, где главнейшим являются права человека. Но ни одно общество не может существовать без выполнения каждым гражданином определенных обязанностей перед государством, другими людьми, семьей. Поэтому, как принцип воспитания, единство прав и обязанностей личности выполняет важную функцию воспитания гражданственности и уважения к закону.

• Воспитание как стимулирование внутренней жизни личности. Такой принцип фактически не выдвигался в прошлом, ибо воспитание было сориентировано на сознательное или несознательное восприятие ребенком внешних постулатов. Но на самом деле воспитание не может достичь цели без «собственной работы души» человека, без стимулирования его внутренней духовной жизни. Речь идет о вызове у человека стремления понять смысл жизни, в частности собственной, осмыслить идеал человека и свое соответствие этому идеалу, увидеть себя глазами других.

К числу традиционных принципов воспитательной работы, приобретающих в условиях непрерывного образования новую окраску, должны быть отнесены:

• связь воспитания с жизнью, что предполагает взаимообусловленность воспитательной деятельности и общественной практики;

• деятельностный подход к воспитанию, учитывающий необходимость постоянного усиления практической подготовки обучающихся и означающий реализацию принципа совпадения интересов общества и личности;

• опора на студенческую академическую группу и школьный класс, где наиболее эффективно формируются и индивидуальные и командные характеристики личности;

• гуманистический характер системы общих и конкретных целей, задач и направлений воспитания, гуманитаризация всех направлений воспитательного воздействия;

• единство воспитания и самовоспитания;

• одновременность воспитания, осуществляемого различными образовательными и общественными структурами для реализации воспитательных це-

лей і формування цілісного духовного облика молодого человека;

- послідовність і преемственність в содержанию виховального процесу, форм, методів і засобів, передбачаючих поетапне формування конкретних якостей особистості в залежності від рівня навчання і його напрямлення;

- творчий характер і динамізм виховання, відображають розвиток і збагачення виховального процесу;

- різноманітність і варіативність виховальної практики;

- збільшення свободи вибору діяльності всіх суб'єктів виховального процесу;

- особистісно-орієнтована спрямованість виховання;

- сімейне виховання, передбачаюче пошану перед сімейними традиціями, реліквіями, історичними корнями; пошану перед батьками і Учителем, турботу старших про молодших, спільне рішення проблем і забезпечення досягнень, створення атмосфери великої родини, атмосфери радості і щастя від спільної причастності до великої справи становлення і розвитку особистості. Гармонізація сімейного і суспільного виховання. Системна робота з батьками;

- оптимізація процесу соціалізації особистості і її індивідуалізація.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Дюркгейм, Э. Социология образования = Education et sociologie / Рос. Акад. образования; центр социологии образования; Под ред. В.С. Собкина, В. Я. Нечаева; Пер. с фр. Т.Г. Астаховой. — М., 1996. — 80 с.
2. Макаренко А. С. Проблемы школьного советского воспитания: В 7 т. — К.: Рад. шк., 1954. Т. 5. — С. 107.
3. Фромм Э. Искусство любить. — М.: Педагогика, 1990. — С. 144–145.

О.А. АГАРКОВ

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ: СТРУКТУРА І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Агарков Олег Анатолійович — аспірант кафедри теорії і історії соціології Дніпропетровського національного університету

Система державного управління не може функціонувати без інтелектуального капіталу належного рівня. Його високий рівень забезпечує економічно розвинені держави конкурентноспроможність на світових ринках. Світ сильно змінився і треба знайти такі засоби управління інтелектуальним капіталом та його зростанням, що будуть адекватні тим завданням і проблемам, які необхідно обов'язково вирішити нашому суспільству. Адже держави з високим рівнем інтелектуального капіталу впевнено дивляться в майбутнє. «Геополітична спрямованість сучасного цивілізаційного процесу визначається його глобалізацією, прогресуючим зростанням значущості гуманітарної сфери, високих інформаційних технологій, постіндустріальних принципів суспільного розвитку, підвищенням ролі інтелектуального капіталу та менеджменту, соціальних і гуманітарних чинників економічного прогресу, утвердженням пріоритетності базових засад сталого розвитку, який сприяє не тільки економічному зростанню, а й справедливому розподілу його результатів, розширенню

можливостей людей, їхньому збагаченню», — підкреслював Президент України Л.Д. Кучма у своєму Посланні до Верховної Ради України «Європейський вибір» [4, 5]. Таким чином, в Україні гостро постала проблема розробки стратегії розвитку й ефективного використання інтелектуального капіталу і, на його основі, євроінтеграції, засвоєння засобів самовдосконалення на основі національних традицій, гуманістичних засад, успадкованого інтелектуального капіталу і належного рівня виробництва та які б перевершили існуючі аналоги. Тому потрібен принципово новий погляд на роль інтелектуального капіталу, особливо в державному управлінні, у вирішенні науковими методами вищезазначених проблем суспільства.

Поняття «інтелектуальний капітал» прийшло в науку із інтелектуальної економіки [3, 434], де розглядається у вигляді моделі:

**ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ =
ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ +
СТРУКТУРНИЙ КАПІТАЛ**

Л.Едвінсон і М. Меллоун стверджують, що «категорії інтелектуального капіталу можливо застосувати не тільки до комерційних підприємств, але ...навіть до урядів» [3, 437].

Термін «капітал» являє собою фундаментальну категорію ринкової економіки, для якого характерна багатозначність. З часів Маркса розуміння капіталу дещо змінилося. На думку Джеймсона, ключ до сучасного розуміння цього терміну полягає в його багатонаціональному характері, а також у тім, що він істотно розширив сферу коммодифікації. Так, він виділяє в історії розвитку капіталізму три етапи. Перший, проаналізований Марксом, етап — це ринковий капіталізм чи виникнення єдиних національних ринків. Другий, проаналізований Леніном, етап — імперіалістичний, зв'язаний з виникненням глобальної капіталістичної системи. Третій етап, названий Манделом і Джеймсоном «пізнім капіталізмом», містить у собі «велику експансію капіталу в до цієї пори не комерціалізований сфері». Джеймсон пише: «Марксистська основа залишається необхідною для розуміння нового історичного змісту, що вимагає не зміни марксистської основи, а її розширення» [11, 54]. Керуючись принципом органічного поєднання історичного і логічного підходів у процесі дослідження, потрібно брати до уваги процес зародження не тільки людського капіталу, але й капіталу взагалі. У категорії людського капіталу потрібно бачити те, що є суттю капіталу в цілому, а також специфічні властивості, характерні саме для людського капіталу.

Для більш повного визначення поняття капітал потрібно звернутись до розуміння його сутності К.Марксом, який стверджував, що капітал — це не тільки сума матеріальних і виробничих засобів виробництва.

Загальновідома формула обороту капіталу К.Маркса має вигляд:

$$D - T^p Z_v, \dots P \dots T^1 - D^1, \text{ де}$$

D — грошові інвестиції. T — придбані на них товари (P — робоча сила. Z_v — засоби виробництва). P — сам процес праці. T¹ — створені нові речові товари.

D¹ — виручені від їхнього продажу нові гроші, які складаються із постійної і перемінної частини капіталу.

Особливо підкреслимо, що наведена модель розроблена в середині минулого сторіччя з урахуванням особливостей тодішнього винятково речового виробництва з застосуванням простої фізичної праці, а сам К. Маркс недооцінював значення інтелектуального капіталу, соціальних технологій і менеджменту у цьому процесі.

Поняття «інтелектуальний капітал» невід'ємне від нової економіки. Це найсуттєвіший компонент, який у найбільшій мірі ідентифікує нову

економіку. На даному етапі технологічного розвитку він проявляється з інтенсивністю, яка дозволяє стверджувати про корінні відмінності нової економіки від економіки промислової індустрії, що спирається на природо-сировинні ресурси та працю промислово-виробничого персоналу. Сьогодні креативна частина інтелектуального капіталу виконує високотехнологічні роботи, в процесі якої з'ясовується фундаментальна конкретно-економічна основа інтелектуального виробництва: внутрішня будівля і рух сучасного капіталу, натуральна соціально-економічна структура і ведуча роль інтелекту людини.

Нас особливо цікавить головний елемент інтелектуального капіталу — інтелект, що має свою природну (біологічну) основу та його носій — людина та її людський капітал, єдиним власником якого вона є сама. Інтелект володіє властивим тільки йому соціальним (теж матеріальним) внутрішнім змістом, придбаним генетично і виробленим у ході своєї життєдіяльності, насамперед у результаті власної праці і досвіду. Інакше він не був би здатний виконувати складну суспільну місію — пізнавати й аналізувати навколишній світ, узагальнювати свої спостереження, порівняти їх з дійсністю і вже наявними знаннями давати рекомендації для практики, видавати відповідну інформацію й у підсумку брати участь у перебудові і вдосконалюванні природи і суспільства. Саме собою зрозуміло, що якщо практичні справи тієї чи іншої людини або суспільства невдали і, більше того, — негативні, то корінна причина цього лежить у недостатньому розвитку їхнього інтелектуального капіталу, насамперед його головного елемента — людського капіталу. Знання перетворюються на ключовий ресурс, головну продуктивну силу.

П. Дракер, наприклад, стверджує, відповідно до своєї концепції, що в наші дні знання відтісняють на інший план традиційні економічні ресурси — капітал, працю, землю. Тому за останні 40 років у центр господарського життя висуваються галузі, зайняті виробництвом і розподілом нематеріальної продукції — знань і інформації. Тут і накопичуються основні багатства суспільства. Тільки інтелектуальний капітал та його носій — людина і її людський капітал — творець нової вартості. Ось чому сьогодні перемінний капітал можна називати інтелектуальним. У цих умовах виявляється подвійність людського капіталу [9, 49]. У широкому змісті категорію «людський капітал» варто розглядати як соціально-економічну форму нинішньої якості людського потенціалу всього суспільства. Він стає капіталом, включаючись у суспільний процес. У вузькому значенні це та частина людського капіталу, що продуктивно використовується для отримання прибутку. І вона несе в собі ознаки перемінного капіталу. Ця частина капіталу вочевидь буде все більш трансформуватися, здобуваючи риси загальнолюдського капіталу.

Таким чином «людський капітал», переносить якості одного явища на друге за загальною для них ознакою. Це найважливіша складова частина сучасного виробничого капіталу, яка представлена властивим людині багатим запасом знань, розвинених здібностей, які визначаються його високим інтелектуальним і творчим потенціалом. Цей висновок є об'єктивним і також стосується вищевказаного поняття «інтелектуальний капітал державного управління», яке вперше використовується в нашому дослідженні.

Інтелектуальний капітал як соціально-економічна категорія може бути розкрита в повній мірі лише при умові застосування наукової методології аналізу цього складного явища і, в першу чергу, стосовно його головної складової – людського капіталу. Лише при такому підході можливо піднятися до розуміння того, що в ньому знайшли глибинні зміни в виробничих відносинах, які відбулися в ХХ столітті в розвинених країнах світу. Ефективність використання людського капіталу в значній мірі залежить від наявності в суспільстві соціального капіталу, концепція розвитку якого являє собою найсучасніший підхід до соціології економічного розвитку. Без розкриття ролі соціального капіталу в економічному, політичному і соціальному житті суспільства сьогодні неможливо коректно теоретично описати процеси формування нового інституціонального середовища в Україні. Проблема соціального капіталу присвячені численні дослідження [6, 17], а різні підходи на витoki його формування, цілі використання, форми і підходи до вивчення його концепції свідчать про необхідність пошуку універсальних підходів до його дослідження. Все це свідчить про те, що концепція соціального капіталу інкорпорує в себе цілий ряд нових напрямків в економіко-соціологічному аналізі [8, 33]. Соціальний капітал (тобто довіра) відіграє вирішальну роль як у політичному, так і в економічному співробітництві. Він не тільки переходить з однієї ситуації в другу, але також «переливається», утворюючи багатомасштабні інститути типу політичних партій, важливих у справі створення демократії. Він також сприяє формуванню великих офіційних організацій держави і ринку [10].

Подвійний характер людського капіталу має вирішальну роль у становленні, з однієї сторони, *інтелектуального капіталу економіки*, в якій він продуктивно використовується для створення прибутку, а з другої – *інтелектуального капіталу державного управління*, коли він вступає в суспільний процес і виконує соціально-економічну функцію, роль організатора і координатора соціальних процесів. Такий підхід дає можливість перенести поняття «інтелектуальний капітал» на ту сферу суспільних відносин, яка має принциповий вплив на його стан, тобто на державне управління, яке є важливою частиною соціального поля. Поняття «інтелектуальний капітал державного

управління» є інтегральним і складається, на думку автора, як і поняття «інтелектуальний капітал економіки» із таких складових:

**ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ =
ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ +
СТРУКТУРА КАПІТАЛУ**

Інтелектуальний капітал державного управління повинен знаходитись у відповідності з метою і функціями, які постали перед ним, та відповідати його місцю і ролі в системі трьох гілок влади. Тому, виходячи з розуміння ефективності взаємодії складових структури інтелектуального капіталу економіки і необхідності оптимізації соціального простору і соціальних процесів за допомогою інтелектуального капіталу державного управління, доцільним є, на наш погляд, виявлення і обґрунтування тих елементів, що забезпечать вирішення проблем, що постали перед ним, та які складуть концептуальну основу його структури. В цьому зв'язку розглянемо визначення ймовірних складових елементів структури інтелектуального капіталу державного управління.

Людський капітал – сукупність знань, практичних навичок і творчих здібностей еліти державного управління та висококваліфікованих і компетентних державних службовців, які докладають до виконання певних завдань. Наявність продуктивного людського капіталу є фундаментальною умовою ефективного функціонування інтелектуального капіталу державного управління. Однією з головних функцій державної служби є підготовка людського капіталу високого ґатунку, його залучення до державної служби та утримання на ній найбільш компетентних і відданих справі кадрів. Принцип управлінського професіоналізму є основною умовою відповідності системи і методів управління потенціалу держави, її магістральній лінії.

Владні повноваження обумовлюються функціями державного управління, зокрема необхідністю додержання Конституції і законів України, забезпечення реалізації державної політики в управлінні суспільними процесами та здійснення ефективного управління державною службою. Владні повноваження – це те суттєве, що відрізняє інтелектуальний капітал державного управління від інтелектуального капіталу в економіці, який інтенсивно і плідно зараз розвивається і приносить неабиякі дивіденди.

Соціальні технології – це система інноваційних методів виявлення і використання прихованих потенціалів соціальної системи, одержання оптимального соціального результату за найменших управлінських витрат в умовах наростаючої взаємозалежності, динаміки та оновлення суспільних процесів [2, 4]. Сутність соціальної технології полягає «в оптимізації соціального простору, подолання його розбалансованості на підставі інноваційного методу освоєння соціальної дійсності, активного впливу на розвиток соціальних систем із

використанням соціальних технологій, що дозволяють включати... не тільки пізнання, ... але й активні способи зміни: мотивація, навчання, інновації як суб'єктів управління, так і соціальних систем у цілому» [7, 214 – 215]. Соціальні технології в умовах трансформації суспільства повинні стати інструментом «гнучкого» управління інтелектуальним капіталом державного управління, тобто самі бути «гнучкими» і підлягати регулярному перегляду. Соціальні технології – це своєрідний механізм споріднення знань з умовами їх реалізації в управлінні.

Інноваційні соціальні технології – важливий елемент і результат людської творчості, спрямованої на підвищення ефективності і якості праці, суспільного виробництва, сталого соціально-економічного розвитку держави. Особливе значення вони мають у кризові, перехідні періоди, коли практично повністю змінюються технології соціальних процесів і виникає гостра потреба в удосконаленні управління, оновленні економічної, політичної і духовних сфер суспільного життя, в їх інновіруванні. Характеризуються творчим підходом до вирішення проблем, складовими частинами якого є:

- Генерування ідей, пов'язаних з виявленням нових проблем і можливостей і розглядом ситуації з різних точок зору, пошук фактів;

- Концептуалізація різних варіантів за допомогою абстрактного мислення і розробка різних теоретичних моделей, які пояснюють різні предмети і явища. Включає в себе визначення проблеми і пошук ідей;

- Оптимізація – слідує фаза інноваційного процесу, для якої характерне розуміння також через абстрактне мислення. Для точного виявлення того, що «дає збій» у даній ситуації, виконавець аналізує велику кількість інформації та ідей, виконує їх оцінку, відбір та планування дій.

- Виконання – заключна фаза інноваційного процесу, яка містить у собі отримання схвалення і здійснення. Люди і органи державної влади з сильними виконавчими здібностями віддають перевагу ситуаціям, в яких вони можуть яким-небудь чином примусити її прийти в рух і зроблять все, щоб новий процес почав діяти [1, 236-237].

Необхідно пам'ятати, що слабкий інноваційний процес – це слабкий інтелектуальний капітал.

Інформаційні технології. Їх головне завдання полягає в максимальному і найефективнішому задоволенні потреби в інформації, в тому числі науково-методологічною та правовою, та базі даних, які необхідні для аналізу проблеми керованого об'єкта, встановленні його дефектних елементів, розробки концепції і відповідних соціальних технологій, тактики і стратегії її вирішення. Вибір стратегії відбиває діалектичну суперечність суб'єктивного і об'єктивного. Як зазначав А.Гор, «...по мірі історичного прогресу людина стає все більше й більше залежною від інформації в різних її про-

вах» [3, 566]. Інформатизація соціального простору – виключно важливий інтелектуальний ресурс у системі життєзабезпечення суспільства, важлива частина його інтелектуальної власності, частка якої постійно зростає. За своїм значенням вона стає одним з найважливіших факторів сталого розвитку суспільства.

Інформація й ухвалення рішення пов'язані між собою складною системою прямих і зворотних зв'язків. У процесі збирання інформації змінюються обставини, що викликає додаткові питання. Для підготовки і вибору оптимального варіанта рішення проводиться додатковий збір інформації, аналіз і оцінка її якості, прийняття рішення та контроль за його виконанням, одержання інформації про зміну умов і цілей, а також постійний облік нових проблем, що виникають внаслідок змін. Використання інформаційних та телекомунікаційних технологій, пов'язаних з використанням як нових матеріальних носіїв інформації, так і новітніх засобів їх обробки підвищує цінність інформації завдяки оперативності одержаних і повноті відображених у ній характеристик і параметрів життєдіяльності об'єкта, і веде до різкого скорочення як тривалості управлінського циклу відповідно до зростання мобільності самого процесу і збільшення питомої ваги творчих операцій та їх різноманітності, так і ущільнення соціального простору. Головне питання сучасного етапу розвитку інтелектуального капіталу – вдосконалення вміння еліти державного управління користуватися наявною інформацією і, що особливо важливо, навчитися трансформувати її в ефективні управлінські рішення. Аналіз залежності між протяжністю управлінського циклу й ефектом управління показує, що чим менший цикл, тим ефективніше прийняте рішення, що відповідає нагальним потребам динамічного життя сучасного перехідного етапу.

Структурний капітал тісно пов'язаний з метою та визначеними тактичними і стратегічними цілями, які сьогодні постали перед інтелектуальним капіталом державного управління. Наявність мети, цілеспрямованість – найважливіша характерна риса управління, особливо державного, без якої воно в принципі неможливе. Мета відіграє роль своєрідної діалектичної ланки, що інтегрує в єдине системне ціле чимало, якщо не всі, компоненти соціально-управлінської діяльності. Вона пов'язує не тільки потреби і результат, але й засоби: останні повинні відповідати окресленим цілям.

Існують критерії, котрі наперед визначають якісну характеристику цієї мети, яку можна визначити так: відповідність інтелектуального капіталу державного управління об'єктивним законам розвитку суспільства, досягнутому рівню продуктивних сил, власності, а також умовам, що забезпечують найповнішу реалізацію його потенціалу і стимулюючий ріст; установлення єдності спільної праці, тобто узгодженості функцій, прав та обов'язків її учасників.

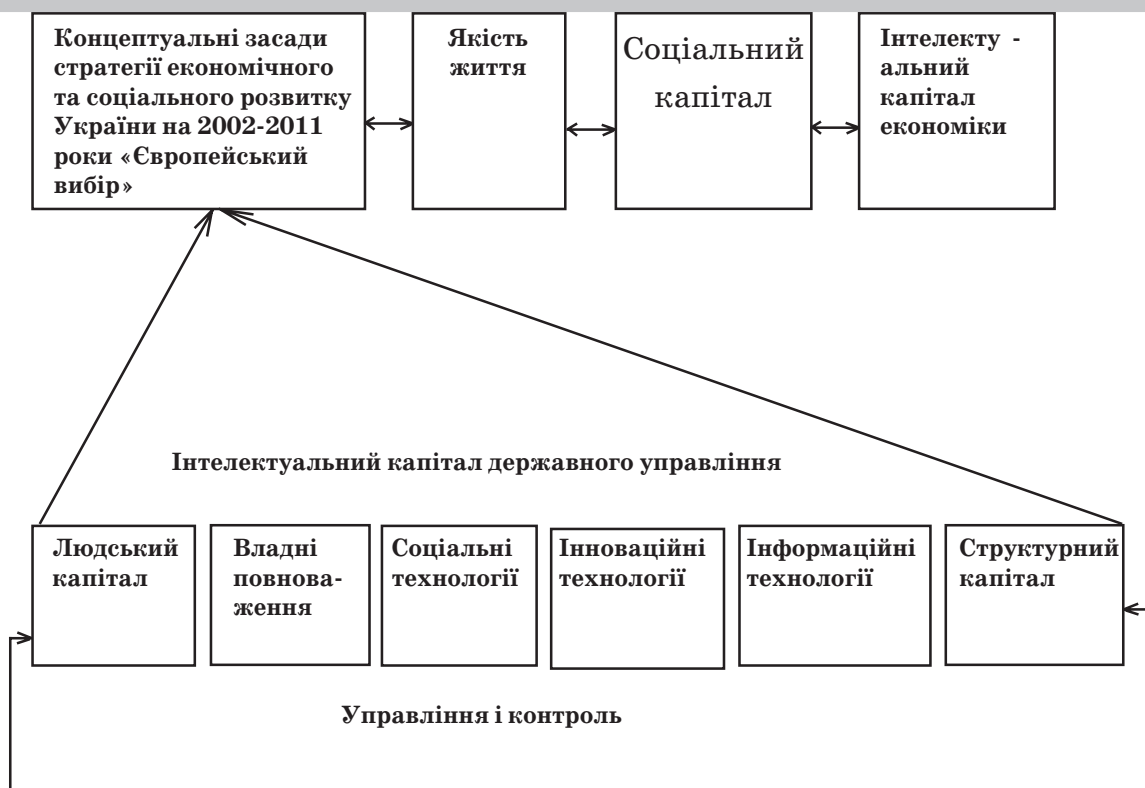
Таким чином, структурний капітал для забезпечення критеріїв відповідності та ефективного функціонування системи і елементів інтелектуального капіталу державного управління та їх зв'язків повинен складатися із таких частин:

- наукове супроводження, що повинно передбачати участь у розробці комплексних програм, пов'язаних з реалізацією соціальних технологій, проведення науково-теоретичних і прикладних досліджень з проблематики інтелектуального капіталу державного управління, видання фундаментальних, науково-методичних та інших праць і матеріалів. Прикладом наукового супроводження є участь великої групи науковців, експертів і консультантів, а також наукових установ НАН України в розробці «Концептуальних засад стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки», «Концепції адміністративної реформи в Україні», «Концепції реформи адміністративного права в Україні»;
- законодавче забезпечення, що має ключове значення і органічно пов'язане з метою функціонування інтелектуального капіталу державного управління;
- організаційне забезпечення, яке охоплює систему органів державного управління та головні складові перетворень, зокрема: трансформацію системи державного управління, адміністративно-

територіального устрою та системи місцевого самоврядування, окремих сфер державного управління;

- кадрове;
- фінансово – економічне, яке має вирішальне значення для розвитку інтелектуального капіталу, для чого в державному бюджеті необхідно щороку передбачати для цього окремим рядком кошти;
- матеріально – технічне.

Якість структурного капіталу повинна бути адекватна меті, яка стоїть перед інтелектуальним капіталом державного управління, і відповідати одному з основних принципів управління – відповідності системи і методів управління реальному потенціалу об'єкта управління, який не можна порушувати[5, 5]. Впливаючи на виконання «Концептуальних засад стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки» інтелектуальний капітал державного управління повинен, з однієї сторони, поліпшувати якість життя, а з іншої, інтегруючи свої зусилля з інтелектуальним капіталом економіки, позитивно впливати на соціально-економічні процеси в суспільстві та відтворювати соціальний капітал. Таким чином, проведений аналіз дає можливість автору схематично представити структуру інтелектуального капіталу державного управління слідуочим чином:

Мал. 1. Інтелектуальний капітал державного управління

Таблиця 1.

**Структура інтелектуального капіталу державного управління і
інтелектуального капіталу економіки**

Елементи структури	Інтелектуальний капітал державного управління	Інтелектуальний капітал економіки
Людський капітал	+	+
Владні повноваження	+	-
Соціальні технології	+	-
Інноваційні технології	+	+
Інформаційні технології	+	+
Соціальний капітал – капітал відносин	-	+
Структурний капітал державного управління: • наукове супроводження, • організаційне, • законодавче, • кадрове, • фінансово – економічне, • матеріально – технічне.	+	-
Структурний капітал економіки: • технічне і програмне забезпечення, патенти, торгові марки, авторське право, ноу – хау, організаційна структура, корпоративна культура	-	+

+ - використовується; - - не використовується

В таблиці 1. наведено порівняльні дані структур інтелектуального капіталу державного управління і інтелектуального капіталу економіки. В обох структурах присутні людський капітал, який є основним елементом, а також інноваційні і інформаційні технології. Соціальний капітал є відповідним владним повноваженням державного управління, тобто фактично виконує його функції в економіці, але в режимі вільної взаємодії. Відсутність соціального капіталу в структурі інтелектуального капіталу державного управління свідчить про те, що державна влада не користується довірою з боку суспільства.

Мета інтелектуального капіталу державного управління України – відновлення дії основних законів

ефективного розвитку суспільства та реформування системи державного управління і перетворення її на інструмент подолання кризи в Україні, прискорення економічних, соціальних і державно – політичних перетворень. Мета інтелектуального капіталу економіки – створення прибутку. Інтелектуальний капітал економіки може ефективно й якісно функціонувати лише при умові, коли інтелектуальний капітал державного управління, економіка і розвиток держави знаходяться у відповідності з фундаментальними законами розвитку суспільства. Тому вони мають суттєві відмінності в елементах структурного капіталу, пов'язаних з виконанням їх функцій, що видно з нижче наведеної таблиці 2.

Таблиця 2.

Ефективність управління інтелектуальним капіталом державного управління

Варіанти взаємодії	Людський капітал	Владні повноваження	Соціальні технології	Інноваційні технології	Інформаційні технології	Структурний капітал
Варіант I	+	+	+	+	+	+
Варіант II	+	+	-	+	+	.
Варіант III	+	+	.	.	.	+
Варіант IV	+	+	+	-	+	+
Варіант V	+	+	-	+	+	+
Варіант VI	+	+	.	+	+	.
Варіант VII	.	+	.	+	+	.
Варіант VIII	.	+	.	.	+	.
Варіант IX	.	.	.	-	.	.

+ – використовується повністю; . - використовується частково; - - не використовується.

Варіант I – створює нову «якість життя» та «соціальний капітал» у суспільстві,

Варіант IX – сучасний стан

Інтелектуальний капітал державного управління – головний чинник розвитку й ефективного функціонування системи державного управління (таблиця 2). Перспективи розвитку інтелектуального капіталу державного управління України полягають у наповненні змістом елементів його структури як в цілому, так і в окремих елементах, які взаємообумовлені і взаємозалежні. На основі проведеного аналізу автором були розроблені:

• **концепція капіталу** = інтелектуальний капітал економіки + інтелектуальний капітал державного управління + соціальний капітал → **якість життя**. Запропоновані концепції «капіталу», «інтелектуального капіталу», «інтелектуального

капіталу державного управління» в майбутньому можуть стати основою нової соціологічної парадигми розвитку суспільства, яка допоможе успішно відповісти на виклики часу;

• концепція інтелектуального капіталу державного управління дає можливість системно розглядати основні сфери життєдіяльності людей в їх взаємозв'язку в контексті історичного розвитку суспільства, прогнозувати розвиток подій у соціально-економічному розвитку суспільства та його напрямках, розробляти за допомогою соціальних технологій спеціальні програми для підтримки «якості життя» та інтелектуального капіталу економіки на належному рівні;

• модель ефективного «гнучкого» управління інтелектуальним капіталом державного управління, використання якої забезпечить Україні конкурентоспроможність на світових ринках.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брукінг Э. Интеллектуальный капитал /Пер.с англ. Под ред. Л.Н. Ковалик.-СПб:Питер,2001.-288с.
2. Иванов В.Н. Социальные технологии в современном мире. – М.: Славянский диалог, 1996. – 335 с.
3. Иноземцев В. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология /Под ред. В.Л.Иноземцева. М.: Academia. – 1999. – 631с.
4. Послання Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір» //Урядовий кур'єр.-2002.-№ 100.-С.5-12
5. Проблеми та перспективи української реформації.-К.:МАУП,2001.-130с.
6. Радаев В.В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвергенция //Общественные науки и современность.-2003.-№2.-С.5-16
7. Социальные технологии: Толковый словарь /Ю.П. Аверин, Е.Ю. Алексеева, Ю.А. Афонин и др.; В.Н. Иванов и др. ред.; 2-е изд., доп. – Москва – Белгород: Луч-Центр социальных технологий, 1995. – 309 с.
8. Стрельникова Л.В. Социальный капитал: типология зарубежных подходов //Общественные науки и современность.-2003.-№2.-С.33-41
9. Щетинин В. Человеческий капитал и неоднозначность его трактовки //Мировая экономика и международные отношения.-2001.-№ 12.-С.42-49
10. Inglehart R. Modernization and Post-Modernization: Cultural,Economic and Political Change in 43 Societies. New Jersey, 1997
11. Stephanson. A Regarding Postmodernism: A Conversation with Fredric Jameson. In
12. D. Kellner (ed.) Postmodernism, Jameson, Critique.Washington, D.C.:Maisonneuve Press:1989,р.43-74

ПОЛІТОЛОГІЯ

С.С.КАЛЬЯН

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Кальян Сергій Євгенович – перший проректор Полтавського інституту економіки і права Відкритого міжнародного університету “Україна”, кандидат історичних наук, доцент, професор МКА

У наш час, в умовах незалежності України, з’являються можливості не лише для відродження і всебічного розвитку різних етнонаціональних груп, а й посилення їхніх соціально-економічних, політичних і культурних зв’язків зі своєю нацією.

Головне завдання єврейської громади України – відродження та виживання. Незважаючи на всі проблеми та песимістичні прогнози, сьогодні євреї України – це найактивніша єврейська громада на пострадянському просторі, включаючи держави колишньої так званої «народної демократії».

Актуальність дослідження проблеми взаємовідносин між державою Ізраїль та ідентично спорідненою етногрупою в Україні полягає в тому, що тут існує потреба вирішення комплексу політичних, правових та соціально-культурних питань, пов’язаних зі створенням необхідних сприятливих умов для всебічного розвитку всіх національних груп, у тому числі і єврейської. Вибір проблематики обумовлений декількома причинами:

- по-перше, в умовах незалежності української держави найважливіше питання державної політики – плідне співробітництво, мир і злагода у багатонаціональній родині під назвою Україна;

- по-друге, у цих умовах прагнення національних меншин до самоідентифікації трансформується у динаміку дій і конкретних рішень на місцевому, державному і навіть міждержавному рівнях;

- по-третє, історичні реалії сьогодення диктують нові підходи у налагодженні відносин між державою Ізраїль – прабатьківщиною всіх євреїв та численними єврейськими діаспорами не лише в Україні, а й далекого зарубіжжя зокрема.

Мета і завдання даного дослідження – на основі теоретичних узагальнень здійснити спробу наукового етно- та націогенезу єврейського населення задля утвердження сучасної етнодержавницької концепції України.

Для реалізації і досягнення мети ставляться такі завдання:

- обґрунтувати класифікацію основних напрямів етнополітичної думки щодо єврейської національної меншості;

- встановити відмінність між етнодержавотворчим підходом до проблем становлення єврейської

нації і традиційно-історичними концепціями;

- проаналізувати проблеми взаємодії єврейського етносу, нації, еліти та особи в етно- та націотворчих процесах;

- простежити динаміку соціально-політичного процесу територіальної самореалізації єврейської меншини України та проблеми їхньої реалізації у механізмі місцевого самоврядування;

- визначити ступінь наукової розробки та основні джерела у дослідженні проблеми походження єврейського питання.

Проблеми єврейської національної меншості у Росії і на Україні знайшли своє відображення у наукових розробках вітчизняних та зарубіжних дослідників. Ще дореволюційні автори С. Дубнов, Ю.Гессен вказували на цілеспрямовану політику Росії стосовно єврейського населення. Вона втілювалася у складну систему правових обмежень і вражає не стільки своєю несправедливістю і жорстокістю, скільки своєю обмеженою бездарністю.

З проголошенням незалежної України було покладено початок сучасному етапові досліджень єврейської національної меншини як суб’єкта політичного процесу в Україні. Праці В.І.Гусєва, Я.С.Хонігсмана, О.Я.Наймаєна присвячені цим проблемам.

Протягом більшої частини всього існування Ізраїлю євреї діаспори захоплювалися національними досягненнями та військовими перемогами єврейської держави, вони охоче захищали політиків різних єврейських урядів і лояльно переказували грошові засоби на рахунки банку, не вимагаючи фінансової звітності й оцінки. Подібні настрої переважали в першу чергу серед євреїв першого та другого поколінь, які проживали на Заході і пам’ятали про Катастрофу та розглядали нову державу як відповідь на спробу націоналістів ліквідувати весь єврейський народ. Упродовж перших років існування держави той факт, що туди почали з’їжджати євреї більш ніж із ста країн світу, до того ж, з країн з різноманітними рівнями розвитку, перетворився для єврейства діаспори у справжнє джерело гордості; харизматичні якості керівників країни Д.Бентуріона, Г. Меєр та їхніх колег по партії Праці знайшли визнання як серед євреїв, так і серед

урядів іноземних держав у всьому світі.

З часу проголошення у 1948 році суверенітету Ізраїлю більшість євреїв у всьому світі вважають його своєю країною. Свідомо чи несвідомо вживають вони слово «наш», маючи на увазі, наприклад, посла Ізраїлю в їхніх країнах проживання, або «наші», коли говорять про доблесні подвиги солдат Ізраїлю.

Після Катастрофи слід було чекати, що залишки світового єврейства, які врятувалися, психологічно приєднаються до цього символу колективної єврейської гордості та успіху, незважаючи на той факт, що євреї діаспори не є громадянами держави Ізраїль, не сплачують податки урядові країни, не служать в її збройних силах і не ділять усі проблеми та труднощі повсякденного життя з жителями тієї країни.

На думку Йосипа Зісельса, останнім часом з'явилося достатньо стереотипів, серед них і такий як Україна – Ізраїль. Як і в кожному стереотипі тут відобразилася більше зовнішня, аніж внутрішня подібність. Спільний сам факт відродження державності, до того ж, в обох випадках минулий досвід державності дуже малий і практично не впливає на сучасну державу.

Україна виникла на руїнах тоталітарної системи, що розвалилась. Роль національно-визвольного руху дуже важлива, але незначна, роль діаспори не визначала і не визначає особливостей виникнення та становлення держави; національне та релігійне слабо корелюють між собою; велика держава і за територією, і за кількістю населення, а керівна еліта повністю народжена та вихована в імперському минулому державної форми власності і, відповідно, економіки в роки, що передували утворенню держави.

Легко висловлювати солідарність з Ізраїлем тоді, коли події наповнюють почуттям гордості і радості серця всіх євреїв. Такою була шестиденна військова операція Ентеббе, абсорбція сотень тисяч євреїв Ефіопії та Радянського Союзу. Якщо не брати до уваги привабливості єврейської держави як символу, який євреї України підтримують, віддаючи йому свої почуття чи свої грошові кошти, то реальної взаємодії з народом Ізраїлю практично не існує. Все світове єврейство солідаризується головним чином з державою Ізраїль, а не з його народом – з його мовою повсякденного спілкування, проблемами безпеки, питаннями якості життя, цінностями і надіями, особливостями міжособистісної поведінки, спробами вираження приналежності до єврейства, популярними книгами та періодикою, ставленням до нових репатріантів і до євреїв старої діаспори.

Хоча організації громад євреїв України не втрачають інтерес до ізраїльтян, які одержують певні матеріальні блага завдяки їхній щедрості, вони не зосереджують увагу на історичних національних властивостях їхньої сімейної родинності – їхньої єдиної приналежності до єврейства, ніякого серй-

озного діалогу з приводу цього не ведеться.

Представники єврейства України рідко зустрічаються з ізраїльськими письменниками, журналістами, педагогами чи релігійними мислителями; їхні зустрічі обмежені головним чином політичними діями країни. Вони звертаються до ізраїльської державності, яка знаходиться поза їхніми життєвими рамками, але не до почуття приналежності єврейському народу, котре вони розділяють з ізраїльтянами. Навіть лідери релігійних рухів діаспори, відвідуючи Ізраїль, рідко приділяють увагу духовній сутності та загальнонаціональному значенню іудейської релігії. Замість цього вони займаються критикою публічних проявів «релігії» в Ізраїлі. Багато євреїв України, які «солідаризуються» з єврейською діаспорою, переймаються аж ніяк не однозначними почуттями. Протягом усієї семимісячної кризи у Перській затоці 1990-1991 рр. не тільки рядові євреї, але й глава єврейських і сіоністських організацій відміняли або ж переносили свої заплановані поїздки до єврейської держави. А у випадках, коли такі субсидійовані місії керівництва все-таки прибували до Ізраїлю з метою висловити «солідарність», галас навколо їхнього перебування, ними іспірований, був непропорційний їхньому реальному вкладу у підняття морального духу країни.

Євреї в Ізраїлі здебільшого вважали, що якби ці відносно нечисленні групи палко бажали допомогти громадянам країни, що жили у стані великого напруження, вони могли б просто телефонувати своїм ізраїльським друзям і знайомим, писати їм підбадьорливі листи або ж приїжджати до країни за власний кошт на більш тривалий термін і добровільно працювати на збиранні експортних квітів та цитрусових.

Політологи зараз все частіше звертаються до концепції транснаціоналізму, котру розуміють як складову частину сучасного процесу глобалізації.

Деякі з них вважають, що транснаціоналізм – не більш ніж нове визначення існуючого явища в тому розумінні, що й під час колишніх великих переселень спостерігалися подібні тенденції.

В умовах еміграційної політики відкритих дверей і внаслідок розпаду СРСР у червні 1989 року до Ізраїлю прибуло більше 800 тис. радянських євреїв, що збільшили єврейське населення країни приблизно на 14%, а загальна цифра російськомовних (включаючи репатріантів 40-х років) досягла мільйона чоловік. Ця критична маса емігрантів здійснює значний вплив на ізраїльську політику, економіку та громадське життя.

Низка демографічних і соціальних характеристик останньої хвилі стала підґрунтям її транснаціонального характеру.

Ізраїльський закон про репатріацію не передбачає ніяких обмежень – вікових, медичних та інших – на євреїв-іммігрантів, і тому у 90-х стало масовим переселенням сімей, в тому числі і з України.

Молоді сім'ї переїжджали повністю і відразу

або ж ланцюжком, з батьками та іншою ріднею. Переважали похилі емігранти та особи середніх років (близько 40% – старші 45 років та 15% – старші 65 років).

Похилі репатріанти більш схильні до збереження своєї колишньої етнокультурної ідентичності, їхній же інтеграційний потенціал більш низький.

Перед єврейською громадою України стоїть проблема формування етнічної ідентичності в умовах багатонаціональної держави, де етнічна меншість часто зустрічається з різноманітними труднощами соціокультурної інтеграції.

Питання «хто такі євреї?» довгі роки жваво дискутується на сторінках наукових і публіцистичних видань.

Відповідь на нього, перш за все, пов'язана з проблемою самоідентифікації, яка неодноразово привертала увагу зарубіжних, у тому числі й ізраїльських дослідників.

Після розпаду СРСР Україну поглинули економічна та політична нестабільність, зростання політичного екстремізму та шовіністичних настроїв, які найнесприятливішим чином позначилися на самостійності багатьох етнічних груп, у тому числі й євреї.

У переважній більшості країн світу єврейство – це категорія населення, що виділяється особливою релігійністю. Євреї – це не стільки етнічна група, скільки носії особливих стереотипів сімейно-побутової поведінки, певний уклад життя якої історично склався і поновлюється протягом багатьох століть. Уклад звичаїв природний як саме життя.

Що стосується України, то становище євреїв в епоху СРСР та пострадянську епоху сформувало їхній особливий соціальний тип, що відрізняється від типів інших країн. Їхня головна особливість, головні риси – неповна національна самоідентифікація. Під нею розуміють те, що ця ідентифікація проявляється лише у збереженні етнічних почуттів і усвідомленні себе як єврея та відсутності ідентифікації з єврейською культурою у тому її розумінні, яке спостерігається у євреїв як Ізраїлю, так і інших країн. Українське єврейство не є «ритуальним» у тому розумінні, що його спосіб життя є повністю «світським», тобто у нього не втручаються будь-які релігійні теоретики. Тому їхній спосіб життя нічим не відрізняється від способу життя, скажімо, українського населення. Друга особливість – бінаціональність. Більше 17% українських євреїв виявляють бажання переїхати до країни пращурів за власний рахунок на більш тривалий термін і добровільно працювати на збирання експортних квітів і цитрусових.

Нестаріючою темою у взаємовідносинах між Ізраїлем та громадою України є питання про роль і центральне місце єврейської держави у житті євреїв у будь-якому місці земної кулі. Для представників сіонізму це само собою зрозуміло: Ізраїль дійсно виступає центральним фактором єврейського життя. Однак все більше авторів, які

пишуть у діаспорі, заперечують це твердження. Критика з країн діаспори, в тому числі української, піддає сумніву центральну роль Ізраїлю в єврейському житті, виходячи з реалій єврейського існування поза Ерец Ісраель, хоча деякі з них визначають важливу роль Ізраїлю у сприянні збереження єврейського народу.

Коли ізраїльські євреї зустрічаються з радянськими євреями із-за кордону, особливо з тими, які вийшли із громад, розташованих поза межами великих міст, і вислуховують їхні песимістичні прогнози стосовно єврейства, їхніх дітей та онуків, вони просто дивуються висновкам євреїв діаспори з приводу можливостей свого виживання саме як євреїв. Щоправда, у деяких великих громадах, наприклад українській, можна помітити незначне інтересу до загальноєврейських питань, проте це навіть здалеку не нагадує масову участь у якісному збереженні єврейської діаспори.

Єврейська громада в Україні почала відроджуватися у кінці 80-х років, але перші форми самоорганізації єврейського життя майже ввібрали в себе елементи соціального захисту. Єврейська громада уже тоді була досить старою і на основі історичного досвіду почала першою реагувати на соціально-економічну ситуацію, що виникла, створювала перші центри соціального захисту в Києві та на Західній Україні. Зародження та початковий розвиток системи соціального захисту відбувалося переважно на самофінансуванні і більшою мірою за рахунок використання праці волонтерів.

У таких великих містах, як Київ, Дніпропетровськ, Харків, Одеса відбувалося створення і розвиток центрів соціальної допомоги навколо релігійних громад завдяки активності та грошовій підтримці рабинів, котрі приїхали з Ізраїлю.

З 1992 року Ваад України почав розвивати у великих містах України свою програму «Милосердя», ґрунтуючись на досвіді перших центрів, які виникли ще раніше. Уже в 1994 році тільки програми патронату працювали у 16-ти містах, у 1995 р. – в 33, у 1996 р. – в 48 містах.

Основою програм перших центрів було розподіл продуктів, патронтаж, культурні заходи.

У 1997 році допомога надавалась 55-ти тисячам бідним престарілим людям у 145-ти населених пунктах України, в тому числі у 48-ми організувалась на постійній основі. Фінансово та організаційно програми Вааду «Милосердя» були підтримані ще у 1992 році Об'єднанням іудейських релігійних організацій України, а з 1993 по 1999 рік підтримка надходила з боку Джойнтона. Створення перших центрів здійснювалося на засадах важливого принципу співробітництва програми «Милосердя» з місцевими громадами. Місцева громада, як правило, самостійно організувала громадську Раду або Комітет з представників релігійних єврейських організацій міста, які виявляли інтерес до даної проблеми.

До кінця 1995 року керівники Джойнтонна, без погодження з громадами, ухвалили дуже важливе рішення із соціальної роботи у громадах СНД – створити систему «Хесед», спираючись на фінансування існуючої громадсько-соціальної інфраструктури Клеймс-Конференс і власне професійне управління. До того часу на території СНД уже працювали декілька благодійних закладів на зразок «Хеседа». У 1995 році згідно з домовленістю між керівниками Фонду «Милосердя», «Мячем Авот» та керівниками програм Джойнтонна фінансова допомога на спеціальні потреби від Джойнтонна громаді України з 1 січня 1996 року припинилась, всі центри системи «Милосердя» у 48-ми містах України передавались Джойнтону для створення на їхній базі системи «Хесед». Фактично рішення Джойнтонна означало зниження благодійної допомоги громадам і створення на їхньому місці нової, більш потужної системи під безпосереднім керівництвом Джойнтонна. Системи «Милосердя» працювали дуже ефективно й економічно, до того ж, повністю підпорядковувались громадам. В результаті складних переговорів вдалося знайти «компромісне» рішення про розподіл сфер впливу за географічною ознакою.

Джойнт обіцяв підтримувати фінансову роботу «Милосердя» у 8-ми західних областях України, а в інших областях соціальні центри системи «Милосердя» передавались Джойнту для створення центрів за зразком «Хеседа». Однак Джойнт був пригнічений тим, що в Україні залишаються на деякий час дві системи європейського соціального захисту, що для нього було неприйнятним. З моменту створення перших центрів системи «Хесед» Джойнт випробував багато форм юридичної реєстрації соціальних центрів.

Згодом, для того, щоб уникнути проблеми з громадами у спільному керуванні центрами «Хесед», Джойнт перейшов, по-перше, до власної участі у засновництві, по-друге, став практикувати спільне засновництво з приватними особами. Історичний досвід підказує, що однозначного вирішення єврейського питання на Україні немає. Протягом ще кількох поколінь на Україні існуватиме значна кількість євреїв, які не знатимуть, що їм робити у

таких складних соціально-політичних умовах.

Незважаючи на істотні досягнення, система «Хесед-Україна» знаходиться у критичному стані. Дві основні складові вказаної кризи – це перш за все фінансові проблеми, які постали перед Джойнтом у фінансуванні створеної ним системи соціального захисту в СНД.

Система «Хесед» потребує додаткових засобів, і на фоні того, що основний спонсор знижує фінансування, описана проблема видається дуже актуальною.

Наступна проблема – управління системою ста двадцяти центрів з Єрусалима. Системи розташовані у різних, але неблагополучних державах, з різними соціально-економічними і політичними особливостями, різноманітними недосконаліми і неналагодженими законодавствами. За останні роки управлінський штат в ізраїльському відділенні Джойнта значно збільшився. Була висунута ідея залучення до фінансування соціальних програм місцевих бізнесменів.

Абсолютно зрозуміло, що, маючи у своїх руках потужні фінансові потоки, Джойнт, звичайно, впливає під час їхнього розподілу на взаємовідносини між єврейськими організаціями в Україні.

Таким чином, на сучасному етапі домінуюча роль Джойнта і створення системи «Хесед» безперечно у соціальному обслуговуванні єврейського населення.

У громадах України, переважно Західної, вдалося зберегти обцинні соціальні структури, які перелаштувались на інші джерела фінансування, продовжують активно працювати і конкурувати з «Хеседами».

Для подолання кризового становища необхідно:

- організувати нову систему відносин між громадами України та США, яка була б більш стійкою;
- зняти напруження бюрократизації єврейського життя;

- створити правління «Хеседів» з компетентних незалежних енергійних представників єврейських громад України.

Об'єднуватись можна лише підпорядкувавши, у крайньому разі, свої бажання, пристрасті й емоції загальній ідеї об'єднання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонюк О.В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методичні засади. – К., 1999.
2. Идеология еврейской национальной жизни в современном мире. – Иерусалим-Москва, 2003.
3. Кимліпка В. Лібералізм і права меншин. – Харків, 2001.
4. Права людини в Україні: Інформаційно-лінгвістичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. – Київ 1998.
5. Проблемы существования в диаспоре: Материалы семинара. – Москва, 21-23 апреля 2000г. – Минск, 2001.
6. Рабинович Я.И. В поисках судьбы. – М., 2001.
7. Созидание еврейского будущего. – Иерусалим, 2001.

А.А.ЧЕМШИТ

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИДЕИ СОКРАТА И ПЛАТОНА: ОПЫТ НОВОЙ АПОЛОГИИ

Чемшит Александр Александрович – заведующий кафедрой философских и социальных наук Севастопольского национального технического университета, кандидат философских наук, профессор

Большая часть истории государства есть история монархической формы правления. В то же время, практика государственного строительства доказывает существование стабильной демократической альтернативы. Первые образцы демократического государства появились еще в античную эпоху. К середине первого тысячелетия до нашей эры греки, несмотря на некоторые племенные различия, уже ощущали себя единой народностью, но до государственного оформления этого единства дело тогда так и не дошло. На политическую систему Древней Греции повлияли особенности Эллады – южной оконечности Балканского полуострова. Даже беглый взгляд на физическую карту этой чрезвычайно пересеченной местности с горным рельефом и многочисленными врезающимися заливами, позволяет сделать вывод о трудности сообщения между ее отдельными частями. Весьма вероятно, что именно поэтому социально-политический строй Древней Греции представлял собой своеобразную систему независимых полисов, то есть небольших, иногда даже крошечных государств. Разумеется, что причины разложения старой родовой общественной организации эллинов были теми же, что и повсюду – далеко зашедшее имущественное расслоение людей и укрепление частной собственности. Место общины в Элладе также заняло государство. Однако, в силу упомянутых физико-географических особенностей территории, единый политический организм так и не возник. С другой стороны, характер местности накладывал отпечаток на характер экономической деятельности людей, способствовал консервации некоторых пережитков родового строя или быстрым заимствованиям нового. В результате социально-политическая и экономическая организация страны как этнической целостности была плюралистична. Плюрализм же, в свою очередь, есть фундамент демократии. Сила плюрализма была так велика, что даже угроза персидского вторжения не привела к рождению политического целого.

Территория полиса состояла из города и прилегающих к нему селений. Общей чертой полисной жизни VII-V вв. до н.э. является борьба между родовой аристократией и торгово-ремесленными слоями, образовавшими с отдельными слоями крестьянства лагерь, который принято именовать демократическим. В зависимости от перевеса той или иной стороны, государственная власть в по-

лисах принимала форму либо аристократического правления (Спарта), либо демократии (Афины), либо переходного правления тиранов. В зависимости от типа общины и ведущей социальной группы в ней, принадлежность к общине давала право собственности на главное средство производства той эпохи – землю. Но вне зависимости от формы общинного устройства существовали те, кто был либо частично лишен гражданских прав (иностранцы, переселенцы из других городов и лично свободные туземцы), либо полностью – рабы.

В VI-V веках до н. э. спартанская община носила земледельческий характер, торгово-денежные отношения были развиты слабо, а вместе с ними – частная собственность. Земля считалась собственностью государства и делилась на равные участки – клеры, находившиеся в пользовании отдельных семей полноправных свободных граждан – спартиатов. Консервации общины способствовало то, что владеть клером, а значит – иметь источник средств к существованию, спартиат вне общины не имел права. То же самое относилось и к рабам – илотам, бесправным, зависимым от общины полноправных спартиатов, прикрепленным к земле и непосредственно обрабатывавшим ее. Промежуточное социальное положение между спартиатами и илотами занимали перизки, «жившие вокруг», то есть вне собственно Спарты. Перизки не были полноправными гражданами, но владели имуществом и даже землей на основе частной собственности. Помимо этого, им разрешалось заниматься торговлей, ремеслами, а некоторым даже иметь рабов. Государственно-политическое устройство Спарты именуют аристократической республикой. Формально высшим органом власти в Спарте была апелла – высшее народное собрание, но, в описываемый период, реальным влиянием оно не обладало. Исполнительная власть принадлежала двум царям, но их действия были ограничены и подконтрольны герусии – органу представительной власти спартанской знати [1, 28-31].

Географическое положение Афин (морское побережье) предопределило интенсивное развитие мореплавания, морской торговли и ремесел и, следовательно, более раннее, чем в Спарте, разложение родовой общины. Ускоренные экономические и социальные процессы резко обострили противоречия между евпатридами и демосом (родовой аристократией и остальным населением). Образовались две группы свободных граждан: крупные зем-

левладельцы (евпатриды) и нувориши (торгово-финансовая знать) – с одной стороны и широкие слои свободных производителей (ремесленники и крестьяне). Были в Афинах, разумеется, и не пользовавшиеся гражданскими правами (метеки), и вовсе бесправные – рабы. Рабы были всего лишь движимым имуществом. Их, правда, могли привлечь к роли свидетелей в суде, но не иначе, как под пыткой. Между ведущими социальными группами в Афинах шла непрерывная борьба, перемежавшаяся временными победами то тех, то других, пока, наконец, в результате реформ, проведенных в VI веке Солоном и Клисфеном, политическое доминирование знати было сломлено и установлена рабовладельческая демократия.

Новая государственная организация опиралась на возрастающее влияние народного собрания Афин (эклесии) и лиц, выбранных на государственные должности и соответствующую социальную организацию (родовые «филы» уступили место территориальным, делившимся, в свою очередь, на «демы»). Кроме того, появился орган судебной власти – галиэя, то есть суд присяжных, состав которого формировался путем демократических (в афинском смысле) выборов. Однако еще и в V веке борьба за обладание исполнительной властью продолжалась между ареопагом (последним оплотом родовой знати) и демократическим (выборным) «советом пятисот» (булэ). Дальнейшей демократизации Афин способствовало и то, что служба на флоте была делом беднейших граждан. Потребности экономические (развитие торговли) и военные (угроза персидского вторжения), инициировали ускоренное строительство флота, увеличив этим численность низшего командного состава и гребцов – опоры рабовладельческой республики [1, 30-32].

Разложение общины сопровождается переходом ее ресурсов под контроль отдельных ее членов. В разных городах-полисах и, прежде всего в Спарте и Афинах, эти процессы происходили с разными скоростями, что, в конечном счете, содействовало не силам интеграции, а силам дифференциации. Между Афинами и Спартой существовало постоянное соперничество, которое впоследствии, в XX веке, приводили в качестве примера геополитического противостояния. Каждое из государств сплотило вокруг себя группу полисов-сателлитов (Афинский морской и Пелопонесский союзы), враждовавших между собой, и единого эллинского государства так и не сложилось. Грекам не удалось сделать то, что удалось индусам и китайцам – ограничить внутреннее разнообразие (энтропию) до того уровня, когда границы государства начинают стремиться к совпадению с границами этноса, хотя наиболее выдающиеся умы страны и пытались побудить своих соотечественников это сделать. Более того, возрастала и внутренняя энтропия самих полисов: в политическую жизнь включалось все больше и больше людей, а силы, эффек-

тивно регулирующей их политическое участие, то есть территориально (ресурсно) сильного государства не было.

Геополитическая и внутривнутриполитическая борьба в Элладе создавала ощущение, что греческая цивилизация неуклонно стремится к упадку. Среди тех, кто чувствовал это особенно остро, искал причину и способ исправить ее, был великий древнегреческий философ Сократ (469 – 399 гг. до н.э.). Следует при этом сказать, что хотя политический режим Афин сегодня принято характеризовать как демократический, но с подлинным демократизмом, в его современном понимании, общественный строй этого города-государства имел не так уж много общего. Ну разве что процедуры да еще несколько более широкий (по сравнению с аристократией) круг лиц, принимающих политические решения. Афинская демократия была отнюдь не западной, а в сущности еще восточной, когда мифологическое мировоззрение эллинов не позволяло каждому из них считать себя источником власти и ощущать ответственность за свои действия. Они не были еще внутренне свободны, ведь любое событие было следствием воли одного из многочисленных божеств. Да и сами боги, в том числе и Зевс, не считались свободными, а подчинявшимися неведомому року. Как и аристократы, афинские демократы чаще всего руководствовались не долгом и разумом, а интересами собственного желудка. И если интересы пищевого удовольствия оказывались под угрозой, из-под демократического порядка обнаруживалось начало хаоса, как это произошло по отношению к Сократу.

В настоящее время философия есть не более чем род человеческого творчества, но во времена Платона философия несла власть, ибо давала ключ к занятию государственных должностей. Политическая карьера в Афинах начиналась с исполнения ролей защитника или обвинителя в суде; причем дальнейший успех зависел от того, насколько убедительной и эффективной бывали оправдательные или обвинительные речи. Поэтому в городе имелся спрос на учителей ораторского искусства – риторики. Монополией на преподавание риторики обладало своего рода «философское сословие» софистов. Деятельность софистов оценивают по-разному. Одни называют их «лукавыми философствующими демагогами», ибо софисты учили, что понятие о справедливости и неправде не абсолютно, а относительно. «Это и было основным принципом их учения, вытекавшим из их взгляда на истину. По их мнению, абстрактной справедливости не существует, потому что нет вечной истины – нет закона всеобщего, но есть лишь закон, принятый в том или другом городе. «То, что считается в таком-то городе справедливым и честным, сохраняет силу только для этого города, пока преобладают соответствующие взгляды» [3, 149]. Другие напротив, утверждают, что «софисты, будучи платными преподавателями риторики, высветили

практическую значимость философии, как способ передачи и распространения знаний, то есть выступали первыми просветителями» [8, 58]. Наконец, третьи признают за софистами роль проводников демократии, ибо «софисты противопоставили моральной догматике новые идеалы – космополитизма и эгалитаризма» (там же). Как было на самом деле – Бог весть, но несомненными являются два пункта: во-первых, софисты считали истину зависимой от людей, пусть даже от их физического естества, и, во-вторых, цена «рабочей силы» софистов зависела от их морального авторитета в глазах этих людей, прежде всего, кандидатов в политики. Вот на эти то два пункта и покусился Сократ.

«В то время как блестящие софисты приобретали деньги и пожинали славу, протестуя против философии и обучая под именем красноречия и ораторского искусства диалектическим фокусам, у них внезапно появился загадочный противник. Он представлял собой совершенную их противоположность. Тогда как софисты пренебрегали истинной или отрицали ее, он избрал ее властительницей своей души. Терпеливо, с неутомимой энергией домогался этот возвышенного и обширного ума человек обретения той истины, которую софисты покинули ради денег и славы, но которой он остался верен и в нищете. Они учили чему угодно. Сократ же знал только то, что его знания ничтожны, он не допускал саму возможность обучения человека чему бы то ни было. Но он рассчитывал, однако, быть полезным своим ближним не обучением их, а облегчением для них возможности учиться самим» [3, 152-153]. «Странствующий рыцарь философии» считал, что истина существует, что «во всей полноте универсальные законы логоса реализуются в божественном знании, Боге, как высшем упорядочивающем разуме... (а) человеческое знание всегда ограничено по отношению к идеалу божественного всезнания, овладение логическими формами определения понятий является лишь относительным приближением к этому идеалу» [8, 59-60].

Практически, свою задачу Сократ видел в том, чтобы человек, прежде всего, тот, кто считает себя наставником других, уяснил бы себе личные мысли. С этой целью Сократ неотступно следовал за теми, кто славился своей мудростью, вступал с ними в беседу, задавал вопросы, как бы желая приблизиться к кладезю познания. Он не делал никаких категорических выводов, не навешивал ярлыков. Он только спрашивал, выслушивал ответы, снова задавал вопросы, логически вытекавшие из предшествовавших ответов и так до конца, пока диалог естественным образом не обрывался. Почему естественным? Стоит представить себе эту картину. К разряженному, как павлин, оратору, окруженному толпой алчущих познания читателей, подходит мужиковатого вида босой старик с большим лбом, выпученными глазами и нема-

лым брюхом, и начинает с внешней простотой и юмором интересоваться чему тут учат. Но как только Сократ начинал говорить, впечатление волшебным образом менялось. Из «сатира Марсия» он превращался в «Марсия – музыканта». «А затем он – настоящий музыкант, и притом более удивительный, чем Марсий, ибо Марсий, как и всякий другой музыкант, искусен он или нет, только при помощи музыки получает возможность очаровывать людей. От Марсия Сократ отличается тем, что он достигает тех же результатов, без помощи инструмента, одними только словами» [5, 81-82]. Внимание слушателей концентрировалось на нем, а софист, в конце концов, превращался в пошмище.

Популярность Сократа в Афинах была огромной: он стал легендарен, это выражается хотя бы в том, что и сегодня существует сомнение: существовал ли Сократ физически или он был воплощением народной молвы, как достославный Ходжа Насреддин? И так, Сократ совершил два преступления: подрывал заработок софистов, абсолютно не щадя их самолюбия, да еще делал это абсолютно бесплатно. Мы считаем Сократа несправедливо осужденным и уничтоженным негодными людьми, причем – по всем демократическим правилам. Это и так и не так. Так потому, что Сократ видел недостатки политического управления Элладой, так потому, что видел корень зла в том, что, благодаря софистам, многие люди с легкостью признают себя способными вершить государственные дела, не обладая для этого знаниями науки управления и мудростью. Так потому, что, руководствуясь чистыми побуждениями, Сократ пытался помочь своему городу и Греции. Не так, потому, что он объективно подрывал плохой, хороший ли, но привычный государственный порядок. «Теперь легко прощать Сократу все, что может показаться всего лишь ошибкой с его стороны, так как ошибка эта не затрагивает наших интересов. Но в совершенно ином положении были афиняне. Сократ раздражал их. Он ненавидел всякого рода неправду и никогда не упускал случая изобличить ее. Человек, критикующий свой век, всегда должен быть готовым поплатиться за это. Сократ же не скрывал свое мнение и всегда порицал открыто и смело» [3, 173].

Сегодня не так уж важно: соответствовало ли содержание доноса властям, насколько праведным был суд и тому подобные вопросы юридической технологии. Важны уроки, которые из своего далека дают нам Сократ и афиняне. Первый из них такой. Большинство людей не могут достаточно точно оценить ни свои способности заниматься государственными делами, ни, тем более, способности других. Особенно этим «грешат» граждане развивающихся, «демократизирующихся» стран. Управлять государством намного труднее, чем автомобилем. Человек никогда не доверил бы свою жизнь тому, кто не умеет водить машину. Тем не

менее, люди не только вверяются «сладкоголосым политикам из завлабов», но даже сами не прочь при случае стать политиками. Всякое упорядоченное общество устанавливает для своих граждан разрешенный диапазон политического участия, однако под воздействием внешних и внутренних факторов этот диапазон должен быть изменен. Осознать вовремя это долженствование дано не многим, но, как бы сказал Сократ, только тем, чьи познания максимально приближены к постижению божественного замысла, то есть мудрецам. Люди приспособляются к жизни и, понимая, что любые перемены потребуют переадаптации, воспринимают призывы к ним, как покушение на личные интересы. Поэтому любое инакомыслие, а тем более попытки исправить положение вещей активно, воспринимаются как экстремизм и пресекаются, невзирая на отдаленные последствия. Ибо нет пророка в своем отечестве. Третий урок – демократия есть ценность не сама по себе, а лишь как общественный инструмент, облегчающий поиск альтернативы. Без этого своего качества демократия обращается в тиранию толпы. И четвертый урок – не менее, чем тирания толпы, для общества опасна фанатическая увлеченность своими идеями глубоко верующего ученого. Сократ был государственным служащим, но вождем и тираном он так и не стал, благодаря «неистощимому юмору и нежному сердцу». Но если бы это было не так, не превратился ли бы афинский Ходжа Насреддин в афинского Святого Доминика или элладского Жана Кальвина?

Очень возможно, что встать на путь поиска истины, на защиту закона и справедливости, Сократа побудила не только религиозная вера, но и несправедное осуждение афинянами десяти стратегов, под действием непреодолимой силы, не обеспечивших погребение павших в битве. Стихия народа, подобная стихии природных сил, погубила и самого Сократа. Казнь пророка не избавляет палачей от последствий объективного хода событий. Беда в том, и это еще один урок Сократа, что между совершением ошибки в политическом выборе и негативными последствиями может пройти немало времени. Обращаясь к своим обвинителям, среди которых было много его бывших учеников, Сократ предрек следующее: «А теперь, афиняне, мне хочется предсказать будущее вам, осудившим меня... И вот я утверждаю, афиняне, что тотчас за моей смертью постигнет вас кара тяжелее, клянусь Зевсом, той смерти, которой вы меня покарали. Сейчас, совершив это, вы думали избавиться от необходимости давать отчет в своей жизни, а случится с вами, говорю я, обратное: больше появится у вас обличителей – я до сих пор их сдерживал. Они будут тем тягостнее, чем моложе, и вы будете еще больше негодовать. В самом деле, если вы думаете, что, умерщвляя людей, вы заставите их не порицать вас за то, что вы живете неправильно, то вы заблуждаетесь. Такой способ самозащиты и не

вполне надежен и не хорош, а вот вам способ и самый хороший и самый легкий: не затыкать рта другим, а самим стараться быть как можно лучше...

...Все же кое о чем вас прошу: если, афиняне, вам будет казаться, что мои сыновья, повзрослев, станут заботиться о деньгах или еще о чем-нибудь больше, чем о добродетели, воздайте им за это, донимая их тем же самым, чем я вас донимал: и если они, не представляя собой ничего, будут много о себе думать, укоряйте их также, как я вас укорял, за то, что они не заботятся о должном и много воображают о себе, тогда как сами ничего не стоят» [4, 33, 35]. Эти вот слова, сказанные Сократом незадолго перед тем, как испить из чаши настоек болиголовы, всем демократам следовало бы затвердить в памяти, как строевой устав. Ибо для блага общества и государства, те, в чьих руках находится власть, не должны забывать о Сущем, но, прежде всего, о Должном.

Как часто случается так, что после смерти человека другие люди клянутся сохранить о нем память и как редко они выполняют свое обещание, да еще по отношению к тому, с кем не связаны родственными узами! Но вот Платон (427 – 347 гг. до н.э.) сделал для своего учителя нечто большее: благодаря ученику, Сократ и теперь может сказать нам те же слова, которые он говорил некогда афинянам. Воистину, Сократ умер, но дело его живет! Каждый желающий, читая Платона, как бы говорит с самим Сократом и может создать модель идеального государства, в котором, в отличие от Афин, правит идея блага, а не капризность, воля случая и некомпетентность. В своих диалогах Платон как бы воплощается в Сократа, но метод рыцаря философии направлен не столько на своих собеседников, сколько на читателя, понуждаемого делать собственные выводы. И если эти выводы оказались неверными или не сложились вовсе, то это вина читателя, а не Платона и уж тем более – не Сократа. Сложность в толковании платоновских текстов заключается в том, что творчество философа делится на две части: сами дошедшие до нас сократические диалоги и отдельные фрагменты тайного учения Платона о благе. Это последнее мудрец преподавал в своей Академии и запрещал записывать. И если бы платоники и, прежде всего, Аристотель строго придерживались бы этого правила, мы вряд ли могли строить даже предположения о том, откуда взялось, например, положение о трех началах человеческой души – разумном, яростном и вожделеющем?

Проблемам государственного устройства посвящены три диалога: «Государство», «Политик» и «Законы» (последняя работа осталась незавершенной). Содержание этих работ хорошо известно, однако, что насущно необходимо, так это опровергнуть представления о Платоне, как о духовном родоначальнике тоталитаризма. На наш взгляд, напротив, Платон сделал второй шаг (вслед за Со-

кратом) к постижению сущности демократии. И начал Платон не с того, с чего начинают записные демократы современности – со способов ослабления государства и высвобождения яростного начала в человеке, а, напротив, с того, как уподобить человека Богу, то есть направить человеческую энергию не на разрушение, а на созидание.

Прежде чем начать строить, необходимо составить проект создаваемого предмета. Но для этого необходимо постигнуть подлинную сущность вещи, а не ту ее сторону, которая открывается нашим несовершенным чувствам и эгоизму. «...То, что придает познаваемым вещам истинность, а человека наделяет способностью познавать, это ты и считай идеей блага – причиной знания и познаваемости истины» [6, 227]. В диалоге «Федон» говорится о средстве, которым должен обладать человек, чтобы постигнуть абсолютную истину – способности проникать в беспредельное, в тот горный мир, где и находятся четко оформленные, несущие в себе созидающее начало сущности всех вещей – идеи или эйдосы. Эйдосы, в силу своей абсолютности, являются высшей ценностью, и все они объединены высшим эйдосом – идеей блага. Иными словами, в мире дольном, на земле, должна существовать иерархия воплощений эйдосов – иерархия вещей, где на высшей позиции находится единое, несущее благо в самом себе. С другой стороны, единое предполагает внутреннюю множественность – государство, иерархия людей и отдельные люди.

Обратный переход от эйдосов к чувственному миру Платон осуществляет вводом божественного начала – Демиурга. Именно Демиург берет эйдосы из горного мира, из хаоса – материю и, подобно скульптору, лепит вещи. А далее – вещи начинают жить собственной жизнью. Однако, все земное – преходяще: вещи стареют и теряют заданную Демиургом форму; тогда воцаряется хаос. Общество, по большому счету, тоже вещь, хотя и очень сложная. Политик, руководитель общества, должен действовать как демиург – когда дела, то есть внутренний порядок оказывается под угрозой, политик, понимая подлинную сущность вещей должен вовремя вмешаться и восстановить порядок. Однако, если государь будет постоянно вмешиваться во все общественные дела, опять-таки воцарится хаос. Просто поражает, как Платону удалось познать один из важнейших принципов политического управления, в соответствии с которым, между силой государства и свободой граждан должно существовать оптимальное соотношение!

Дело в том, что сущность человека, по Платону, составляет не его телесная оболочка, а его душа – нечто невидимое, бессмертное, неуничтожимое и познающее. «А раз душа бессмертна, часто рождается и видела все здесь и в Аиде, то нет ничего такого, чего бы она не познала, поэтому ничего удивительного нет в том, что и насчет добродете-

ли, и насчет всего прочего она способна вспомнить то, что прежде ей было известно...Поэтому и следует прожить жизнь как можно более благочестиво» [6, 233]. Истина заключается в том, что человек проявляет себя наилучшим образом, если он живет так, как «настроена» его душа. В зависимости от этого в структуре души преобладает какая-нибудь одна составляющая: священно-мудрая (максимальная степень), волевая (средняя) и вожделеющая (низшая). Каждым из этих начал определяется соответствующее призвание: управление обществом, его защита и материальное обеспечение – быть правителем, воином или земледельцем. И если каждый будет заниматься не своим делом, например, правитель (философ) будет учить сапожника тачать сапоги, или яростный воин будет управлять державой, а хлебороб махать мечом, не будет ли это во вред государству-обществу, ведь последнее и возникает потому, что люди могут выжить только гармонично сотрудничая друг с другом. Не так ли гармонично сосуществуют в человеческом естестве голова, руки и уже упомянутый ранее желудок? Что это – как не теория элит, понятийный аппарат которой соответствует античной эпохе?

Реакционность Платона многие замечают в том, что он видит корень всех социальных бед в частной собственности, отстаивает иерархию сословий, вплоть до профессионального апартеида, настаивает на раздельном обучении первых двух сословий (вплоть до прослушивания разной по тональности музыки) и объявляет величайшим бедствием самовольный переход из одного сословия в другое. Однако многие из этих мер активно применяются и сегодня, причем не в Северной Корее и Ираке, а в самих странах Запада. Главной особенностью советской школы было то, что она пыталась превратить в политическую элиту весь народ или, по крайней мере, дать каждому человеку шанс постичь целостную картину мира, а не ее отдельные фрагменты, достаточные для овладения конкретной профессией. С началом демократизации началось и реформирование школы в «западном» направлении; началось с качественного деления учеников на «естественников» и «гуманитариев», а закончилось делением по количественному критерию – состоятельности родителей. Точно так же, формирование политической элиты в Западной Европе и в США осуществляется в очень ограниченном числе специализированных видов учебных заведений. Высшие органы государственного управления комплектуются юристами и экономистами, а в Англии – еще и специалистами в области античной филологии! Поступление в эти учебные заведения лимитировано знаниями и толщиной кошелька, однако наиболее способные американцы, даже из бедных социальных слоев, все же могут быть приняты и на счет государства (или благотворителей). Но ведь и Платон, ограничивая социальную мобильность членов сословий, не ста-

вил на ее пути непреодолимых преград. Он вел скорее речь о среднестатистическом постоянстве условий, чем об их кастовой замкнутости. Ведь и сегодня, если у власти хунта, то население вполне может постичь бедствие войны, эгоизм олигархов может привести к расколу общества на сверхбогатых и нищих и далее, вплоть до владычества толпы, анархии и тирании? И разве слова, сказанные президентом США Т. Рузвельтом, не созвучны Платону?

«Отсутствие в стране, и особенно в общегосударственном масштабе, эффективных ограничений против нечестного добывания денег содействует образованию небольшого класса чудовищно богатых и обладающих большой экономической мощью людей, главной целью которых является удержание и увеличение их власти. Первоочередной необходимостью является изменение условий, дающих возможность этим людям накапливать власть, обладание и использование которой не направлено к обеспечению всеобщего благосостояния. Мы никому не ставим в упрек богатство, которое является выражением его собственной силы и мудрости, если оно получено честным путем и правильно используется. Мало того, что оно должно быть получено без ущерба для страны. Мы можем допускать, чтобы эти деньги наживались лишь до той поры, пока эта нажива идет на благо общества» [2, 2]. 26-й президент США Теодор Рузвельт, автор приведенных выше слов, по-видимому, имел в виду следующее: во имя блага нации, она должна иметь эффективное, крепкое (организационно и ресурсно) государство, которое способно в случае необходимости активно вмешаться в общественные отношения и особенно тогда, когда в силу алчности немногих, большинство оказывается у последней черты» [7, 181]. То есть, именно то, чего хотел для своего отечества Платон и то, что сделал для своего народа другой Рузвельт – Франклин Делано.

Можно, конечно, трактовать идею Платона в том духе, как это делали белогвардейцы в России, запугивая крестьян тем, что вот придут большевики и сделают все ваше имущество, жен и детей общими. Но это, как принято говорить сейчас, «черный пиар», когда две разные идеи сводят в одну (в данном случае проекты Платона и социалистов-утопистов). Мысль Платона гораздо глубже и это станет очевидно, если его критики «простят» ему прошедшие двадцать пять веков. В сущности говоря, что может означать платоновский запрет на владение частной собственностью правителями и воинами, а также на занятие ими торговлей? Не только способ борьбы с коррупцией. Если сопоставить эти запреты с отсутствием таковых для «третьего» сословия то получится, что мы имеем дело ни с чем иным, как с идеей разделения властей! Да и положение Платона о том, что производители не участвуют

в делах государственного управления и политически бесправны, вполне соответствует канонам западной демократии, ибо в Латвии и Эстонии чуть ли не половина людей не имеют гражданства (есть, работают, но гражданских прав не имеют). И ведь эти страны находятся в полушаге от вступления в ЕС и НАТО. А разве представители имущих классов, в том числе и в странах СНГ, не предпочитают социализировать своих чад отдельно от детей плебса, в том числе в элитарных заведениях Запада.

В современных теориях политических кризисов имеется положение, заимствованное у В. Парето. Суть этого положения заключается в том, что на определенном этапе существования политической элиты, она начинает «аристократизироваться», то есть закрываться от пополнения извне. Это дает старт формированию контрэлиты, которая начинает конкурировать с элитой, взяв на вооружение альтернативную политическую идеологию. Элита и контрэлита начинают привлекать сторонников, в том числе антиэлитные группировки. Далее конкуренция перерастает в открытое столкновение, именуемое открытой или острой фазой политического конфликта, спектр которой весьма широк – от компромисса до полномасштабной гражданской войны и распада государства. Так вот, задолго до создателя современных сценариев развала политических систем, Платон пришел к выводу о существовании в обществе так называемых «дрожжей революции» или «иродовой закваски» – антиэлиты, то есть лиц, не поддающихся социализации, и даже определил ее источник – богему, и, прежде всего, людей, занимающихся художественным творчеством.

Предоставим слово афинскому мудрецу, писавшему, что поэт-подражатель, как и художник, имеет дело не с разумным, а с яростным началом души. «...То есть далеко не с самым лучшим, и этим живописцу уподобляется. Таким образом, мы по праву не приняли бы его в будущее благоустроенное государство, раз он пробуждает, питает и укрепляет худшую сторону души и губит ее разумное начало: это все равно, что передать государство во власть людей негодных, а кто поприличнее, тех истребить. То же самое, скажем мы, делает и подражательный поэт: он внедряет в душу каждого человека в отдельности плохой государственный строй, потакая неразумному началу души, которое не различает, что больше, а что меньше, и одно и то же считают иногда великим, а иногда малым, создавая, поэтому образы, далеко отстоящие от действительности» [9, 419-420]. Любое современное государство не может позволить кому-либо бесконтрольно заниматься формированием сознания граждан, то есть – социализацией и обязано противодействовать не только терроризму, но также идеологическому экстремизму. Платону это было ясно уже давно. Но, что еще

больше достойно восхищения, так это его гениальная, может быть, даже безотчетная, догадка о возможности использования экспорта антиэлиты во внешнеполитических целях (предложение о том, что поэтов-подражателей, перед началом строительства идеального государства, неплохо было бы выслать за его пределы).

Тем не менее, воззрения Платона кое в чем менялись на протяжении его долгого творческого пути. Бытие, так сказать, определяет сознание. Иллюзия построить идеальное государство на земле долго не покидала его. Взаимоотношения Платона с сиракузским тираном Дионисием это подтверждают. Платон долго убеждал царя принять свои идеи до тех пор, пока последнему это не надоело и тот, не мудрствуя лукаво, просто продал философа в рабство. Однако авторитет афинянина был слишком велик, чтобы его можно было запросто выпороть на конюшне. Он был выкуплен одним из своих испытателей за огромную сумму в 30 мин. Но хозяин Платона не пожелал взять деньги; их отдали философу, потратившему 30 мин на покупку общественного сада Академ, и основание школы, где и преподавал учение о благе. Но урок не пошел впрок. Платон подружился с родственником Дионисия, Дионом. Когда к власти в Сиракузах пришел Дионисий II, первый академик снова попытался реализовать свой проект. Не тут то было. Сиракузцы, видимо, хорошо усвоили учение афинянина и в 353 году до н.э. Платон и Дион спаслись лишь бегством. А когда Дион все-таки воцарился, то пригласил своего друга к себе; неизвестно чем бы это кончилось, если бы Диона вовремя не убили. Здесь мы имеем почти полную аналогию с Конфуцием: и тот, и другой безуспешно пытались осуществить свои политические программы. Поскольку в творчестве Платона чувствуется знакомство с восточной философией (учения о душе и сословиях имеют созвучия с идеями о метемпсихозе и дхарме), то не будет абсурдом предположить, что он мог быть знаком с философией и судьбой учителя Кюна. Не это ли, в конечном счете, побудило Платона пойти на некоторый компромисс идеала и реальности. И не понял ли тогда Платон, что мудрецы тоже разные бывают и что политик и теоретик политики – разные призвания и профессии?

Как бы там ни было, в конце жизни философ пишет еще одно крупное сочинение по политическим вопросам – «Законы», где рисует в чем-то менее, а в чем-то более совершенное общественное устройство. Он отказывается от того, что нельзя осуществить совершенно: от коллективной собственности философов и воинов (заменив ее двадцатилетним лимитом властвования), а также от жесткого сословного деления, заменив его имущественным цензом. И это вполне созвучно современной пословице: «Если ты такой умный, то почему такой бедный?» Но вот далее Платон предлагает

значительные усовершенствования, касающиеся конфигурации политической системы, институтов правового государства, системы разделения властей и даже механизма сдержек и противовесов. Итак, законодательная власть находится у двух «палат» – выборного совета (всего 360 человек, по 90 от каждой имущественной «гильдии») и народного собрания (два высшие сословия должны участвовать в нем постоянно, под страхом наказания, а два низших – по желанию): своего рода конгресса (сената и палаты представителей). Исполнительная власть – совет 37 правителей, избираемых путем многоступенчатых выборов. В коллегии выборщиков предлагалось допустить лишь тех, кто способен доказать или уже доказал преданность отчизне с оружием в руках. Доктринальную власть олицетворяет «Ночной совет» – 10 самых мудрых правителей, выделяемых из числа тридцати семи. Этому совету вручается высший надзор и сама судьба государства.

Отдавая дань мудрости философов и памяти о структуре и свойствах души, Платон понял, что самое мудрое – вовремя перестать быть мудрым, «чтобы небо не позавидовало нашей мудрости и не пожелало бы ее урезать». Ибо некомпетентность, капризность, воля случая и прочие недостатки «дикой» демократии, могут быть присущи и идеальному государству. Речь идет о возрасте: как это ни прискорбно, но желание властвовать, будучи дряхлым, есть насилие над душой, над истиной, а значит – над государством и обществом. Поэтому Платон, который сам уже был отнюдь не молод, предложил ограничить возраст правителей диапазоном от 50 до 70 лет. И это было сродни нравственному подвигу.

Большинство из тех, кто сегодня сочиняет идеальные проекты демократии и правового государства, совершает одну ошибку. Они начинают свои проекты с постулирования исключительных достоинств свободы личности забывая при этом, что демократия это всегда разделение: оно возникает естественным путем – личное, имущественное, сословное, этническое, территориальное и так далее. Его подстегивать вовсе необязательно. Социальную интеграцию обеспечить куда труднее, однако без нее демократия также невозможна, как и без свободы. Понадобилась вся интеллектуальная мощь таких гениев, как Сократ и Платон, чтобы совершить в этом направлении первые шаги. Творчество Платона нельзя сводить к ностальгирующей рефлексии по старым добрым временам. Оно куда значительнее, так как дает подходы к пониманию сущности подлинной демократии, где сочетаются и свобода, и средства ограничения многообразия. Но – только подходы, ибо у Платона, при всем его внимании и уважении к человеку, источник власти и идея государства находятся вне человеческой личности. Соединение личности и источника власти стало главной задачей политической мысли Европы. Однако это уже другая история.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Всемирная история: В 24 т. — Т. 4. Эллинистический период. — М.: Литература, 1996. — 860 с.
2. Кашинов В. Процесс пошел... // Дуэль. — 1999. — № 10 (101). — С. 2.
3. Льюис Дж. Г. Античная философия: от Фалеса до Сократа. — М.: Галаксиас, 1997. — 960 с.
4. Платон. Апология Сократа // Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. — М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во «Фолио», 1998. — 530 с.
5. Платон. Пир // Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. — М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во «Фолио», 1998. — 350 с.
6. Таранов П.С. 106 философов. — Симферополь: Таврия, 1995. — 647 с.
7. Тихомиров С.И. Политический процесс: теория и практика. — Севастополь: Изд-во СевГТУ, 2002. — 224 с.
8. Философия: учебное пособие / Под редакцией А.С. Глушака, Ю.Ф. Сафонова, А.А. Чемшита. — К.: Украинский центр духовной культуры, 1999. — 270.
9. Яростное начало души легче поддается воспроизведению, чем разумное // Платон. Государство / От мифа к логике: Сочинения. — М.: ЗАО ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во «Фолио», 1998. — 530 с.

В.В.СУКАЧОВ**ДОВІРА ЯК ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ**

Сукачов Віктор Валерійович — аспірант кафедри політології Дніпропетровського національного університету

Проблема довіри, на перший погляд, є радше моральною ніж політичною чи соціальною. І все ж, як соціологи так і спеціалісти з політичної науки приділяють їй багато уваги. Рейтинги довіри до певних політичних акторів та соціальних інститутів регулярно публікуються в ЗМІ. Однак без створення чи запозичення теорії, яка б прийнятно пояснювала роль феномена довіри в політичному житті доступні нам результати емпіричних досліджень не можна оцінити та інтерпретувати. Наявний дослідницький апарат радше ускладнює ситуацію.

Чому соціологи досліджують цю проблему? У випадку з рейтингами довіри/недовіри до політиків ще можна зрозуміти певну логіку. Якщо люди не довіряють певному представнику політичного класу, вони не проголосують за нього. Результати виборів при цьому показують, що ця «зрозуміла» логіка поза тим є хибною. Лідери рейтингу недовіри перемагають на президентських виборах (як це зробив Л. Кучма 1999 року) та досягають непоганих результатів на парламентських виборах (досить красномовним прикладом є результат «Блоку Юлії Тимошенко»). Важче зрозуміти цінність рейтингів довіри до соціальних інститутів. Відповідно до них більшість громадян довіряють лише власній родині. Рейтинг інших інституцій не перевищує 40%, однак українці не перестали ходити до церкви чи бомбардувати різнома-

нітними зверненнями державні інституції [1, 12-13]. Ці приклади досить красномовно свідчать про наявність певної проблеми з дослідженням українського суспільства.

Відсутність теоретичної бази не стимулює українських спеціалістів до наукового аналізу цієї теми. З прикрістю маємо констатувати відсутність уваги до проблеми довіри, яка неприємно контрастує з досить об'ємними дослідженнями американських та європейських науковців. Тож укотре доводиться звертатися до закордонного досвіду. Метою цього есе є огляд концепцій, що аналізують проблему довіри та перевірка їх «придатності» для аналізу сучасної української ситуації.

Френсіс Фукуяма:

довіра як основа самоорганізації

Аналіз довіри здійснюється в рамках двох теоретичних напрямків. В одному випадку вона розглядається як раціональна стратегія, яку індивід може обрати (або не обрати), щоб максимізувати власні вигоди. Представники цього напрямку схильні до використання математичних моделей, вироблених у рамках «теорії ігор». Інша школа наполягає на розумінні довіри як норми. Кожна із цих теорій має як вади, так і переваги, кожна з них варта окремого дослідження. В рамках цієї статті ми розглянемо другу, «нормативну» концепцію довіри, прихильником якої є Френсіс Фукуяма.

Ф.Фукуяма більше відомий на теренах СНД як автор дуже контраверсійної книжки «Кінець історії та остання людина». Його наступна книжка «Довіра: суспільні чесноти та створення добробуту» («Trust: the social virtues and the creation of prosperity») [4], (1995), на жаль, відома значно менше. Хоча це дослідження має переважно економічний характер, деякі висновки стосуються значно ширшого контексту – проблеми соціальної самоорганізації. В такому вигляді вони можуть бути використані в рамках політичної науки.

Головну ідею книжки можна сформулювати наступним чином. Людська істота не може досягти самодостатності та має кооперувати свої зусилля з оточуючими, тобто утворювати організації певного виду. Щоб врегулювати цей процес, виробляється певна система правил, які регламентують таку кооперацію, інакше кажучи, виникає система моральних норм, «мова добра та зла», якщо користуватися термінами Фукуяма. В рамках такої системи формулюються уявлення про те, хто з оточуючих вартий довіри; з ким можна співпрацювати, а з ким ні. В ході свого дослідження автор досить переконливо доводить, що довіра, феномен культурний, має великий, часом визначний вплив на економічне життя, впливаючи на ефективність, структуру та розмір організації. Механізм впливу на політичне життя є аналогічним, хоча йому в книзі приділяється небагато уваги.

Довіру покладено в основу типології, відповідно до якої суспільства поділяються на суспільства з високим рівнем довіри (high-trust societies) та суспільства з низьким рівнем довіри (low-trust societies). Через чотири роки після написання книги в доповіді «Соціальний капітал та громадянське суспільство» («Social capital and civil society») вживає трохи іншу термінологію – широкий/вузький радіус довіри (wide/narrow radius of trust) [3]. Цю, пізнішу але ефективнішу, термінологію ми і будемо застосовувати.

В першому випадку довіри варті всі, хто дотримується етичної системи, що домінує в певному суспільстві. Кооперувати зусилля з такими «респектабельними джентльменами/леді» можна безпечно та ефективно, бо очікується, що вони не порушать домовленості і не забезпечуватимуть власні інтереси за рахунок партнера. Існує свого роду «презумпція невинності» і людина вважається достойною довіри та співпраці якщо не відомі приклади нечесної (з точки зору відповідної етичної системи) поведінки.

У суспільствах другого типу (з вузьким радіусом довіри) довіряти та співпрацювати можна лише з певним колом «обраних». Основою для кооперації є приналежність до однієї родини (в більшості випадків) або дружні відносини. Усім, хто не потрапив до такого кола, вірити не можна. відповідно і кількість «респектабельних осіб» значно менша. Що ж до «інших», то їм довіряти не варто і не варто очікувати їхньої довіри. Домовленості з ними

не є надто важливими, порушення домовленості задля власної користі може й не приписується на пряму, але сприймається з «розумінням». У суспільстві, де домінують такі культурні норми, атмосфера дещо схожа на гобсівську «війну всіх проти всіх».

Класичними випадками суспільств з широким радіусом довіри Фукуяма вважає Німеччину, Японію та США, але останні лише на певному історичному етапі. Франція, Італія, Південна Корея та Китай, відповідно до його міркувань, репрезентують суспільства з вузьким радіусом довіри. Принципи, за якими утворюються та функціонують організації в цих різних за культурними традиціями суспільствах також суттєво відрізняються.

Різні суспільства – різні організації

Почнемо з розгляду «організаційного життя» в суспільствах з вузьким радіусом довіри. Організаційне життя в суспільствах такого типу коливається між двома екстремами: з одного боку, це сімейні підприємства (при цьому розмір не має великого значення і велика корпорація може керуватися аналогічно до сільського магазину), з іншого – фірми та організації, створені за прямого чи непрямого державного втручання.

При цьому найбільш природними для суспільств з вузьким радіусом довіри є саме сімейні підприємства. Франція з Італією досить пізно перейшли від сімейної власності та керівництва до модерних корпорацій, де власність та управління розділено. Китайські суспільства Гонконгу та Сінгапура, та й китайські емігранти в інших країнах досі не спромоглися на такий перехід. У таких умовах впровадження професійного менеджменту є вкрай проблематичним, а ефективність організації нероздільно пов'язана з долею родини засновника. Якщо ж серед членів родини не знайдеться талановитих організаторів, компанія швидше сколапсує, ніж звернеться до «найманця»- професіонала.

Сімейна власність також обмежує розміри, яких може сягати організація. Керівництво модерною ТПК потребує великої кількості топ-менеджерів, більше, ніж може нараховувати навіть розширена китайська родина. Статистика підтверджує тезу про культурний вплив на розмір організації. Середньостатистична китайська, французька чи італійська компанія за кількістю найманих працівників та об'ємом виробництва поступається аналогічній компанії у Німеччині, Японії та США [4, 376].

Структура організації також знаходиться під впливом культурних норм. Для організацій, що керуються родинами, характерним є персоналістичний стиль управління та відносна неструктурованість, відсутність жорсткого поділу на відділи та сфери впливу/керівництва.

Зрозуміло, що розмір організації накладає певні обмеження на вибір сфери діяльності. Невелика компанія може ефективно діяти на ринку одягу, але навряд чи досягне успіху в літако-

будуванні. В певних сферах виробництва розмір організації (точніше обсяг її ресурсів) відіграє переважне значення. Це, в першу чергу, більшість галузей машинобудування, хімічна та металургійна промисловість. Відставання в таких стратегічних галузях становить загрозу для безпеки країни, тому держава вимушена активно втручатися в економіку. Тут ми підходимо до вже згаданого другого екстрему.

Створюючи (за прямого чи опосередкованого втручання) організації, держава таким чином намагається компенсувати відсутність відповідних культурних норм. В умовах вузького радіусу довіри альтернативою «організаціям-родинам» є ієрархізовані та формалізовані організації, побудовані на бюрократичних принципах. Логіка тут зрозуміла. Якщо я не довіряю оточуючим, але маю з ними співпрацювати, то мені знадобиться система формалізованих норм, які б регламентували кожен крок як мене, так і моїх колег. В таких умовах виникає потреба і в силовому апараті, який би стежив за дотриманням таких норм. Якщо ми не можемо покладатися на добру волю та моральні якості оточуючих, ми потребуватимемо ієрархії.

«Ієрархія є необхідною, тому що не можна бути впевненим, що всі люди в рамках спільноти будуть жити у відповідності до неформальних етичних правил...Ієрархія є необхідною, оскільки нема впевненості, що всі люди постійно будуть жити відповідно до інтерналізованих етичних норм та чесно робити свій внесок [у суспільний добробут]. А якщо вони не можуть жити таким чином, то їх треба змусити [до цього] за рахунок чітких правил та санкцій». [4, 25].

Цей шлях має як вади, так і певні переваги. Державне втручання, на думку неоліберальних економістів, є неефективним, хоч існують і протилежні приклади. Так чи інакше, статистика доводить, що навіть державне втручання не допомагає вирішити «проблему розміру». Десять, двадцять та сорок найбільших компаній у США, Німеччині та Японії є значно більшими, ніж аналогічні компанії у Півд. Кореї, Франції та Італії.

Що ж до структури, то тут характерним є жорсткий поділ на відділи, та розподіл повноважень, жорстка ієрархія. В сучасних умовах така структура не є оптимальною. Ще на початку 70-х «гуру інформаційної епохи» А.Тюфлер пророкував «смерть організації», принаймні в її централізованому варіанті, і перехід до більш гнучких форм, наприклад до мережевих організацій. Але функціонування таких форм вимагає досить високого рівня довіри. Таким чином, ми опиняємося в замкнутому колі.

Що ж до суспільств з широким рівнем довіри, то вони не мають таких культурних обмежень. Принципи функціонування організацій обумовлюються більшою мірою доцільності, завданнями, які вона виконує. Коли розміри та сфера діяльності вимагають переходу від родинного контро-

лю/власності до професійного менеджменту то цей процес відбувається відносно легко. Саме суспільства з широким рівнем довіри піонерували в створенні модерних корпорацій (В США та Німеччині – наприкінці XIX ст.).

В таких умовах масштабне втручання держави в економіку втрачає сенс. Досить швидко виникали комерційні гіганти, які могли впоратися з великомасштабними проектами. Отже, обмежень на розмір культурні норми не накладають.

Структура організації в суспільствах з широким радіусом довіри є також більш гнучкою. По-перше, немає потреби у всеохоплюючій регламентації функцій та повноважень, що економить час і гроші і дає можливість впроваджувати різноманітні організаційні інновації.

По-друге, немає необхідності у створенні надпотужного бюрократичного апарату, який би впроваджував у життя вищезгадану всеохоплюючу регламентацію.

Було б помилковим вважати, що організації, які виникають у суспільствах з вузьким радіусом довіри, є за всіх умов менш ефективними, ніж аналогічні структури в суспільствах з широким радіусом довіри. Але коли мова заходить про розміри, виграють ті, хто зможе впровадити більш гнучку систему управління. Як доводить досвід – гнучкість потребує певного рівня довіри.

Економічна метода для аналізу політичної ситуації?

Як ми вже вказували вище, результати, отримані Ф.Фукуямом, стосуючись передовсім економічного життя, мають ширшу перспективу. Вони вказують на певні загальні принципи створення/функціонування організацій в різних сферах, і в такому вигляді їх можна використовувати в політичній науці. Діяльність політичних та соціальних організацій обумовлюється культурними факторами так само, як і діяльність суб'єктів економічного життя.

Спробуємо накреслити певні контури політичного життя суспільств різного типу. Почнемо, як і в першому випадку, з суспільств з вузьким радіусом довіри. Вище вже було сказано, що в таких суспільствах державний апарат відіграє надзвичайно важливу роль. Природним «центром» самоорганізації є родина, і в таких умовах організаціям важко розширюватися. Але в політичному житті розмір та чисельність організації жорстко обумовлюють ступінь її впливовості. Отже, в суспільствах з вузьким радіусом довіри створенню впливових суспільно-політичних організацій та, ширше, громадянського суспільства заважають чинні культурні норми.

Суспільствам такого типу властивий цікавий парадокс. Домінуючі культурні норми, що роблять роль державної бюрократії надзвичайно важливою, ускладнюють побудову ефективного державного апарату, наближеного до ідеалу «ідеальної бюрократії». Останній має базуватися на мериток-

ратичних цінностях, тому фамілізм та клієнт-патронські відносини мають бути відкинутими. Але саме такий тип відносин є типовим для суспільств з вузьким радіусом довіри. Отже, державний апарат має постійно боротися з повільною інвазією корупції та непотизму, які, між іншим, у певних умовах є «природнішими» «за чесність та не підкупність». Таким чином, ми стикаємося з випадком «нераціональної раціональності», коли деструктивні дії дістають якщо не відкрити підтримку то мовчазне схвалення широкого загалу, тому що відповідають культурним нормам, що абсолютизують роль родини або товариських відносин. Гіпертрофовані родинні /товариські цінності не дають можливості створити ефективну систему відбору кадрів, оскільки критерієм призначення на посаду є не кваліфікація, а приналежність до певного кола осіб та лояльність до вказаного кола. Ситуація ускладнюється відсутністю громадянської уваги та участі в політичному житті. Звичайно, є винятки. Франція є типовим прикладом суспільства з вузьким радіусом довіри, але французька державна бюрократія є однією з найефективніших у світі. Проте історичний досвід доводить, що це радше щасливий виняток, що лише підтверджує правило. Ефективністю така система завдячує французькому «корпоративному духу», який виник і функціонує в певних умовах. Коли держава Східної Європи імпортували французьку систему державного управління, результати виявились невірними, оскільки імпортувати ще й «культуру керівництва» не вдалося.

Наступним характерним елементом політичного життя в суспільствах, яким бракує довіри, є нестабільність політичного процесу та схильність до конфліктів. Аби прояснити це положення, доведеться звернутись до теорії «частково співпадаючої приналежності». Ця теорія, вироблена Артуром М. Бентлі та Дейвідом Б. Труменом, користувалася підтримкою таких «грантів» політичної науки, як Арендт Лейпхард та Гебріел Алмонд. Відповідно до неї індивід, що належить до різних організованих чи неорганізованих груп з різними інтересами та цілями, буде мати більш помірковані погляди під впливом сумарного психологічного впливу гетерогенного оточення. Лідери організацій з різнорідним оточенням також стають більш поміркованими під впливом різноспрямованих векторів впливу [2, 175]. Більш «філософським» варіантом цієї теорії є погляди Є. Бистрицького щодо прозорості/непрозорості «життєвих світів» як першопричини конфліктних ситуацій.

Усі вищенаведені теорії чудово взаємоузгоджуються. Конфлікти, принаймні у варіанті жорсткого протистояння, не є «природним станом» суспільства, і виникають у більшості випадків тому, що сторони конфлікту не розуміють позицій своїх опонентів та демонізують їхні наміри. Забезпечити взаємодію можливо лише налагодивши контакти, постійний обмін інформацією між опонента-

ми, щоб вони побачили у своїх ворогах не уособлення темних сил, а людей, що захищають свої інтереси. Забезпечити таку комунікаційну систему під силу лише організаціям. Таким чином, різноманітні асоціації, клуби, об'єднання можуть стабілізувати політичний процес поступово формуючи спільну ідентичність у представників різних класів, релігійних та етнічних груп. За відсутністю таких організацій суспільство стає все більш атомізованим, недовіра породжує недовіру та ще більшу «закритість» позицій опонентів, штовхаючи індивіда у надто тісні обійми вузького кола родичів, друзів, етнічної спільноти. Тоді конфлікти між різними сегментами суспільства радикалізуються та можуть призвести до колапсу соціальної системи в цілому.

Повернімося тепер до суспільств із широким радіусом довіри. Для них характерно обмежене державне втручання в життя суспільства, і, як не парадоксально, саме в таких суспільствах виникають можливості для створення справді ефективного державного апарату. Широкий радіус довіри сприяє виникненню численних недержавних організацій, які можуть або контролювати державні органи, або й прямо конкурувати з ними (зрозуміло, що про порушення державної монополії на легальне насильство не може бути й мови, але конкуренція в освіті, медицині чи транспорті цілком можлива). В обох випадках суспільна активність змушуватиме (принаймні в теорії) державних службовців більш уважно ставитися до виконання своїх обов'язків.

Зрозуміло, що побудувати державний апарат цілком позбавлений вад неможливо, і що переваги суспільств з широким радіусом довіри «компенсуються», їх вадами в інших галузях. Так чи інакше, а тисячі наших співгромадян кожного року «голосують ногами», обираючи в якості батьківщини чи місця роботи суспільства, для яких характерним є широкий радіус довіри. Цей факт неможливо обминути.

Українське суспільство: програма досліджень

Спробуємо окреслити переваги та проблеми, які породжує використання «теорії довіри» в дослідженні суспільств, що трансформуються. Ця досить логічна теорія, здається, пояснює параліч демократичних реформ, що можна побачити у більшості пострадянських держав, без посилань на «менталітет». Цей останній термін радше ускладнює розуміння проблеми, бо є надто широким та аморфним. Зрозуміло, що в суспільства, які звільнилися від влади комуністичної ідеології, можуть бути просто відсутні певні цінності, необхідні для належного функціонування демократичних процедур. «Теорія довіри» дозволяє зрозуміти, які саме цінності потрібні для того, щоб діяльність політичної системи відбувалася відповідно до демократичних стандартів.

Впроваджуючи «теорію довіри», ми стикаємося і з певними проблемами. Головною з них є

складність аналізу генези та перспектив культурних феноменів. Це питання можна вирішити лише на міждисциплінарному рівні, використовуючи дослідження в галузі соціології, культурології, історії і т.ін. В таких умовах виникає необхідність взаємоузгодити різноманітні дослідницькі методи та стратегії.

«Теорія довіри» виникла та розвивалася здебільшого в рамках американської політичної науки. Тож дуже важливо коректно адаптувати її знахідки та термінологічний апарат до специфіки суспільств, що трансформуються, та до специфіч-

но українських умов.

Упоравшись із цією проблемою, ми зустрічаємо наступну перепону. Якщо культурні норми українського суспільства (чи будь-якого іншого з пострадянських суспільств за можливим винятком прибалтійських) є «недемократичними» чи є можливість реформувати ці норми? Чи можлива «соціокультурна інженерія»? Наскільки глибокими можуть бути свідомі культурні трансформації? Які методи можуть бути ефективними? Ці питання поки що залишаються без відповіді й будуть розглядатися в наступних дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Головаха Є, Паніна Н. «Пострадянська деінституалізація та утворення нових соціальних інститутів» // «Соціологія: теорія, методи, маркетинг». – 2001, №4.
2. *Лейпхардт А.* Демократия в многосоставных обществах. – М.: Прогресс, 2000.
3. *Fukuyama F.* «Social capital and civil society», www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm.
4. *Fukuyama F.* «Trust: the social virtues and the creation of prosperity». – NY.: Free press, 1995.

Д.Ю.НАРИЖНЫЙ

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ

Нарижный Даниил Юрьевич – старший преподаватель кафедры философии, социологии государственного управления Днепропетровского регионального института государственного управления Национальной академии государственного управления при Президенте Украины

Пятый закон власти гласит: «Учитесь выводить из строя врагов, находя бреши в их репутации. Затем отойдите в сторону и предоставьте общественному мнению разбираться с ними» [1, 76]. Столь уважительное отношение к общественному мнению обусловлено тем фактом, что оно является одним из основных факторов, определяющих облик современной политики. Ответ на вопрос, почему общественное мнение становится детерминирующим фактором в политике, может быть получен из анализа сущности самого общественного мнения.

Углубление рыночных преобразований в Украине, политическая реформа и расширение сферы политического участия граждан стимулируют проведение как теоретических, так и прикладных исследований феномена общественного мнения [7; 8; 10 и др.].

Общественное мнение – это специфическое состояние социального сознания, детерминируемое отношением социума к актуальным общественно значимым вопросам. В демократическом обществе оно играет исключительно важную роль, поскольку во

время выборов, благодаря общественному мнению, реализуются избирательные права граждан.

Один из основополагающих принципов демократии, а именно принцип избирательности власти, придает общественному мнению статус не только социального, но и политического института. Избирательный процесс собственно и является институционализацией общественного мнения по политическим вопросам. Избирательная борьба в конечном итоге ведется именно за общественное мнение. Этой цели подчинена значительная часть всех избирательных технологий. Одни из них формируют общественное мнение, другие его выражают и защищают, а третьи – изменяют и искажают.

Любое общественное мнение – это проявление социального внимания к каким-либо явлениям. Его можно рассматривать как специфическое оценочное суждение, которое отличается от простого оценочного суждения тем, что это ценностное суждение, то есть некоторая заинтересованная оценка [11]. Однако общественное мнение не сводится только к оценочному суждению, рациональности или

социальной убежденности субъекта, а выступает неким сплавом рациональных и иррациональных начал в обществе, социальных чувств и волевой активности.

Если его рассматривать как социальный институт, выражающий волю граждан, участвующих в управлении обществом, реализующих в нем свои функции, то общественное мнение преобразуется из абстрактной формы социального отношения в жесткий механизм социального управления. В избирательной кампании его роль в конечном итоге является решающей. Поэтому большинство избирательных технологий сводится к формированию, управлению, искажению, насаждению, а то и манипулированию общественным мнением [4; 5; 9 и др.].

Признаки общественного мнения можно представить следующим образом [12, 35-36]:

1. Это не сумма отдельных мнений, своеобразное концентрированное выражение коллективного ра-

зума общества, класса, группы и т.п.

2. Это устойчивое проявление устойчивых интересов.

3. Это специфическое оценочное суждение.

4. Общественное мнение не сводится только к рациональным суждениям или оценкам, а представляет собой единство рационального и эмоционального, чувственного.

5. Оно представляется социальным институтом, который выполняет многообразные функции (контролирующую, критическую, оценочную, социализаторскую, нормотворческую, представительскую, директивную и др.)

Чаще всего основанием для классификации общественного мнения избирается система социально-экономических показателей. Однако оно может быть классифицировано и по другим основаниям. Классификация общественного мнения представлена на следующей таблице:

Классификация общественных мнений

Основание классификации	Виды общественного мнения
Объект отношения	<i>Экономическое мнение</i> – отражение людьми экономических процессов; <i>Политическое мнение</i> – отражение политической жизни общества; <i>Социальное мнение</i> – отражение людьми социальной сферы общества;
Субъект отношения	<i>Религиозные группы</i> – формирование социальной оценки с позиций религиозных верований. <i>Социальные группы</i> – формирование социальной оценки с позиций социального статуса, принадлежности к социальной группе. <i>Профессиональные группы</i> – формирование социальной оценки с позиций принадлежности к профессиональной группе. <i>Региональные группы</i> – формирование социальной оценки с позиций региона проживания. <i>Элитарные группы</i> – формирование социальной оценки с позиций принадлежности к элите (культурной, административной, бизнес-элите и т.д.). <i>Национальные группы</i> – формирование социальной оценки с позиций принадлежности к национальной группе. <i>Половые группы</i> – формирование социальной оценки с позиций сексизма или феминизма. <i>Возрастные группы</i> – формирование мнения с позиций социального возраста.
Тип оценки	<i>Позитивное мнение</i> – одобряющее, поддерживающее; <i>Негативное мнение</i> – отрицающее, не поддерживающее; <i>Нейтральное мнение</i> – отличается нейтральностью.
Степень истинности	<i>Истинное мнение</i> , которое основывается на доказанной истине; <i>Спорное мнение</i> , которое базируется на бездоказательном основании. <i>Ложное мнение</i> , которое базируется на лжи.
Степень зрелости	<i>Зрелое мнение</i> , которое имеет структурную завершенность и функциональную развитость; <i>Незрелое мнение</i> , которое находится в процессе становления.
Характер изменений	<i>Стабильное мнение</i> , т.е. мнение, которое сохраняется на длительных этапах; <i>Быстроменяющееся мнение</i> , которое быстро меняется, существенно не затрагивая интересы людей.

	<i>Еволюційне</i> , передбачаюче домінування ідей поступового стабільного розвитку. <i>Револьюційне</i> , передбачаюче домінування ідей радикальної трансформації.
Масштаб	<i>Домінуюче</i> – думка, якої дотримується більшість. <i>Локальне</i> – думка, якої дотримується меншість.
Соціальна направленість	<i>Прогресивне думка</i> – це думка, орієнтована на нове і оновлення; <i>Консервативне думка</i> , що містить в собі ідеї стабільності, використання досвіду минулого і т.п.; <i>Реакційне думка</i> , акцентоване негуманістичністю, утопічністю.
Роль в суспільних перетвореннях	<i>Конструктивне думка</i> , орієнтоване на зміни, перетворення, вдосконалення і т.п.; <i>Деструктивне думка</i> , направлено на руйнування, конфлікт, руйнування і т.п.
Характер	<i>Оцінювальне думка</i> – думка з перевагою раціональних оцінювальних суджень. <i>Емоційне думка</i> – думка з перевагою емоційного ірраціонального компонента.

Суспільне думка представляється унікальним явищем духовної життя суспільства, сплавом істини і лжі, бажаного і дійсного, оцінки і дії, почуття і волі, емоцій і логіки, етики і цілі, віри і ідеології. Але ці компоненти в кожному конкретному випадку, в кожен наступний період часу знаходяться в різному співвідношенні. В тих або інших ситуаціях, для тих або інших соціально-політичних періодів і типів суспільства характерно домінування різних складових. Крім того, для суспільного думка характерно стан «текучості»; нестабільність є його головною і основоположною характеристикою.

Вивчення суспільного думка актуалізує наукові пошуки в соціально-технологічній сфері. Предметом пристального уваги і вивчення як учених, так і управлінців-практиків стаються технології управління суспільним думком і технології його формування [6; 7].

Одним з ключових аспектів суспільного думка є ціннісний аспект. Система політичних цінностей формує в суспільстві політичну культуру, яка виступає найважливішим мотивом політичного поведіння соціальних груп, лідерів, еліт.

Аналіз суспільного думка, як об'єкта політичних технологій, заключається в визначенні його типу, виявленні його структури, функцій, класифікації його компонентів. Існує велика кількість різних аспектів суспільного думка, однак предметом вивчення стаються ті його проявлення, які визначаються цілями дослідження.

Найчастіше структурують суспільне думка, виходячи з політичних орієнтацій населення, економічних уподобань, типу поселення, релігійних, демографічних, етнічних

і соціально-статусних особливостей соціума. Об'єктами політичного впливу найбільш часто виступають сегменти суспільного думка, які були визначені за результатами класифікації соціума за політичними і економічними ознаками. В цьому заключається суттєва помилка багатьох політехнологів, оскільки ефективність і результативність виборчих технологій буде тим більше, чим більше диференційовано буде їх вплив на суспільство. Отже, основною задачею виборчих технологій є визначення соціальної групи, здатної принести перемогу кандидату, до якого може бути найнеочікуванішою частиною соціума. Другим етапом є дії по формуванню підтримки цієї групи кандидата, т.е. власне дії по формуванню суспільного думка.

Слід підкреслити, що ефективність виборчих технологій при формуванні суспільного думка буде тим вище, чим більше кількість різних соціальних груп стане предметом їх впливу. Пріоритетність окремих соціальних груп повинна фігурувати як частина комплексного соціального впливу.

Незважаючи на виключальну складність і віртуальність суспільного думка, воно підкоряється певним закономірностям, які характеризують неслучайні зміни, що відбуваються в ньому. Закономірності структурної диференціації суспільного думка відображають його диференційованість по соціально-демографічним групам, які є його носіями:

- Полова диференціація виражається в тому, що жінки в більшості випадків відзначають активніше, чим чоловіки, і більш емоційно. Жінкам притаманне якість оцінок дій-

ствий на их соответствие нормам морали. Так же наблюдаются различия и в темах: мужчины склонны воспринимать и обсуждать вопросы спорта, политики, экономики, а женщины - семьи, детей и воспитания. Если мужчины тяготеет к рациональной аргументации, то женщины более склонны к иррациональным суждениям, касающимся смысла жизни, счастья и т.п.

• Возрастная дифференциация выражается в том, что молодежь по взглядам чаще всего выступает как «правая», среднее поколение – «умеренные», старшее – «левые». Различие в тематике проявляется в том, что люди старших возрастов, прежде всего обращают внимание на события, которые связаны с деятельностью политического руководства страны. Люди средних, активных возрастов, у которых спектр интересов несколько богаче, включают в сферу своего внимания большее число событий. К ним относятся различные аспекты происходящих социальных и экономических процессов, вопросы демократизации общества, реформы и др. Молодежь обнаруживает восприимчивость к наиболее богатому спектру событий, соединяет категоричность, поляриность в оценках и обнаруживает высокий уровень тревожности. Можно считать, что она менее внимательна к государственным инициативам, более терпима к противоречивым явлениям и чутка к новизне. По сути дела возрастная шкала представляет собой одновременно и мировоззренческую шкалу. Одна ее часть – молодежная – выступает сторонницей рынка, экономической свободы и ускорения реформ, демократии и обновления, а другая крайняя часть – представители старшего поколения – требуют стабильности, социальной защиты, коллективных форм хозяйствования и государственных гарантий.

• Этническая дифференциация проявляется в ментальных особенностях различных этнических групп. При этом украинский этнос характеризуется значительной традиционностью во взглядах, поведение в русских и представителей других этносов, то они определяется региональными особенностями. Что касается представителей малочисленных этнических групп в Украине, то они характеризуются гораздо большей рыночной ориентацией, чем украинцы и русские.

• Поселенческая дифференциация выражается в том, что мнение человека зависит от характера проживания. Другими словами: фактором дифференциации мнений является форма поселения. Опыт многих исследований говорит о том, что чем меньше населенный пункт проживания респондента, тем больше внимания к межличностным отношениям, тем сильнее традиционалистские настроения и иррациональные, чувственные суждения. В крупных городах мнения более рациональны, критичны, независимы, резки и рациональны и нередко лишены чувственного компонента. Общественное мнение крупного города отличается от общественного мнения села радикальностью и независимос-

тью оценок. Город более восприимчив к реформам, тяготеет к интенсификации социальных процессов, а деревня выступает хранительницей традиционных форм и укладов жизни.

• Имущественная дифференциация проявляется в том, что богатые склонны к актуализации экономических проблем, а бедные – в социальных и политических. Значительное влияние на общественное мнение оказывает наличие у его носителей собственности на средства производства и недвижимости. В центре внимания этой социальной группы вопросы налогов, собственности, приватизации и реформирования экономики. При этом наблюдается некоторая апатия в отношении вопросов выживания в условиях кризиса, социальной защиты, безработицы и политики. Отсутствие собственности актуализирует внимание к этим вопросам со стороны тех, кто ее не имеет.

• Образовательная дифференциация проявляет себя в том, что образованные люди правее по взглядам, склонны к экономическим и социальным реформам, терпимее, чем люди с низким уровнем образования.

Следует подчеркнуть, что изучение структурной дифференциации общественного мнения открывает возможности для определения тех социальных групп, которые могут составить социальную базу кандидата, а также тех социальных групп, с которыми работать бессмысленно, ибо их ориентации явно противоречат его позициям, социальному статусу, представлениям и т.д. В некоторых случаях даже само знание социально-демографической структуры избирательного округа, без проведения специальных социологических исследований, может помочь сориентироваться и спрогнозировать поведение избирателей на выборах.

Становление демократических механизмов в современном украинском обществе обуславливает актуальность изучения общественного мнения и его особенностей. В этом аспекте изменяются роль и суть избирательных технологий как одного из инструментов формирования общественного мнения.

Поскольку общество имеет сложную социальную структуру, то состояние его потребностей как целого, понимание и осознание путей его развития, преломляется в сознании составляющих его крупных социальных групп. Это, в свою очередь, является основанием для различных интерпретаций содержательных характеристик и различных прочтений одних и тех же событий. В этом аспекте избирательные технологии, точнее их часть под названием PR-технологии, призваны воздействовать на общественное мнение таким образом, чтобы, активизировав его носителей – различных социальных групп, слоев или классов, достигнуть победы на выборах.

Избирательные технологии основываются на общих принципах социальных технологий. Но вместе с тем они отличаются спецификой. Дело в том, что избирательная технология представляет собой

единство нормативной, организационной и информационной деятельности. Под избирательными технологиями следует понимать упорядоченные алгоритмизированные действия, направленные на достижение целей в избирательной деятельности.

тических коммуникаций, которая объединяет спонтанные или целенаправленные взаимодействия всех участников избирательного процесса.

Модель системы коммуникаций в избирательном процессе может быть представлена в виде схемы:

Система коммуникаций в избирательном процессе

В основе избирательных технологий лежит избирательный процесс, который распадается на определенные этапы, виды деятельности и действия субъектов выборов.

В наибольшей мере во взаимодействие с общественным мнением вступает информационная часть избирательных технологий, которую чаще всего называют PR-кампанией или информационно-коммуникационными избирательными технологиями [9].

Избирательная коммуникация является специфической разновидностью массовой коммуникации и как любая массовая коммуникация представляет собой процесс, описываемый Г. Лассуэллом, как: КТО сообщает – ЧТО сообщает – по какому КАНАЛУ – КОМУ – и с каким ЭФФЕКТОМ [3, 220]. Избирательная коммуникация является очень гибкой, социально дифференцированной, неустойчивой коммуникацией. Поэтому она требует постоянного действия КАНАЛА ОБРАТНОЙ связи от аудитории к коммуникатору. Предметом коммуникации выступает имидж кандидата-лидера [2] или партии. Она (коммуникация) направлена на избирателя и ее эффективность измеряется его выбором. Умелое органическое соединение организационной и информационной деятельности составляет основу всех избирательных технологий.

Государство, политические партии и кандидаты, и сами избиратели в период избирательных кампаний находятся в состоянии постоянного политического взаимодействия, которое осуществляется благодаря каналам избирательных коммуникаций. Государство влияет на избирательные процессы с целью их организации и упорядочивания, а в случае необходимости и возвращения в рамки правового поля.

Политические пристрастия и настроения избирателей формируют особый заказ, требования к кандидату, а сами кандидаты посредством избирательных технологий пытаются максимально «подогнать» имидж и программные положения под запросы избирателей. Суть избирательных коммуникаций и заключается в том, что это та часть поли-

Как видно из схемы, государство формирует нормативные избирательные технологии, которые закладывают правила игры на политическом рынке всех субъектов избирательного процесса, прежде всего избирателей и избираемых. Избираемые вырабатывают технологии ведения избирательной кампании, которые обеспечивают им взаимодействие с избирателями. Они осуществляют выбор в избирательном процессе, обеспечивая взаимодействие с государством.

Анализируя комплекс существующих избирательных технологий как нормативных, так и технологий ведения избирательной кампании, следует подчеркнуть, что они строятся на политической практике избирательных коммуникаций или каналов связи и взаимодействия между избирателями, кандидатами в народные избранники и государством.

Структура технологий Public Relations довольно сложна, поскольку они содержат в себе несколько разноплановых составляющих. Они представляют собой сплав исследовательской, информационно-коммуникативной, организационной, социально-психологической, нейро-лингвистической и др. видов деятельности.

Следует подчеркнуть, что одной из наиболее характерных особенностей избирательных PR-технологий является их эклектичность. Они объединяют группу исследовательских технологий (так называемый политический маркетинг), предоставляемых социологией, экономикой, политологией и психологией, с рекламными технологиями и технологиями эффективного управления, заимствуемыми из менеджмента.

Для технологий Public Relations свойственно несколько важнейших особенностей:

Во-первых, они основываются на аналитической деятельности и, прежде всего, на ситуационном анализе. PR-технологии «рождаются» исключительно из ситуации, разрешают ее и соответствуют ей.

Во-вторых, для этих технологий свойственен значительный творческий потенциал, который выражается в нестандартности подходов, обусловлен-

ных многообразием и неповторимостью возможных ситуаций и соответствующих им действий. Без активного творческого начала не может быть эффективных Public Relations. Попытки применения готовых технологий, без достаточно серьезного их обоснования, почти всегда приводят к неудачам.

В-третьих, эти технологии являются гибкими технологиями, поскольку они постоянно меняются и уточняются, быстро реагируют на изменение окружающей среды, на появление новых возможностей.

Именно благодаря этим особенностям Public Relations технологии ныне становятся широко распространенными технологиями при проведении различного рода избирательных кампаний. Вместе с тем наблюдается нарастающий процесс превращения PR в направление нормальной, непрерывной, ежедневной деятельности, в практику работы людей и организаций.

Следует подчеркнуть, что современные PR-кампании основываются на концепции ситуативного контроля событий и проблем. Они предполагают динамичное интеллектуальное взаимодействие со СМИ, цель которого – вытеснение негативной информации, укрепление общественной поддержки и сохранение контроля над информационным полем.

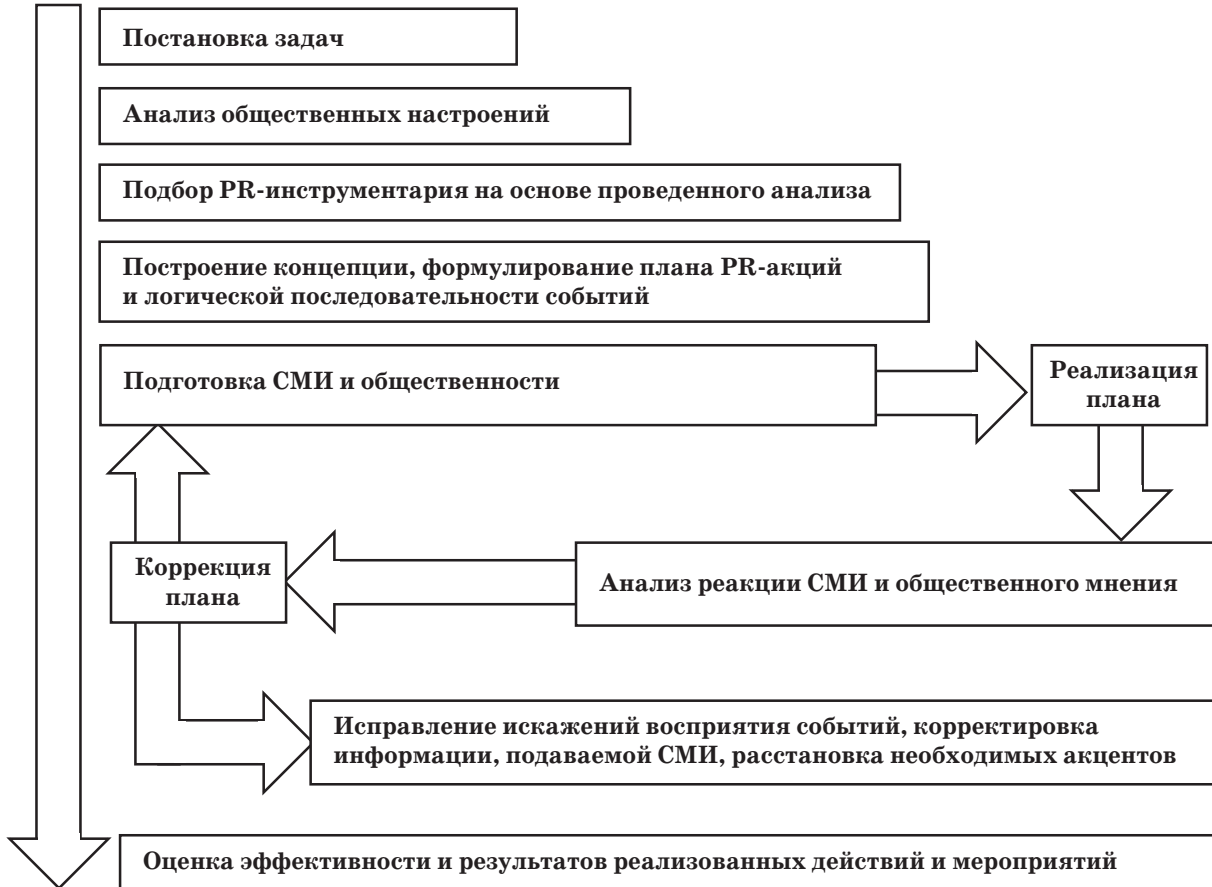
PR-технологии взаимодействия кандидатов, политических партий и государства со СМИ развива-

ются по нескольким направлениям. От создания информационных поводов до укрепления общественного доверия к кандидату или партии лежит сложный коммуникационный путь. Его практически невозможно разбить на отдельные этапы по причине постоянно изменяющейся ситуации в общественном мнении. Субъекты и объекты политического взаимодействия постоянно находятся в состоянии нелинейной зависимости, часто меняясь местами.

Используемая простая одномерная схема формирования общественного мнения, реализуемая в PR-технологиях: постановка задач – подготовка общественного мнения – подготовка PR-акции – реализация PR-акции – освещение в СМИ – оценка результатов, в современных условиях перестает быть эффективной. Она основывается на биологическом подходе к избирателю. А биологизаторский подход многих политтехнологов в традициях «стимул-реакция» в политике неприемлем. Без постоянного отслеживания динамики общественного мнения и учета множества косвенных факторов может случиться так, что идеально продуманная и реализованная PR-акция будет вести к противоположным результатам и способствовать формированию негативного имиджа кандидата.

Восполнить этот недостаток призвана принципиально иная, более сложная схема, реализуемая в наиболее продвинутых PR-кампаниях.

Нелинейные PR как инструмент формирования общественного мнения.

Главной особенностью указанной схемы является реализация в ней «принципа обратной связи» при формировании общественного мнения, без которого невозможно эффективное управление социальными процессами. Важно то, что стрелка барометра общественного мнения может колебаться помимо воли и в ином направлении, чем это предполагалось организаторами PR-кампании. В характере общественного мнения много спонтанного и противоречивого и им как стихией тяжело уп-

равлять. Искусство управления общественным мнением как раз и заключается в предугадывании его колебаний, знании его законов и доминирующих факторов влияния.

Однако даже этот аспект, в котором общественное мнение выступает в качестве объекта управления, не снижает его роли постепенно формирующегося и крепнущего института гражданского общества, который в перспективе будет действенным инструментом контроля народом за властью.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Грин Р. 48 законов власти. — М.: «РИПОЛ КЛАССИК», 2000.
2. Егорова-Гантман Е., Минтусов И. Имидж лидера / Политическое консультирование. — М.: Центр Политического консультирования «Никколо М», 1999.
3. Конечкая В.П. Социология коммуникации: Учебник. — М.: Международный университет бизнеса и управления, 1997.
4. Лисовский С.Ф., Евстафьев В.А. Избирательные технологии: история, теория, практика. М. — РАУ — Университет, 2000.
5. Малкин Е.Б., Сучков Е.Б. Основы избирательных технологий. — М.: SPSL — «Русская панорама», 2000.
6. Петров О.В. Социологические избирательные технологии. — Днепропетровск: Арт-Пресс, 1998.
7. Політичний маркетинг та електоральні технології. Наукове видання. — Запоріжжя: Гарт, 2002.
8. Полторак В.А. Социология общественного мнения: Учебное пособие. Киев-Днепропетровск: Центр «Социополис» — Издательство «Арт-Пресс», 2000.
9. Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. — М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», — 2000.
10. Почепцов Г.Г. Паблик Рилейшнз, или Как успешно управлять общественным мнением. — М.: Центр, 1998.
11. Сурмин Ю.П. Теория общественного мнения. Курс лекций. — К.: МАУП, 1999.
12. Сурмін Ю.П., Наріжний Д.Ю. Виборчі технології. — Дніпропетровськ: Пороги, 2001.

НА ГРАНІ

М.В.СТЕФАНСЬКИЙ

ПРОБЛЕМА ЗАПОВІДАННЯ ГЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ

Стефанський Михайло Вадимович – доцент кафедри мінералогії та петрографії Національного гірничого університету, кандидат геол.-мін. наук

Традиційно склалося так, що у широкому колі геологічної наукової громадськості питання охорони геологічної спадщини Дніпропетровщини майже не вирішувалось. Стан заповідання унікальних геологічних об'єктів на сьогодні критичний. По нашим даним, знищені або під загрозою знищення багатовікові розрізи, які мають велике наукове, краєзнавче та естетичне значення. У занепаді музейна справа. Підстава щодо термінових природоохоронних заходів відносно унікальних геологічних об'єктів області є.

Територія Дніпропетровської області унікальна у геологічному відношенні. Вона частково охоплює 3 великі геологічні структури: Український щит, Дніпрово-Донецьку западину та Причорноморський прогин. Це дозволяє простежити історію розвитку Землі майже від архею до голоцену на прикладі багатьох унікальних геологічних розрізів [1, 2, 6, 7, 8 та інші]. Останні - базові щодо використання у виробництві, науковій діяльності та освітніх програмах.

Завдяки геологічній спадщині Дніпропетровська область займає провідне становище в Україні щодо основних економічних показників [3 та інші.]. Область володіє 26,6% корисних копалин країни. На її території здобувається 100% марганцевої та 85% залізної руди, 8% кам'яного вугілля. Тут розміщено 40 шахт та близько 100 кар'єрів, 27 накопичувачів шламів та промислових відходів, 33 відвали шахтних порід. Під гірські розробки відведено більш як 46000 га земель, що складає 1,7% від території області [3, 4, 5]. Наведені факти важливо порівняти з даними Держуправління екології та природних ресурсів у Дніпропетровській області, згідно з якими частка заповіданих земель Дніпропетровщини складає лише 0,8% від загальної площі [4, 5]. Проте для збереження ландшафту, біологічної різноманітності та генофонду живої природи необхідно 3 – 5% природних земель тощо [3]. В середньому для України цей показник складає 4,5%. Слід визначити також, що, згідно з [5] частка необхідної теоретичної заповідності для Дніпропетровської області має складати не менше 8 – 11%. Отже, сьогодні ведуча в економічному аспекті Дніпропетровщина займає останнє місце в Україні

щодо вирішення проблеми життєздатності довкілля.

Аналіз державних документів та літератури [включно реферативний пошук] доводить критичний стан заповідання геологічної спадщини Дніпропетровщини. Практично більш ніж чверть віку це питання не вирішувалося. Згідно [3, 4, 5, 9, 10, 11] за останні 25 років в області не заповідано жодної геологічної пам'ятки. Зареєстровано лише 12 об'єктів, більш ніж половина яких характеризують геологію лише Криворіжжя. Під загрозою знищення – унікальні розрізи, відомі далеко за межами України та наукове значення яких важко переоцінити. Серед них стратотипічний розріз кодацького горизонту четвертинних відкладів, відслонення мандриківських верств обухівського горизонту верхнього еоцену, [м. Дніпропетровськ], неостратотип томаківських верств неогену [с. Кам'янка], лектостратотип сарматського ярусу [с. Широке], багатовікових опорних розрізів та інші. Неповний список геологічних розрізів запропонований В.В.Манюком щодо заповідання [6, 7] включає 43 об'єкти! Підкреслимо, що цей перелік складено без обговорення у широкому науковому колі та має бути розширеним і відкоригованим.

Починаючи з 1997 року, в області організовано відділ заповідної справи при Державному управлінні екології та природних ресурсів Мінекології, що значно поліпшило стан заповідання природних об'єктів взагалі. За п'ять років площу заповіданих земель Дніпропетровщини розширено на 3766.2 га, розроблено порядок створення об'єктів природно-заповідного фонду, систематизовано роботу з громадськими організаціями, складено пропозиції формування національної екологічної мережі Дніпропетровської області на 2003 – 2015 роки, у тому колі, реєстру геологічних пам'яток природи Дніпропетровської області [5, 6]. Проте практичні заходи по охороні унікальних геологічних об'єктів сьогодні не реалізуються. Приріст заповіданих територій реєструється лише за рахунок організації у 1990 р. Дніпровсько-Орільського заповідника. Зокрема, досі не розглянуті передані Дніпропетровським товариством охорони пам'яток природи кілька років тому клопотання про не-

обхідність створення на території м. Дніпропетровська та його околиць 2 геологічних пам'яток природи загальнодержавного значення: стратотипу кодацького горизонту неоплейстоцену у б. Сажавці (Новоолександрівка) та відслонення мандриківських верств у Рибальському кар'єрі (м. Дніпропетровськ).

Урядовці пояснюють цей факт складністю погодження клопотань із власниками та користувачами природних ресурсів указаних територій – керівництвом Рибальського кар'єру та сільрадою Новоолександрівки. На наш погляд, запропоновані щодо заповідання геологічні об'єкти є еталонними розрізами для порід конкретного віку та постійно використовуються у геологічних дослідженнях та учбових практиках вузів міста. Вони мають світову відомість та відвідуються закордонними вченими й фахівцями як природні геологічні та палеонтологічні музеї. Термінове заповідання унікальних геологічних об'єктів м. Дніпропетровська – це не тільки втілення у життя положень Закону України «Про природно-заповідний фонд», але й статті престижу та економічного прибутку землекористувачів та міста. Сподіваючись на підтримку громадськості у формуванні регіональної екологічної мережі Дніпропетровської області, публікуємо паспортні дані двох унікальних геологічних відслонень околиць м. Дніпропетровська, які потребують заповідання в першу чергу:

Стратотип кодацького горизонту неоплейстоцену у б. Сажавці

Тип об'єкта: Стратиграфічний. Осадовий чохол.

Геоструктурне положення: Осадовий чохол. Середньопридніпровський геоблок Українського щита.

Площа об'єкта: 40 га.

Місцезнаходження: Південна околиця м. Дніпропетровська, в с. Старі Кодаци (Новоолександрівка). Абсолютна позначка висоти: від +160,0 м у верхів'ї до +53,0 м у гирлі балки.

Історія дослідження об'єкта: вперше описується, як опорний розріз четвертинних відкладів та стратотип кодацького горизонту у 1966р. (М.Ф. Веклич, 1966р.; М.Ф. Веклич, 1968р.; М.Ф. Веклич, Н.А. Сіренко, 1969р.).

Наукова характеристика об'єкта: У бічних ярах балки Сажавки, у природних відслоненнях та штучних розчищеннях ретельно досліджено один з найбільш повних та характерних розрізів субаеральних відкладів четвертинної системи в Україні. Серед поширених тут голоценового, причорноморського, дофіновського, бузького, вітачевського, удейського, прилуцького, тясминського, кодацького та дніпровського горизонтів найбільшої уваги заслуговує кодацький суглинок (викопний грунт), розріз якого є визнаним стратотипом кодацьких верств України. Нижче наводиться фрагмент відслонення найближчого до устя балки Сажавки, який розчленовує її лівий схил.

Підбуро-пальовими лесами тясминського горизонту залягають:

1. е РІ Пkd- Суглинок (викопний грунт) сірувато-світло-бурий, ущільнений, вапнистий, із дрібними карбонатними стяжіннями, призматичної окремоті, мікропористий, середній, неоднорідний, потужність шару – 0,5 м.

2. е РІ Пkd- Суглинок (викопний грунт) сірий до темно-сірого, неоднорідний, із виразною горизонтальною верстуватістю, щільний, призматичної окремоті, оглинений, вапнистий, з безладним розподіленням карбонатного матеріалу, середній. Потужність – 0,3 м.

3. е РІ Пkd – Суглинок (викопний грунт) світло – сірувато – бурий, пухкий, великоплитчато-призматичної окремоті, макропористий, дрібно алевритової структури, у нижній частині із численними дрібними карбонатними стяжіннями, помітно оглинаний, середній. Потужність – 1,6 м.

Горизонт кодацьких викопних ґрунтів підстеляється потужним дніпровським горизонтом, представленим крупноалевритовим лесовидним пальовим суглинком, близьким до супіску, із виразною горизонтальною верстуватістю.

Природоохоронний статус, що пропонується: Пам'ятка природи загальнодержавного значення.

Використання об'єкта: Як стратотип кодацького горизонту четвертинних відкладів України, наукових досліджень, навчальних та науково-пізнавальних екскурсій.

Можливість демонстрування об'єкта: доречні екскурсії за допомогою знавців фрагментів розрізу, з яких складається стратотип.

Сучасний стан об'єкта: схили балки Сажавки у нижній частині частково використовуються під дачні забудовлі, що може спричинити подальшу руйнацію відслонень.

Опорне відслонення мандриківських верств

Тип об'єкта: Комплексний (Стратиграфія. Палеонтологія.) Осадовий чохол.

Геоструктурне положення: Осадовий чохол. Середньопридніпровського геоблоку. Українського щита.

Площа об'єкта: 3 га

Місцезнаходження: м. Дніпропетровськ, між с. Чаплі та Придніпровськом.

Абсолютна позначка висоти: покрівлі відкладів +54,0 м, – підшви відкладів +42,0 м.

Історія дослідження об'єкта: перший опис мандриківських верств зроблено у 1978 р. (М.Ф. Новоський та інші). Подальші дослідження – Широков А.З., Веселов А.О., Стефанський В.Л. (1986р.), Стефанський В.Л. (1992р.) та інші.

Наукова характеристика об'єкта:

AR – мігматити та гнейси.

E₂ob – корінні відклади мандриківських верств (потужність 4-6 м) розташовані у південній частині Рибальського кар'єру. Вони

залагають безпосередньо на малопотужній корі вивітрювання кристалічних порід архею та представлені світло-сірими, інколи з жовтуватим відтінком глинястими детритусовими утвореннями. Верстви включають унікальний у систематичному та кількісному відношенні комплекс верхньоеценової фауни зони NP-19 *Isthmolithus recurvus* (по шкалі E. Martini 1970, 1971). Серед фосилій визначений комплекс наупланктону, дрібних форамініфер, молюсків, брахіопод, жалких, риб та інших.

N-Q – Глинисті та піщані утворення неогену та четвертинного періоду.

Природоохоронний статус, що пропонується: Пам'ятка природи загальнодержавного значення.

Використання об'єкту: наукові дослідження, науково-пізнавальна та учбові екскурсії.

Демонстрування об'єкта: За узгодженням з керівництвом кар'єру та за умов обмеженої можливості відбору зразків порід та викопної фауни для досліджень.

Місце зберігання колекції: Кафедра мінералогії та петрографії Національного гірничого університету України.

Сучасний стан об'єкта: Взагалі – це діючий кар'єр по добуванню будівельного каміння на бут та щебінь, але ділянка кар'єру із виходами мандриківських верств знаходиться поза межами сучасного відпрацювання гірських порід і може бути заповіданою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барз І.М. Нариси геологічної історії Дніпропетровщини.- Дніпропетровськ, 1997.-149 с.
2. Геологические памятники Украины: справочник-путеводитель //Коротенко Н.Е., Щирица А.С., Каневский А.Л. и др. -Киев: наукова думка, 1985.-156 с.
3. Грицан Н.П., Шпак Н.В., Шматков Г. Г., и др. Экологические основы природопользования.-Днепропетровск ИППЭ НАН Украины, 1998.-409с.
4. Манюк В.В. Заповідна природа Дніпропетровщини. Методично-довідковий посібник для тих, хто прагне зберегти красу рідної природи і примножити природно-заповідний фонд. – Дніпропетровськ. – 2000.- 64 с.
5. Манюк В.В., Обухова К.М., Кретова Т. Б. Природно-заповідний фонд Дніпропетровщини: сучасність і майбутнє проблеми розвитку природно-заповідного фонду Дніпропетровської області та шляхи залучення молоді до їх вирішення. – Дніпропетровськ, видавництво «Гамалія».- 2003.- с.4-19.
6. Манюк В.В. Перелік геологічних пам'яток природи Дніпропетровської області /сб. Проблеми розвитку природно-заповідного фонду Дніпропетровської області та шляхи залучення молоді до їх вирішення. – Дніпропетровськ видавництво «Гамалія».-2003.-с. 90-92.
7. Манюк В.В., Геологічні пам'ятки Дніпропетровщини у природному середовищі та житті людини /Січеславщина. Краєзнавчий альманах.-Вип.4.- Дніпропетровськ.- 2002.,с 5-31.
8. Пасечный Г.В., Зеленская Л., Шматков Г. И др. Фізична та економічна географія Дніпропетровської області.- Дніпропетровськ, 1992.-120 с.
9. Петренко В.М., Лындя А.Г. Днепропетровщина заповедная: Путеводитель.- Днепропетровск: Промінь, 1980.-160 с.
10. Реєстр природно-заповідного фонду області.- Госуправление охраны окружающей природной среды по Днепропетровской области.- Днепропетровск, 1993.-72 с.
11. Реєстр заказників, пам'яток природи та заповідних парків Дніпропетровської області.- Дніпропетровськ. 1995,-26 с.

РЕЦЕНЗІЯ

А.Г.БОЛЕБРУХ

ШЛЯХ У МАЙБУТНЄ ПРОЛЯГАЄ ЧЕРЕЗ МИНУЛЕ (Рецензія на монографію В.В.Іваненка «Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі»)

Болебрух Анатолій Григорович — завідуючий кафедрою історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету, доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук

Приватизація книговидавничої справи у 1990-ті роки спричинялася як до позитивних, так і негативних явищ у даній галузі нашої культури. З одного боку, приватна ініціатива допомогла повернути читацькій аудиторії велику кількість кращих творів дореволюційної чи діаспорної історичної літератури (М.Грушевського, Д.Дорошенка, В.Винниченка, І.Лисяка-Рудницького, О.Субтельного та ін.), а з іншого — з'явилася значно більша кількість книжечок, досить далеких від науки, які або тішать самолюбство авторів та їх родичів і знайомих, або продиктовані марнославними устремліннями з використанням не вартих серйозної уваги примітивно епатажних прийомів чи експлуатації сексуальної проблематики щодо відомих діячів минулого і т.ін. Така «продукція», на щастя, недовговічна й швидко зникає з прилавків.

Проте наша перехідна доба — переломний час для світогляду, пріоритетів, духовних цінностей — стала позитивним ґрунтом для появи іншого виду історичних видань, що справляють чималий вплив на громадську свідомість через гостру критичну оцінку, безоглядний осуд всіх засад поваленого суспільного ладу. Зрозуміле бажання людей розібратися в причинах і того, що було, і того, що зумовило його падіння. Оскільки професійна історіографія потребує певного часу для наукового осмислення суті карколомних подій, а суспільна жага в такого роду інформації невідкладна, то ж задовольнити її взялися журналісти, літератори, громадські діячі. Не всі вони належною мірою усвідомлювали свою велику відповідальність за кожне слово, кожен оцінку, висловлені на сторінках книги, журналу, газети чи в ефірі, адже все сказане ними лягало на сприятливий ґрунт довгих очікувань правди про минуле та майбутні перспективи. Врешті-решт суспільство розколалося на тих, хто сприйняв за чисту монету запропоновану засобами масової інформації винятково негативну трактовку ра-

дянського періоду й соціалізму та хто виключно позитивно поставився до намірів досягти західних зразків життя, а також тих, хто категорично не погодився із беззастережним паплюженням минулого. Немало виявилось й таких, хто почав адаптуватися до нових умов, одночасно втративши інтерес до будь-яких аргументів преси, а пізніше й професіоналів-істориків.

Надто тривожною у нашому суспільному житті слід визнати ту обставину, що голос професіонала-історика, науковця-гуманітарія майже перестав бути чулим. Ця загрозлива ситуація помітною стала ще на межі 1980-1990-х років, коли зважені міркування таких видатних мислителів, як А.Сахаров, Ю.Афанасьєв, Д.Лихачов, М.Амосов, М.Мамардашвілі та ін., залишилися в кінцевому рахунку без впливу на перебіг суспільно-політичної трансформації.

У той же час розгорнулося напружене суперництво між політичними силами (це відбувалося усіх країнах СНД) за право «володіння історичною істиною». Той, хто вибивався в лідери, заходжувався диктувати власну політику в духовній культурі, зокрема визначати зміст підручників з історії, дослідницькі пріоритетні напрямки в історичній науці. Подібне ставлення до науки породжувало черговий спалах кон'юнктурщини, а історія перетворювалася на кота, який, за словами англійського вченого, загалом не має бажання йти туди, куди його тягнуть за хвіст. Для історичної свідомості народу, для його соціальної пам'яті такі забавки мають далекосяжні важкі наслідки.

Тому в наш час заслуговують всілякої підтримки спроби вчених допомогти суспільству віднайти науковий світогляд стосовно власного історичного шляху. Це вкрай важке завдання, бо вчитись взагалі нелегко, а переучуватись — тим більше. Але не можна стати справжнім громадянином, свідомим учасником суспільного життя без досконалого знання минулого своєї

Вітчизни, бо, не знаючи історії, не можна зорієнтуватися в параметрах майбутнього.

Саме таке складне завдання поставив перед собою професор Дніпропетровського національного університету В.В.Іваненко у щойно виданій монографії «Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі» (Дніпропетровськ: Вид-во Арт-Прес, 2003. 332 с.). Вона присвячена, як видно вже із заголовка, історії України радянської доби, найбільш захаращеної давніми та новітніми міфами й перекрученнями. Книга складається з двох частин; у першій частині викладено авторське бачення значущих етапів історії українського народу від революційних бур і громадянської війни початку ХХ ст. до відродження української державності у 1991 р.; друга частина знайомить читачів з цікавими сторінками біографій видатних вітчизняних діячів (М.Грушевський, Х.Раковський), недостатньо відомих постатей (М.Стасюк, Ф.Швець, А.Макаренко, О.Андрієвський), місцевих істориків (М.Злотников, Д.Пойда) та ін. У цих біографічних нарисах ми відчуваємо пульс, дихання часу, а історія України отримує нові грані. У передмові автор намагався чітко визначити ті головні – громадянські й наукові – чинники, які змусили його взятися за перо. Це, по-перше, незадовільна історіографічна розробка низки сюжетів минулого, а по-друге – необхідність дати об'єктивну оцінку безперечних здобутків попередніх поколінь і на цій основі зробити свій внесок у модернізацію системи виховної роботи із молоддю. Не забуваючи і не применшуючи пережитих драм і трагедій. Бо виховувати можна і треба не тільки на досягненнях, а й на тяжких уроках, на дійсних досягненнях і правдивих уроках.

Провідною темою книги В.В.Іваненка є складний і суперечливий шлях українського народу до державної незалежності, демократичного устрою на принципах соціальної справедливості. Аналізуючи програмні цілі та політичну практику Центральної Ради – першого легітимного уряду України після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р., сформованого зусиллями численних політичних і громадських організацій, автор доводить закономірність прагнень багатонаціонального народу України стати повновладним господарем своєї долі. Спираючись на основний комплекс політичних документів доби, спогадів активних діячів національно-демократичного руху, В.В.Іваненко змальовує переконливу картину успіхів і невдач української влади, невдач, породжених і власними прорахунками, і об'єктивними обставинами, зокрема недалекоюглядною політикою російських більшовиків у галузі національного питання та демократичних засад нової Росії. Водночас автор недостатньо розкрив мотивацію позиції радянської влади відносно національних устремлінь народів імперських околиці. А ту мо-

тивацію, на мій погляд, визначили як деяка політична недолугість більшовицьких лідерів, так і теоретичні настанови марксизму та російської соціал-демократії: ідеї пролетарського інтернаціоналізму, єднання робітників усіх країн за своє соціальне визволення, за побудову найдосконалішої суспільно-економічної формації.

Наукові принципи об'єктивності та історизму використані в монографії й при висвітленні причин та історичного значення громадянської війни. Поставивши вкрай важке питання: «Хто винен у розпалюванні війни?», автор запропонував власну відповідь на нього: головною причиною революції, лютневої та жовтневої і громадянської війни став соціальний протест народу проти свого становища й пануючого ладу: «Прагнення до зміни цього ладу, до створення нового суспільства, побудованого на міцному фундаменті гуманізму, демократії і соціальної справедливості, й зумовило революційний вибух, в якому сфокусувалася віками нагромаджувана класова ненависть» (с.36), політичні ж партії, від більшовиків до кадетів, фактично до осені 1917 р. не змогли належним чином опанувати народною стихією і ввести її у політично раціональне русло. Лише Ленін й пролетарська партія спромоглися адекватно втілити масові очікування у відповідні притягальні гасла і надати рухові трудящих доцільності й усвідомленого напрямку.

Правда, подальший розвиток подій часів громадянської війни, пише В.В.Іваненко, і в цілому ми з ним погоджуємось, показав неспроможність соціалістичних партій (більшовиків, меншовиків, есерів та ін.) після Жовтневої революції подолати конфронтацію, об'єднати свої лави і робітничо-селянсько-солдатські маси заради спільної мети. Провина за це лежить не лише на більшовиках, що прийшли до влади, але й на лідерах інших соціалістичних сил, які своєю амбітністю і непоступливістю опосередковано (і це в умовах жорстокої громадянської війни та іноземної інтервенції) сприяли переходу РСДРП (б), з 1918 р. – РКП (б), на позиції диктатури. Зрештою, повна відсутність здатності до переговорів, компромісів соціалістичних партій, помножена на відчайдушний опір скинутих революцією класів, і стала головною причиною громадянської війни, точніше її тривалого, кровопролитного характеру, червоного й білого терору (більшовики, наголошує автор, не були ініціаторами терору, вони тільки відповіли «ударом на удар»). Цікаві спостереження висловив В.В.Іваненко з приводу махновського руху (с.47-58).

Чимало нового, більшою частиною – архівного, матеріалу містять сторінки монографії, на яких викладена історія боротьби більшовицької (комуністичної) партії з опозиційними партіями та організаціями у 1920-1930-х роках (с.59-115). Це не випадково, тому що проф. В.В.Іва-

ненко вже понад 10 років професійно досліджує дану проблему; під його керівництвом здійснювалась у Дніпропетровському національному університеті низка наукових проектів, а зараз він очолює роботу над регіональною частиною загальнонаціональної програми «Реабілітовані історією». Результати цих досліджень представлені у рецензованій монографії. Автор досить кваліфіковано розкрив причини різних стадій репресивної політики партійно-радянських владних структур упродовж 20-30-х років. Однією з провідних причин репресій 20-х років автор справедливо вважає провали в соціально-економічній сфері внаслідок очевидних прорахунків більшовицької влади та гостру критику останньої з боку опозиційних соціал-демократичних сил. Без зайвого ідеологізування, що характерно для сучасних політичних баталій, висвітлений голод 1921-1923 рр. в Росії та Україні, який вразив велику територію з населенням майже 40 млн. осіб. Трагедія, на думку автора, спалахнула як внаслідок неврожайів і виснаження сільського господарства під час світової та громадянської воєн, так і в результаті антигуманної політики більшовиків з її відверто фіскальним характером, примусовим вилученням у селян навіть необхідної для виживання продукції. Тягар такої злочинної політики особливо гостро відчула Україна, традиційно хліборобський край.

У 30-ті ж роки репресивна політика компартійної влади в умовах формування сталінського тоталітаризму набула явно кримінального характеру, перетворилась на офіційно визнаний засіб управління суспільством і державою. Механізм здійснення такої політики автор висвітлив досить чітко, водночас показав і визнані здобутки СРСР в економіці, соціальній та духовній сферах суспільного життя (с.80-115). Однак залишається одна психологічна загадка: як могли співіснувати в державній політиці програмні гасла турботи про громадян, їх права і добробут, і в той же час погляд на людей як на звичайні гвинтики, що їх можна використовувати на власний розсуд, якщо ж не можна – то знищити? Тим більше, що перша політична тенденція мала масову підтримку, а головне приносила (хай обмежені) практичні результати (див.с.93).

Окремо зупинився автор монографії на сталінських репресіях щодо українських національних кадрів, активних діячів та прихильників «українського Відродження» 20-30-тих років, трагічним підсумком яких стало знищення значної частини інтелектуального потенціалу нашої нації. Проте, як справедливо підкреслює В.В.Іваненко, винен у цьому не тільки Сталін і московське союзне керівництво, але й українські провідники С. Косіор, П. Постишев, В. Чубар, Г.Петровський та ін. Взагалі матеріал даного розділу монографії В.В.Іваненка змушує

замислитись над надзвичайно важливою проблемою: суспільною відповідальністю за все, що сталося в країні в ті трізні часи. Уявімо тільки те, що репресивна машина функціонувала за участю мільйонів чоловік – росіян, українців, грузинів, білорусів і т.д. Те, що нині діється з Україною, також відбувається не без нашої пасивності чи навіть сприяння.

А найважливіший урок, який нам варто міцно засвоїти з аналізу тоталітарного, адміністративно-командного минулого, полягає у тому, що невичерпним джерелом усіх наших бід та страждань є некомпетентність тих, що за підтримки мас досягають владних вершин і цупко тримаються за них. Захищаючи власне привілейоване становище, вони здатні вдаватися до будь-яких засобів, аж до терористичних чи репресивних включно. Цей урок особливо актуальним здається сьогодні, коли у громадян з'явилася реальна можливість впливати на владу, зокрема шляхом виборів, а також формувати громадянські інститути контролю за діяльністю своїх обранців. Обов'язковою ж передумовою громадської зрілості суспільства давно визнано рівень політичної і правової культури загалом. Рівень її, на жаль, залишається дотепер незадовільним. Так на кого ж нарікати?

Дуже вдалим вийшов розділ, присвячений історії розробки засад створення СРСР як федеративної держави (с. 116-154). Головна увага В.В.Іваненка прикута до української демократичної концепції союзної держави, яка передбачала надання національним республікам широкі повноважень щодо внутрішнього облаштування, звичайно, узгоджених з конституційними нормами майбутньої федерації. Український план дійсно федеративного устрою виклав на X з'їзді РКП (б) В.Затонський, піддавши серйозній критиці доповідь Й.Сталіна, в якій пропонувалося не що інше, як поглинення Російською Федерацією інших національних республік, перетворення їх на автономні провінції. Проти таких «федеративних» принципів неодноразово виступав і Х.Раковський. Втручання тяжко хворого В.Леніна, як відомо, зруйнувало сталінську програму «автономізації», але, зазначає В.В.Іваненко, остання в кінцевому рахунку взяла гору, породивши невідповідність «федеративного фасаду новостворюваної держави та унітаристського керівництва нею» й зумовивши «хибну політику центральних органів у національному питанні» (с.139). Незважаючи на це, писав О.Субтельний, за радянської влади «Українська Радянська Соціалістична Республіка стала чітко окресленим національним і територіальним цілим, із власним адміністративним центром і апаратом. Таким чином, українці нарешті отримали територіально-адміністративні рамки, що відображали їхню національну самобутність, тобто те, чого вони не мали з часів козацької

Гетьманщини ХУІІІ ст.» [2, 337]. В цілому з таким висновком погоджується і автор даної монографії.

Чергову порцію міфів розвінчує В.В.Іваненко у розділах про історію Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (с.155-177) та післявоєнний розвиток України і СРСР в цілому (с.178-196).

Серед достоїнств книги В.В.Іваненка заслуговує на згадку його намір подолати досить поширену в літературі тезу про одвічну ворожість Москви до всього українського (її присутність відчутна навіть у цікавій статті І.Дзюби [1]) та її намагання всіляко шкодити «малоросам».

Зрозуміло, надзвичайно важливі завдання, які

поставив перед собою В.В.Іваненко, безмежність конкретно-історичного матеріалу не могли не призвести до деякої скоромовки, недостатньо аргументованих положень, задовільного висвітлення ряду сюжетів, проте не вони визнають позитивну оцінку нової монографії дніпропетровського вченого. Її внесок у вітчизняну історіографію полягає головним чином у переконливій демонстрації дослідницьких шляхів і методів науково-об'єктивного вивчення радянської доби української історії, а також надзвичайної важливості уроків минулого для успішного просування вітчизняного суспільства вперед, до здобутків світової цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дзюба І., Україна перед сфінксом майбутнього // Науковий світ. 2004. № 2. С. 2-6.
2. Сутельний О., Україна. Історія. К., 1991.

КНИЖКОВА КРАМНИЦЯ ВИДАВНИЦТВА «ГРАНІ»

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Видавництво «Грані» пропонує до Вашої уваги перелік літератури з історії, філософії, соціології, політології, яку Ви можете придбати в нашій крамниці.

Заявки приймаються за електронною адресою:
grani@miac.dp.ua або за телефоном (056)744-08-20

НАЗВА	Ціна грн.
ІСТОРИЯ	
Антипов И.В. Древнерусская архитектура второй половины XIII - первой трети XIV в. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2000 — 204 с.	12,00
Барышников В.Н. Вступление Финляндии во вторую мировую войну. - СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 326 с.	38,20
Громова Л.П. История русской журналистики XVIII- XIX вв. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 672 с.	37,10
Евстигнеев Ю.А. Российская Федерация. Народы и их подразделения: Краткий этнологический справочник. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 224 с.	27,20
Китанина Т.М. Россия в Первой мировой войне. 1914-1917 гг. Экономическая политика царского и Временного правительств. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 146 с.	25,60
Клейн Л.С. Анатомия Илиады. СПб.: Издательство СПбГУ, 1998. — 560 с.	17,00
Комиссаров Б.Н., Божкова С.Г. Первый посланник в Бразилии Ф.Ф. Борель. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. — 280 с.	13,70
Коршунов Ю.Л. Когда океан соединяет: Из истории дружеских отношений флотов России и США. — СПб.: Издательство СПбГУ, 1996. — 144 с.	3,00
Костюк Р.В. Левые силы Франции и европейское строительство. 1980-1990-е годы. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 575 с.	30,00
Курбанов С.О. Курс лекций по истории Кореи: с древности до конца XX в. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 626 с.	37,30
Пьер Нора. Франция-память. — СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. — 328 с.	13,00
Ребров С.Н. Они защищали Ленинград в тылу врага. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 144 с.	28,40
Ревуненков В.Г. Взлет и падение Наполеона Бонапарта. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. — 168 с.	10,00
Робертис, Антон Джулио М. де Администрация Рузвельта и коллективная безопасность. Проблема enforcement в 1942-1945 гг. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 224 с.	28,40
Рогачевский А.Л. Кульмская грамота-памятник права Пруссии XIII в. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 368 с.	39,70
Романовский С.И. От каждого — по таланту, каждому — по судьбе. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 388 с.	28,40
Романовский С.И. Нетерпение мысли или исторический портрет радикальной русской интеллигенции. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. — 368 с.	17,00
Соколов И.И. Дневник экспедиции в Кению и Уганду в 1914 году. — СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. — 263 с.	8,00
Штокмар История Англии в средние века. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. — 218с.	36,00

НАЗВА	Ціна грн.
Жизнь в оккупации: Пушкин-Гатчина-Эстония: Дневник Люси Хордикайнен / Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. 19: Межвуз. сб. /Под ред. Б.Н. Мельниченко. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 244 с.	7,30
Материалы по истории Санкт-Петербургского университета XVIII в. Обзор архивных документов/под ред. Г.А. Тишкина. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 244 с.	10,00
Материалы по истории Санкт-Петербургского университета. 1917-1965. Обзор архивных документов /Под ред. Г.А. Тишкина. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 184 с.	13,50
Монархи, министры, дипломаты XIX- начала XX века. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003.	31,20
Октябрьская Революция и Фабзавкомы: Материалы по истории фабрично-заводских комитетов. Шестая Конференция ФЗК Петрограда 22-27.01.1918. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003.	54,10
Право в средневековом мире. Вып. 2-3. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 346 с.	30,00
Проблемы античной истории: Сб. научных статей: К 70-летию со дня рождения проф. Э.Д. Фролова. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 380 с.	36,80
Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего нового времени. Вып. 2: Сб.статей/Под ред. Г.Е. Лебедевой. – СПб.: Издательство СПбГК, 2000. – 196 с.	8,30
Российско-германский форум «Петербургский диалог». – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 102 с.	11,80
Социология истории Николая Кареева: Меж.сборник/Под ред. А.О. Бороноева, В.В. Козловского, И.Д. Осипова (Российская социология. Вып. 2). – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 420 с.	22,70
Я сжег Распутина/Сост. В.В. Клавинг. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 120 с.	12,00
Дніпропетровськ. Віхи історії. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – 265 с.	8,00

ФИЛОСОФИЯ

Афонасин Е.В. Античный гностицизм. Фрагменты и свидетельства. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002.	47,30
Бачинин В.А. Достоевский: метафизика преступления (Художественная феноменология русского протомодерна). – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001.- 412 с.	20,60
Бердников Л.Н. Многообразие единого: Тезисы. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 36 с.	1,90
Голик Н.В. Этническое в культуре. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. – 256 с.	22,70
Ильин Н.П. (Мальчевский) Трагедия русской философии. Часть 1. От личины к лицу. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 216 с.	39,50
Ладов (Липатов) И.П. Мировоззрение. Эссе. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003.- 184 с.	21,30
Сагатовский В.Н. Философия развивающейся гармонии: Философские основы мировоззрения: В 3 ч. Ч. 2. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 272 с.	14,90
Серкова В.А. Феноменологическая дескрипция. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 320 с.	39,00
АКАДЕМІА: Материалы и исследования по истории платонизма. Вып. 3: Сб. статей / Под ред. А. В. Цыба. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 468 с.	19,90
Universitas: Наука в контексте современной культуры. Вып. 2: Сб. статей / Под ред. А. В. Цыба. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 464 с.	40,90
АКАДЕМІЯ. Материалы и исследования по истории платонизма. Межвузовский сборник. Вып.2. – СПб.: СПбГУ, 2000. – 360 с.	16,50
Логико-философские штудии: Межвуз. сб. /Под ред. Я.А.Слинина. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 280 с.	13,70
Мысль: Декарт: четыре века новой философии: Сб.статей/Под общ. ред. Ю.Н. Солонина. Вып. 2. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 204 с.	11,80

НАЗВА	Ціна грн.
-------	-----------

СОЦІОЛОГІЯ

Бачинин В.А. Основы социологии права и преступности. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 308 с.	19,60
Большаков В.Ю. Россия. Планетарные процессы. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. – 752 с.	46,30
Большаков В.Ю. Эволюционная теория поведения. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 496 с.	33,00
Шипунова Т.В. Введение в синтетическую теорию преступности и девиантности. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 180 с.	28,40
Идеология студента' 99: К 10-летию факультета социологии: Сборник студенческих работ. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. – 152 с.	15,30
Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты /Отв. ред. В.Г. Городяненко. – Днепропетровск: Издательство ДНУ, 2001. – 336 с.	12,50
Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, ДНУ, 2001. – 255 с.	13,00
Социология молодежи. Частично аннотированный библиографический указатель литературы за 1980 – 2000 годы /Отв. редактор В.Г. Городяненко. – Днепропетровск: ДНУ, 2001.	10,00
Соціологія: навчально-методичні програми. Посібник для викладачів та студентів / За редакцією професора В.Г. Городяненка. – Дніпропетровськ, ДНУ, 2002. – 576 с.	14,00
Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 560 с.	13,70
Социология семьи. Частично аннотированный библиографический указатель литературы за 1980 – 2000 годы. /Отв. редактор В.Г. Городяненко. – Днепропетровск: ДНУ, 2001. – 74 с.	10,00
Городяненко В.Г. Социология: источниковедение и историография знания. Учебное пособие. – Днепропетровск, ДНУ, 2003. – 356 с.	9,50
Сурмін Ю.П., Серьогін С.М., Решетниченко А.В., Баштанник В.В., Наріжний Д.Ю., Машков К.В., Кирєєва О.Б. Дніпропетровськ у дзеркалі громадської думки: Монографія / Під ред. д-ра соціологічних наук, професора Сурміна Ю.П. – Дніпропетровськ: ПОРОГИ, 2002. – 244 с.	6,00

ПОЛІТОЛОГІЯ

Легитимность власти. Программа и методические указания по спецкурсу для студентов отделения политологии. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 100с.	7,00
Сурмін Ю.П., Наріжний Д.Ю. Избирательные технологии. – Дніпропетровськ: ПОРОГИ, 2001. – 120 с.	5,00
Шепелев М.А. Глобальный мир, Ordo Nuovo и новая политическая наука. – Днепропетровск: Журфонд, 2002. – 307 с.	11,00
Шепелев М.А. Глобалистика. Учебное пособие для студентов ВУЗов в 2-х частях. Часть I. – Днепропетровск, Изд-во ДНУ, 2001. – 144 с.	9,00
Шепелев М.А. Глобалистика. Учебное пособие для студентов ВУЗов в 2-х частях. Часть II. – Днепропетровск, Изд-во ДНУ, 2001. – 122 с.	9,00
Збірник нормативно-правових актів з питань легалізації і діяльності політичних партій, об'єднань громадян, благодійних організацій та перелік осередків політичних партій, об'єднань громадян, благодійних організацій Дніпропетровської області та міста Дніпропетровська. – Дніпропетровськ: Видавництво «Грані», 2001. – 180 с.	4,50

ABSTRACTS

HISTORY

Ivanenko V.V. Sociopolitical and National Aspects of Hungry Heavy Time in Ukraine in the Period between Wars

Borodin E.I. The History of Creating of the State Young Department in Ukraine (1990-1992 Years)

Prokopenko L.L. The Development of Katerinoslav Region in the End of XVIII – Beginning XIX Centuries

Krivchick G.G., Shcherbackova O.V. Dnipropetrovsk in 1946-1950 Years: the Victory of the Building and the Difficulties of the Civil Living

Archireisky D.V. The March on the West (the Last Raid of Nestor Machno)

Zborets' S.V. The Modern Ukrainian Historiography of the Liquidation UKP (Fighters) in 1920th Years

Vasilchuck V.M. The Historical Ways of the German Emmigration in Ukraine (XI-XVIII Centuries)

The aim of the article is an attempt to depict one of the periods in Ukrainian-German history, to follow the main stages of development of German settlements and their cooperation with the native population on Ukraine's territory. The chronology and contribution made by the first German colonists to the development of Ukraine have been covered.

Oleksievets' T.I. The Town Tabor

Usenko O.A. The Resons of Emmigration of the Galichina's Peasantry in the Second Half XIX – Beginning XX Centuries in the Publications of I.Franko

Muchnick A.M. The Soviet Government Policy to the Jewish Agricultural Cooperation in the NEP's Years

The article deals with agriculture reforming. The peculiarity of this process in Ukraine in these days is the government's support and promotion of consolidation of cooperation, primarily agricultural and credit one. Steps taken by the government to improve legislative basis for cooperation, to enhance cooperative interaction and mutual aid are important aspects of government's policy, and when combined with certain financial assistance from other countries are proved to become much more efficient.

Vasilchuck G.M. The Financial Maintenance of Ukrainization of the supreme bodies of government USSR (20th years of 20th century)

This article is devoted to very actual and insufficiently studied problem of financing of ukrainization actions in 20th years of 20th century. On the basis of archival sources author has made attempt to analyze and generalize historical experience of one of components of this many – sided and interesting page of history of Ukraine. The researcher comes to a conclusion, that weak financial maintenance of ukrainization became one of the reasons of failures of ukrainization policy.

Kozerod O.V. The Historiography in the Second Half XXth Century about the History of Jews in Ukraine

Marchenko R.V. The Origin of the Pridnieprovsky Paradigm in the Historiography of the Native Constitutional Process in the End of XX Century

PHILOSOPHY

Har'kovshchenko E.A. The Principle of the Sophieness in the Project of Universal Union by Petro Mogila

Semchuck Yu.J. Philosophy of Freedom by Grigory Skovoroda

Korh O.M. The Individual Intentions of the Philosophy of S.Kirkegaard

Romanenko M.I. The Idea of the Humanistic Education in the Modern Philosophical-Educational Paradigm

Logachev D.A. The Japanese Model of the Upbringing: The Concord of Tradition and Progress

SOCIOLOGY

Borysova Y.V. The Youth Educational and Professional Orientations: Historical-Sociological Analysis

In this article dynamics of youth educational strategies and vocational plans in large historical context has been explicated. Key problems of youth educational and vocational orientations forming under modern conditions have been marked. The role and the main directions of sociological analysis of youth education, professional self-determination, job placement and employment have been shown.

Lobanova A.S. The Syndrome of Mimicry of the Civil Thought of Electorate

In this article the author states that during an election compaign voters' public opinion is characterized by mimicry, the characteristic features of which duel moral, ambivalence of the voter's consciousness. The empirical indices of their recording are suggested.

Barmatova S.P. Concept of the Political Communications: Attempts of Its Interpretation in the Various Scientific Theories

This article has contained scientific reflection concerning one of urgent concept's of sociology of policy – political communications is reflected. The transformation of the political communications in original epicenter of policy has

made requirement for construction of the complex theory of the political communications not simply urgent, but very burning. As the policy becomes «by collision of communicative resources ever more» and the success of the future choices will depend not only on possession of the information, and from knowledge of mechanisms of communicative political interaction and opportunities of management of communicative process.

Belova L.A. The Peculiarities of the Upbringing Work in the Conditions of the Realisation of the Principles of the Continuous Education

The article deals with the aims and tasks of continuous education. Fundamentally new demands to pedagogical work, which are made in conditions of continuous education formation have been formulated. The author's interpretation of the most important personality education principles in the new historical context has been given.

Agarkov O.A. The Intellectual Capital of Ukrainian State Government: the Structure and Perspectives of Development

POLITICAL SCIENCES

Kalyan S.E. The Problem of Political Relationships within Jewish Community Nowadays

The article provides a comparative and historical-based insight into a complicated multy-sided problem of relations among jews representing different social walks of jewish population in the commonwealth of independent states nowadays. It highlights the role and principles of self-identification of jews in the process of democratization of the society and in the context of national policy of independence in Ukraine. The author also offers the analysis of Ukrainian jewish community revival, the stages of setting up and development of the first "Hassad-Ukraine" – like centres for social protection, and outlines objectives and practical tasks to efficiently solve the so-called jewish issue.

Chemshit A.A. The Political Ideas of Socrates and Plato: The Experience of the New Apology

Sukachev V.V. The Trust as the Problem of Political Science

This article dedicated to the analysis of trust. The main attention focused on the views of Francis Fukuyama. His theory considers trust as a basic norm which determines the principles of interpersonal and interorganizational cooperation in a given society.

Narizhny D.Yu. The Political Technology and Their Role in the Forming of the Public Opinion

ON THE EDGE

Stephansky V.L. The Problem of the Will of the Geological Legacy

REVIEW

Bolebruh A.G. The Way in the Future Passes Through the Past (the Review on the Monograph by Ivanenko V.V. "Pain and Victory: XX Century in the Ukrainian Measuring")

THE BOOK SHOP OF THE PUBLISHING HOUSE «GRANI»

Редакція приймає до друку статті, рецензії та наукові повідомлення з філософії, історії, соціології, політології

УМОВИ ПРИЙНЯТТЯ МАТЕРІАЛІВ ДО ДРУКУ:

1. Статті приймаються в електронному вигляді (формат MS Word 7.0/97 або rtf) разом з друкованим примірником роботи за власним підписом автора. Обсяг: до 14 сторінок комп'ютерного набору. Рукописи мають бути відредаговані. Текст подається в авторській редакції, за точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів. Рукописи не повертаються.

2. Відомості про автора: прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання (якщо є), адреси (домашня і робоча) та контактний телефон.

3. Вимоги до параметрів статті: формат аркуша — А4 (210x297 мм), верхнє поле — 2 см, нижнє — 2 см, ліве — 3 см, праве — 1 см, розмір символу (кегель) — 14, інтервал — 1,5. Сторінки нумерувати непотрібно. Назва статті — великими літерами. Над назвою, праворуч, вказати прізвище автора (ініціали перед прізвищем). Після назви курсивом — інформація про автора (прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи і посада, наукове звання та ступінь). Далі — текст статті. Посилання на використану літературу подаються в кінці статті, з дотриманням усіх бібліографічних вимог. Статті приймаються українською, російською та англійською мовами.

4. Звертаємо особливу увагу на оформлення бібліографічного списку. Бібліографічний список озаглавлюється — *Література*; якщо автором використовуються поряд з науковою літературою також історичні джерела — *Джерела та література*. Нумерований список використаної літератури слід складати в алфавітному порядку (література латиницею — після кириличної) із зазначенням автора (прізвище, ініціали), назви роботи, місця видання, видавництва та року, обсягу (кількості сторінок); при посиланні на статтю — сторінок, на яких її вміщено у виданні. Посилаючись на джерело у тексті, слід обов'язково вказувати у квадратних дужках його номер за списком, том, випуск і сторінки; при повторному посиланні у тексті на те ж саме джерело вказують його номер згідно зі списком (зазначається у списку один раз), змінюючи при потребі номери сторінок, томів, частин. Оформлення бібліографічного списку: розмір символу (кегель) — 12, інтервал — 1.

5. Примітки та посилання (якщо автор бажає розкрити певну думку, що не має прямого й безпосереднього відношення до змісту статті) до роботи потрібно розташовувати в кінці статті перед списком літератури. Вставлені до тексту графіки, схеми і малюнки автор має подати в окремих файлах (для малюнків формат tif, для схем, графіків та таблиць — MS Excel 97), імпортовані в Word ілюстрації не можуть бути використані для подальшої роботи. Графічна інформація подається у чорно-білому варіанті.

6. До роботи обов'язково додається переклад її назви та анотація англійською й українською (російською) мовами. В анотації повинні бути викладені основні методологічні і методичні принципи, результати та висновки дослідження.

7. Рукописи не рецензуються і не повертаються. Редакційна експертиза проводиться виключно для внутрішнього використання. Статті за підписами авторів відбивають їхні власні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії. Редакція залишає за собою право скорочувати статті та здійснювати літературне редагування, що не впливає на зміст статті.

8. Публікація статей здійснюється за рішенням редакційної колегії. Умови публікації дисертаційних досліджень обговорюються окремо.

Редакція альманаху «Грані» звертає увагу авторів на підвищення вимог Вищої атестаційної комісії України до фахових публікацій, в яких відбиваються результати дисертаційних робіт на здобуття ступенів доктора і кандидата наук. Згідно з пунктом 3 Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 №7-05/1 наукова стаття, що подається до друку, повинна містити наступні необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу - дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Для більш детального ознайомлення зі змістом даної Постанови редакція повністю друкує її текст.

Рукописи приймають за адресою:

Україна, 49000, м. Дніпропетровськ, вул. Леніна, 14, к.5 (з 9⁰⁰ до 12⁰⁰ та з 13⁰⁰ до 18⁰⁰)
або висилаються електронною поштою (e-mail) за адресою: grani@miac.dp.ua
Телефон для довідок (056) **744-08-20**, факс: (056) **744-62-78**.

Здано до набору 12.04.04	Формат 60x84 1/8	Друк офсетний	Умовн.-друк. арк. 14,7
Підписано до друку 30.04.04	Папір офсетний	Тираж 760 прим.	Обл.-вид. арк. 15,5
Зам. № 505	Гарнітура Times		

Видавництво «Грані», 49000, м.Дніпропетровськ, вул. Леніна, 14, к.5